

AUSGANG

MIGRACIJE

SLOVENSKE SELITVE V SOCIALIZMU

uredila
Marina Lukšič Hacin

MIGRACIJE

ZRC SAZU Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

Katalogna zapisa o publikaciji (CIP)
pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

ISBN 978-961-05-0772-7
COBISS.SI-ID 213521411

ISBN 978-961-05-0910-3 (PDF)
COBISS.SI-ID 213453571

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610509103>

SLOVENSKE SELITVE V SOCIALIZMU

Založba ZRC

Ljubljana 2024

ZAHVALE	9
UVOD.....	11
MARINA LUKŠIČ HACIN	
POLITIČNOST EVROPSKIH MIGRACIJ PO DRUGI SVETOVNI VOJNI – MIGRACIJSKA KONTEKSTUALIZACIJA REPUBLIKE SLOVENIJE	13
OD POLITIKE REVANŠIZMA DO AMNESTIJE IN LIBERALIZACIJE	15
Medvojna in povojna prehajanja, odhajanja in izgoni	16
Medvojna in povojna prihajanja in vračanja	24
Obnova in medrepubliško preseljevanje po Jugoslaviji	25
Nove povojne mednarodne izselitve	27
POLITIČNOST DELOVNIH MIGRACIJ V EVROPI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI DO NAFTNE KRIZE (1973)	30
Politično povezovanje med državami zahodne Evrope kot temelj gospodarskega sodelovanja in migracijske politike	30
Politika gospodarskega povezovanja med zahodnoevropskimi državami	32
Dvostranske pogodbe s »tretjimi državami«	35
Mednarodno sodelovanje med sindikati	36
Migracijska dinamika v državah Zahodne Evrope do naftne krize (1973)	38
Vzajemnost konceptov »gastarbeiter« in »zdomec« – dve plati iste medalje	40
MIGRACIJE V KRIZNIH RAZMERAH – OD NAFTNE KRIZE DO OSAMOSVOJITVE SLOVENIJE	45
Migracijska situacija v Evropi po naftni krizi in nadgradnja političnega povezovanja članic EGS	45
Nadgradnje politike sodelovanja na medvladni ravni med državami članicami EGS (pozneje EU)	49
Primer Slovenije/Jugoslavije po naftni krizi	53
Povratništvo v izvirne države	54
Selektivna rekrutacija držav sprejemnic (brain gain) in beg možganov iz izvornih držav (brain drain)	57

ALEKSEJ KALC

VPLIVI PREMIKANJ DRŽAVNE MEJE NA MIGRACIJSKO DINAMIKO 69

MED VOJNO IN V LETIH PO NJEJ: POVRATNIKI, OPTANTI, PREBEŽNIKI IN BEGUNCI	71
EKSODUS IZ ISTRE IN NJEGOVE POSLEDICE	74
SLOVENSKA POLITIČNA EMIGRACIJA	77
AVSTRALSKI VAL IN DRUGA IZSELJEVANJA V TUJINO	79
Goriška in Trst z okolico	80
Beneška Slovenija in Rezija	84
MIGRACIJE IN MANJŠINSKA EKONOMIJA	87
ORGANIZIRANOST ZAMEJSKEGA IZSELJENSTVA IN IDENTITETNI VIDIKI	88

DAMIR JOSIPOVIČ

**IZSELJEVANJE Z OBMOČJA DANAŠNJE SLOVENIJE V OBDOBJU 1945–
1991: STATISTIKA, DEMOGRAFIJA, OSNOVNA PERIODIZACIJA 99**

MIGRACIJSKE SPREMEMBE PO POPISIH IN REGISTRIH PREBIVALSTVA MED LETOMA 1945 IN 1991 – OD KONCA VOJNE DO OSAMOSVOJITVE SLOVENIJE	101
Popis prebivalstva 1948 – vzpostavitev Ljudske republike Slovenije in priključitev večjega dela nekdanje Julijske krajine	102
Popis 1953 – pokazatelj nadaljevanje emigracije iz Slovenije	105
Popis 1961 – zaključeno obdobje ozemeljske konsolidacije Slovenije	106
Podatki registra o migracijah v Slovenijo/iz Slovenije v obdobju po drugi svetovni vojni do popisa 1971	107
Popis 1971 – obrisi obsega zdomstva kot dokončne emigracije	111
Popis 1981 – selekcija zdomcev glede ostanka v tujini ali vrnitve v domovino	114
Popis 1991 in sumarni pregled	119
PRESELJEVANJE SLOVENCEV V OSTALE JUGOSLOVANSKE REPUBLIKE 1945–1991	123
Prostorski vzorec poselitve Slovencev po prostorih drugih jugoslovanskih republik	128
EKONOMSKI VIDIKI MIGRACIJ	130
Makroekonomski vidik začasnega dela v tujini	133

MIRJAM MILHARČIČ HLADNIK, MARIJANCA AJŠA VIŽINTIN

**ORGANIZIRANOST IN ŽIVLJENJSKE ZGODBE SLOVENSkih
IZSELJENK IN IZSELJENCEV 145**

ORGANIZIRANOST	148
Zvezna republika Nemčija	156
Švedska	160

Argentina	163
Združene države Amerike	167
Kanada	171
Avstralija	172
ŽIVLJENJSKE ZGODBE	175
Kolaž zgodb o prebežništvu in migracijah mladih	175
Okoliščine prebežništva in izseljevanja mladih	176
Zgodbe o odhajanju	179
Irene Mislej – organiziranost povojne diaspore v Argentini	189
Viktor Debeljak – jugoslovanske notranje migracije in delo po državah članicah gibanja neuvrščenih.	202
Anton Božič – od prebežnika do samostojnega podjetnika	210
Cvetka Schmidt – vplivi sorodstvenih mrež na selitve.	222
Jana in Franc Kolman – od ekonomske migracije do slovenskega društva.	233
LITERATURA	274
IMENSKO IN KRAJEVNO KAZALO	300

ZAHVALE

Pri nastajanju knjige smo črpali iz bogate zakladnice znanja in vednosti o migracijah v slovenskem prostoru ter o življenju in delovanju izseljenk, izseljencev, zato se še zlasti zahvaljujemo njenim ustvarjalkam, ustvarjalcem. Zbiranje in urejanje gradiva za predstavljene življenjske zgodbe je bilo povezano s številnimi nepozabnimi srečanji in radodarno pomočjo, za katero se najlepše zahvaljujemo Irene Mislej, Viktorju Debeljaku, Antonu Božiču, Cvetki Schmidt, Jani in Francu Kolmanu ter njihovim družinam.

Zahvaljujemo se kolegicam, kolegom, ki so pazljivo prebrali rokopis in predlagali izboljšave, dopolnitve in popravke: recenzentoma dr. Žarku Lazareviču in dr. Matjažu Klemenčiču, uredniku zbirke Migracije dr. Jerneju Mlekužu in lektorici Nini Štampohar. Hvaležni smo za finančno podporo Javni agenciji za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije ter Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU.

UVOD

V knjigi Slovenske selitve v socializmu nadaljujemo obravnavo selitvene dinamike, objavljene v knjigi *Doba velikih migracij na Slovenskem* (2020) in njenem prevodu *Daring Dreams of the Future: Slovenian Mass Migrations 1870–1945* (2024). Druga svetovna vojna, ki je usodno posegla v družbena, politična in gospodarska dogajanja sredine 20. stoletja, predstavlja zaključni mejnik prvih knjig in hkrati kontekstualizira pogoje, ki jih moramo poznati za to, da lahko razumemo migracijsko dinamiko v republiki Sloveniji, Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) (pozneje Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ)), Evropi in širše po svetu po drugi svetovni vojni vse do osamosvojitve Slovenije, ki je prinesla konec socializma. Vsebinsko se knjiga nanaša na obdobje med drugo svetovno vojno in osamosvojitvijo Slovenije, pri čemer se osredotoča na izbrane, za razumevanje selitvene dinamike pomembnejše ali specifične vidike. Širše gledano je knjiga *Slovenske selitve v socializmu* rezultat spoznanj, da so v prevladujočih družboslovnih in humanističnih razpravah o preteklosti slovenskega prostora bile migracije pogosto spregledane. Mnogo vidikov migracijskega dogajanja še ni bilo osvetljenih. Študijski dosežki in vedenje o migracijski dinamiki v slovenskem prostoru, vključujoč slovensko izseljenstvo, so ostajali razpršeni in nepovezani. Knjiga želi preseči to razpršenost in ponuditi enovito, sistematično, pregledno ter v jugoslovanski in evropski prostor vpeto razpravo.

Za čas po drugi svetovni vojni je treba izpostaviti, da so se številni migracijski trendi in vzorci iz časa pred prvo svetovno vojno in med obema svetovnima vojnama nadaljevali. Po drugi strani pa se je krepila političnost migracij z vse bolj intenzivno regulacijo mednarodnih migracijskih gibanj, ali v državah sprejema ali v državah odhoda. Tudi prost pretok delovne sile med določenimi državami podpisnicami sporazumov (npr. EGS) je bil rezultat politične regulacije – prost pretok ljudi med državami podpisnicami je bil predhodno jasno (politično) določen in hkrati zamejevalen v odnosu do drugih držav nepodpisnic teh mednarodnih sporazumov. Intenzivna neposredna ali posredna regulacija migracijske dinamike v širšem pomenu besede ni značilna le za čas bolj napetega ozračja v mednarodnih odnosih takoj po drugi svetovni vojni, ampak tudi

pozneje za čas vzpostavljanja blokovske delitve sveta, hladne vojne in tretje poti držav članic gibanja neuvrščenih, pri čemer je pomembno vlogo imela tudi SFRJ. Tudi gospodarska dinamika in mednarodna delovna migracija v šestdesetih in začetku sedemdesetih let 20. stoletja sta bili pogojeni s predhodnimi političnimi mednarodnimi sporazumi in oblikovanjem različnih skupnosti ter bilateralnimi dogovori med državami sprejemnicami in t. i. tretjimi državami, ki so bile države izvora mednarodno (načrtno) rekrutirane delovne sile. Nenazadnje je bila tudi naftna kriza v sedemdesetih letih 20. stoletja, ki je usodno vplivala na evropsko migracijsko dinamiko, posledica konfliktov v mednarodnih odnosih.

Posebno občutljivo območje je za republiko Slovenijo in celotno FLRJ (pozneje SFRJ) predstavljala zahodna meja z Italijo. Zapleteni odnosi, predvsem pa zgodovinska dinamika prostora, po katerem se niso selili le ljudje, ampak se je usodno selila tudi državna meja in s tem pomembno zaznamovala regionalno migracijsko dinamiko, so posebnost, ki smo ji posvetili posebno pozornost. Posledice zgodovinskih razmer ob večkratni selitvi zahodne meje so se zrcalile tudi v specifični migracijski dinamiki obmejnega prostora, v drugačnih smereh izseljevanja in organiziranosti izseljencev, ki so prihajali iz teh prostorov, v tujini.

V tretjem delu so predhodne tematizacije podprte še s preglednim prikazom statističnih in demografskih podatkov po popisih in registrih prebivalstva 1945–1991 o izseljevanju iz republike Slovenije v tujino v primerjavi z izseljensko dinamiko po drugih jugoslovanskih republikah. Temu sledi prikaz preseljevanja Slovencev v ostale jugoslovanske republike v času 1945–1991, ki se zaključuje s prikazom prostorskega vzorca poselitve Slovencev po prostorih drugih jugoslovanskih republik v obravnavanem obdobju.

Zadnji del knjige se osredotoča na oris razvejane organiziranosti in bogate vsestranske dejavnosti slovenskih izseljencev po svetu, s poudarkom na specifičnem pristopu, ko se s kompleksnostjo in ideološko-politično razdeljenostjo organiziranosti in dejavnosti soočimo skozi izbrane življenjske zgodbe aktivnih posameznikov in posameznic. S tem pristopom želimo bralstvu približati subjektivne izkušnje, doživljanja in interpretiranja opisanih selitvenih procesov ter opozoriti, da lahko šele prek osebnih pripovedi razumemo, kaj so društva, organizacije, katoliške misije, pevski zbori, gledališke in plesne skupine, zdomski tisk ter sobotne šole slovenskega jezika pomenile ljudem, ki so odšli, prek ohranjanja tesnih vezi z domovino, pa tudi tistim, ki so ostali.

POLITIČNOST EVROPSKIH MIGRACIJ PO
DRUGI SVETOVNI VOJNI – MIGRACIJSKA
KONTEKSTUALIZACIJA REPUBLIKE SLOVENIJE
Marina Lukšič Hacin

Samski dom v Stuttgartu. Fotografijo je posnel Anton Rupnik aprila 1971. Fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

OD POLITIKE REVANŠIZMA DO AMNESTIJE IN LIBERALIZACIJE¹

Prvi del se osredinja na migracijsko/selitveno dinamiko v republiki Sloveniji (kot delu Jugoslavije) takoj po drugi svetovni vojni, točneje od medvojnih razmer in konca vojne do liberalizacije jugoslovanske politike na področju mednarodnih selitev, ki se jo povezuje z zakonom o amnestiji leta 1962 in s prvim bilateralnim sporazumom o delovnih migrantih z Avstrijo leta 1963. To obdobje je bilo pod močnimi vplivi mednarodnih razmerij sil iz časa druge svetovne vojne in njihovega spreminjanja takoj po vojni, ko so se nekdanji zavezniki vse vidneje razhajali in sta se postopno najavljala blokovska delitev sveta ter prehod medvojnih zavezništev v kompetitivnost ter na koncu v hladno vojno med vzhodnim in zahodnim blokom. V primeru Jugoslavije moramo temu dodati še razhod v času Informbiroja, ki je Jugoslavijo preusmeril v iskanje tretje poti zunaj blokovske uvrščenosti, ko je postala ustanovna članica gibanja neuvrščenih. Vse to pa je odločujoče zaznamovalo tudi razmere, v katerih je potekala migracijska (selitvena) dinamika pri nas.

Medvojno uničene, porušene države so se postopno obnavljale – od neposredne prenovе osnovnih bivalnih pogojev za prebivalce do vnovične gradnje družbenih in državnih podsistemov, ki so potrebni, da država sploh obstaja (gospodarstvo, šolstvo, zdravstvo, kulturna dejavnost itn.), ter njihove nadgradnje v mednarodna (ne)sodelovanja in izmenjave med državami na globalni ravni. Hkrati pa je bilo takoj po vojni na mednarodni ravni treba urediti tudi vprašanje meja. Za Slovenijo kot severno republiko Jugoslavije, ki je mejila na Avstrijo, Italijo in Madžarsko, je bil ta postopek zelo pomemben. Meja z Madžarsko je bila sorazmerno hitro določena, urejanje meja z Avstrijo in Italijo pa je trajalo dobro desetletje, to je vse do Avstrijske državne pogodbe (1955) in Londonskega sporazuma (1954). Obmejna negotovost in vnovične »selitve« meje z Italijo so oblikovale dodatne pomembne okoliščine, ki so spodbudile selitve posameznikov, skupin ali celo populacij: etnično in ideološko različno opredeljenih – samoopredeljenih, družbeno opredeljenih ali politično prepoznanih za »pomembno drugačne«, takoj po vojni označenih s pojmom sovražniki. Še leta po vojni se v javnem besedišču obdrži iz vojne izvirajoči pojem »sovražnik« na ravni političnega in tudi vsakdanjega življenja, ki je pomembno orodje (politične) stigmatizacije, razčlovečenja ter izključevanja posameznikov in skupin ali iz družbe, kot socialna izolacija, ali iz države, kot prepoved prihoda/vrnitve. Vpetost v medvojne in povojne intenzivne lokalne, medrepubliške in medna-

1 Poglavje je nadgradnja prispevkov: Izseljevanje Slovencev od devetnajstega stoletja do osamosvojitve Slovenije (Lukšič Hacin 2016a), Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi (Lukšič Hacin 2018) in Političnost migracij po drugi svetovni vojni: Od politike revanšizma do amnestije (Lukšič Hacin 2019).

rodne razmere je v republiki Sloveniji pomembno vplivala tudi na selitveno dinamiko, notranjo in mednarodno.

Medvojna in povojna prehajanja, odhajanja in izgoni

Druga svetovna vojna je močno posegla v selitve ljudi po Evropi in svetu, podobno kot prva svetovna vojna, in to le dobri dve desetletji po njenem končanju. Divjanje vojn po vsem svetu je med drugim povzročilo globalne selitve vojske, izgone prebivalcev, deportacije, nasilna trpanja ljudi v taborišča prisilnega dela, ko je bila delovna sila plen, in množično pobijanje ter beg ljudi v domnevno varnejše dele sveta. Klaus Bade ocenjuje, da je bilo samo med nemško vojaško ekspanzijo 1939–1943 iz vse Evrope 30 milijonov beguncev, izgnancev in deportirancev, kar je bilo 5 % vsega evropskega prebivalstva. Ocena je, da se je do konca vojne številka dvignila na 50–60 milijonov, kar je več kot 10 % takratnega evropskega prebivalstva. (Bade 2005: 312–330)

V drugi svetovni vojni in po njej je v grobem mogoče razločevati štiri skupine prisilnih migrantov, čeprav so se večkrat prekrivale: 1. begunci z bojnih območij, evakuiranci in tisti, ki so bežali pred napredujočimi četami; 2. zajeti in deportirani med vojno: prisilni delavci, predvsem v nemškem vojnem gospodarstvu, vojni ujetniki, »preseljeni« ali deportirani del lastnega ali tujega prebivalstva; 3. displaced persons takoj po vojni, ki so bili v Nemčiji večidel »tuji delavci« nationalsocialističnega vojnega gospodarstva; 4. na koncu vojne in po njej pregnanci z nekdanjih vzhodnih območij nemškega rajha in z nemških naseljenih območij v vzhodni, vzhodnosrednji in jugovzhodni Evropi. (Bade 2005: 313)

Vse to se je dogajalo tudi v Sloveniji oziroma (večetnični) Jugoslaviji, katere del je bila. V Sloveniji je bila intenzivnost toliko večja, ker smo bili Slovenci tarča genocidne in etnocidne politike vseh treh okupatorskih sil: Nemčije, Italije in Madžarske. Božo Repe poudarja, da so vsi trije okupatorji med drugo svetovno vojno imeli enoten cilj, to je, da izničijo Slovence kot narod. Izvesti etnocid. Nemški načrti so se izvajali po treh poteh: množičen izgon Slovencev, množična kolonizacija Nemcev na slovenskem ozemlju ter napor za popolno ponemčenje ostanka prebivalstva. Madžari so več tisoč Slovencev, ki so se v Prekmurje priselili med obema vojnoma, in narodno zavedne Prekmurce večinoma deportirali v koncentracijsko taborišče (Sárvar). Z ozemlja pod italijansko oblastjo v t. i. Ljubljanski pokrajini pa je bilo interniranih in v koncentracijska taborišča poslanih približno 7–9 % prebivalstva. (Repe 2010: 245)

Takoj po nemškem anšlusu se je najprej začel nov val prebegov iz avstrijskega dela slovenske manjšine na Koroškem in drugih delov Avstrije v Slovenijo/Jugoslavijo. Po začetku druge svetovne vojne v Jugoslaviji pa je nemški

okupator v Sloveniji v prvem valu aretacij, pregonov in streljanja talcev najprej zajel prav zgoraj omenjene prebežnike iz Avstrije, zlasti vodilne v emigrantskih organizacijah. (Grafenauer 2010: 479) Med nasiljem, ki so ga od leta 1941 do konca vojne preživljali ljudje in pred katerim so bežali, naj izpostavim nasilne deportacije prebivalstva v Nemčijo, Italijo, na Hrvaško, v Srbijo, BiH in drugam.² Številni so bili nasilno odpeljani v delovna in koncentracijska taborišča v Italiji in Nemčiji. Pogosto so jim odvzeli otroke. (Drnovšek 2001a: 2; Kržišnik Bukić 2004; Dolinšek Divčič 2001) Etnično gledano so bili poleg Slovencev še večjemu pogromu izpostavljeni zlasti Judje (Toš 2010; Bade 2005: 321–326) in Romi. Del nemške raznarodovalne kolonialne politike v predelu Slovenije, ki ga je okupirala Nemčija, je bila tudi preselitev večine Kočevarjev, ki so se v kontekstu italijansko-nemških usklajevanj okupacijskih politik iz Kočevske večinoma preselili na Štajersko (Ferenc 2010) in se tam naselili v izpraznjene domove slovenskih izgnancev. Opisana razmerja in nasilja so nadaljevanje nerešenih globalnih kolonialnih ambicij iz prve svetovne vojne. Z njimi so se nadaljevale stare in/ali vzpostavljale nove sovražnosti, te pa so porajale nove ekstremne konflikte in vzajemna revanšistična medvojna in povojna razmerja, ki so na lokalni in globalni ravni oblikovala ključne dejavnike migracijske (selitvene) dinamike v povojnem času.

Po koncu vojne so se milijonske prisilne selitve nadaljevale (Bade 2005: 313). Podobno kot po prvi svetovni vojni je tudi po drugi prihajalo do intenzivnih premikov (odhodov, prihodov in vračanj) prebivalstva, ki so bili vzročno-posledično povezani z dogajanjem med vojno. Bade izpostavlja predvsem beg in izgon Nemcev,³ znotraj tega tudi nemških manjšin, na koncu vojne in po njej iz vzhodnosrednje in jugovzhodne Evrope, kar je povzročilo, da so se pozneje na izpraznjena območja priselili drugi prebivalci (Bade 2005: 327–330).

Na območju rajha vzhodno od Odre in Nise in v vzhodni, vzhodnosrednji in jugovzhodni Evropi je leta 1939 živelo 18 milijonov Nemcev in folksdojčrjev. Približno 14 milijonov jih je v zadnjem obdobju vojne zbežalo na zahod. O bilanci tega milijonskega bega, pregona in deportacij govorijo podatki iz popisa prebivalstva v Zahodni in Vzhodni Nemčiji leta 1950. (Bade 2005: 327)

Iz Slovenije (Jugoslavije) so zaradi neposredne življenjske ogroženosti bežali pripadniki poražene vojske, ki so sodelovali z Nemci. Iz strahu pred zmagovalci

2 V Srbijo je bilo deportiranih okoli 10 000 Slovencev (Kržišnik Bukić 2004: 549–550), v BiH (kot del tedanje NDH) pa okoli 5000 (Dolinšek Divčič 2001: 302). Po koncu druge svetovne vojne se je večina deportirancev vrnila v Slovenijo.

3 Tu je šlo tudi za obsežno, večmilijonsko emigracijo evropskih Judov v sklopu selitve v Izrael.

so bežale tudi njihove družine. Pridružil se jim je del civilnega prebivalstva, ki se je umikal zaradi močne psihoze strahu pred novo politično (socialistično) oblastjo. Skupaj so odhajali v begunska taborišča v Avstrijo in Italijo. (Švent 2007) Rozina Švent navaja, da je takoj po drugi svetovni vojni naš prostor zapustilo okoli 20 000 ljudi (Švent 1991: 155). Med njimi je bil velik delež intelektualcev, zlasti univerzitetnih učiteljev. Povojnim beguncem v taboriščih se je pridružil še del Slovencev, ki se zaradi političnih, verskih, osebnih ali kakih drugih zadržkov ni želel vrniti domov: vojni ujetniki, interniranci, delavci, med vojno prisilno odvedeni na delo v Nemčijo, ter študentje z italijanskih in drugih univerz. (Drnovšek 2010: 256)

Med prebivalstvom, ki je bežalo iz Slovenije (Jugoslavije), naj izpostavim položaj tistih manjšinskih (etničnih) populacij, za katere je bila razglašena njihova skupinska (so)odgovornost za okupatorska ravnanja med drugo svetovno vojno in za »kolektivno kolaboracijo« z njimi. Mednje so sodili tudi tisti Kočevarji, ki so se v začetku vojne vključili v nemški »kolonizacijski program preseljevanja« s Kočevske na Štajersko (prim. Repe 2010: 245–256). Ob koncu vojne so se skoraj vsi umaknili v begunska taborišča v Avstrijo in postali razseljene osebe (Ferenc 2010: 532). Sicer pa se je v odnosu do nemške manjšine konec leta 1946 začela aktivna (jugoslovanska) revanšistična in »konfiskacijska« politika na Slovenskem; začeli so se izgoni, med njimi tudi izgoni ljudi s starojugoslovanskim državljanstvom (Drnovšek 2010: 258). Že pred tem so se dogajali pobegi in izselitve prebivalcev nemškega izvora, predvsem od konca novembra 1944, ko je predsedstvo AVNOJ uzakonilo zaplembe (konfiskacije) in podržavljenje zaplenjene sovražnikove lastnine – t. i. patriotska nacionalizacija. Za razlašanje z zaplembami brez odškodnine je bila odločilna etnična (narodna) pripadnost. (Deželak Barič 1996: 119) Odlok je bil usmerjen predvsem proti Nemcem, jugoslovanskim in rajhovskim državljanom, in proti tistim, ki so z njimi sodelovali med okupacijo (Drnovšek 2010: 260).

Ker Jugoslavija pri sistematični, med zavezniškimi silami mednarodno dogovorjeni preselitvi nemške manjšine iz nekaterih vzhodnoevropskih držav ni bila upoštevana (konferenca v Potsdamu julija in avgusta 1945), so jih jugoslovanski obmejni organi prisilili k nezakonitemu prestopu meje (Drnovšek 2010: 260). Etnična pripadnost je bila takoj po vojni tudi sicer med pomembnimi dejavniki političnega revanšističnega odnosa do določenih manjšinskih populacij. V prvih povojnih letih so bili številni pripadniki italijanske, nemške in madžarske manjšine iz Slovenije izgnani kot »sovražni elementi«. (Gombač 2005: 50–55; Le Normand 2019: 371–374) Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev v republiki Sloveniji so prenehale delovati

konec leta 1947. Leto pozneje so delo komisij na državni jugoslovanski ravni prevzeli organi za notranje zadeve. (Drnovšek 2010: 257)

Zaradi izida druge svetovne vojne so bili na obmejnih območjih Slovenije (Jugoslavije) pričakovani tudi procesi »selitev meja« s sosednjimi državami. Pričakovane selitve meja so poleg izgonov in pobegov povzročile dodatna intenzivna večletna etnično obeležena preseljevanja ljudi na (nova) obmejna območja Slovenije/Jugoslavije z Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Meje z Madžarsko so bile določene sorazmerno hitro, urejanje meja z Avstrijo in Italijo pa je trajalo dobro desetletje. Dogovori o mejah so se leta 1946 začeli s Pariško mirovno konferenco, dokončno pa so bili z Italijo potrjeni šele leta 1954 (Londonski memorandum), z Avstrijo pa leta 1955 (Avstrijska državna pogodba). Poleg ostalih političnih in ideoloških razhajanj med štirimi državnimi politikami (Avstrija, Italija, Jugoslavija, Madžarska), ki so se v tem času z različnimi stališči in pozicijami vpenjale v globalna razmerja sil, je bilo nejasno obmejno stanje dodaten dejavnik, ki je določal jugoslovansko migracijsko politiko in oteževal normalizacijo čezmejne migracijske dinamike.

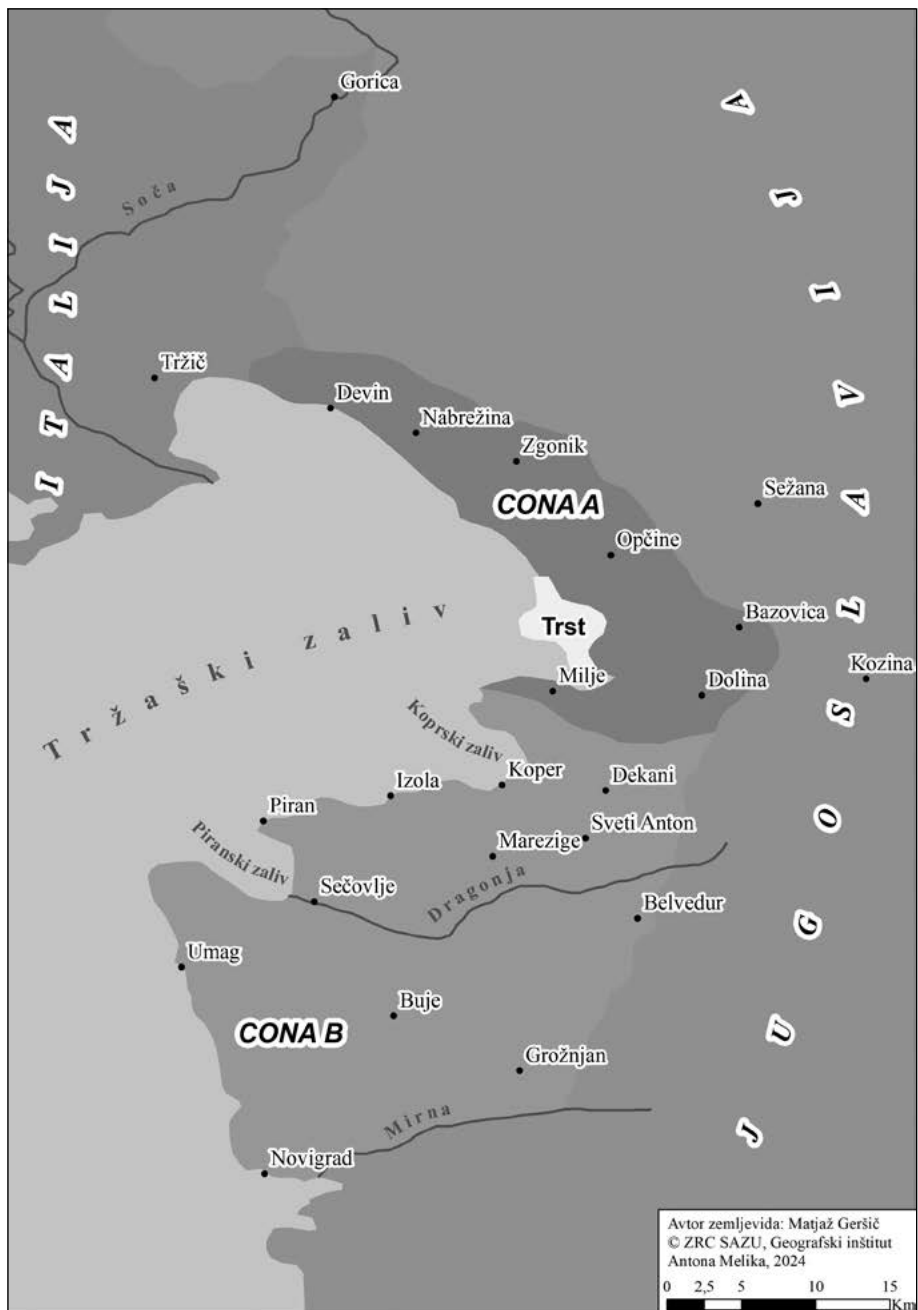
Pri razmisleku o jugoslovansko-avstrijski dinamiki ne smemo pozabiti, da je bilo vojno stanje z Avstrijo odpravljeno šele januarja 1951 in da je bila Avstrija, vse do podpisa Avstrijske državne pogodbe leta 1955, razdeljena na štiri zasedbene cone. Povojne razmere vzdolž celotne jugoslovansko-avstrijske meje, tj. slovenske severne meje, so se bistveno izboljšale šele s podpisom Meddržavnega sporazuma o rešitvi dvolastniškega vprašanja in Sporazuma o obmejnem prometu oseb (1953). Meja med Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ) in Avstrijo je bila sicer določena na konferenci zunanjih ministrov v Parizu (1947), ko je bilo sklenjeno, da ostane takšna, kot je bila januarja 1938, dokončno pa je bila potrjena šele, ko je Avstrija leta 1955 dobila državno samostojnost z Avstrijsko državno pogodbo. (Nečak 1985; Božič 2010) Temu dodajmo še dejstvo o begunskih taboriščih v Avstriji, kamor so se zatekli poveljni begunci iz Slovenije, takrat prepoznani kot medvojni kolaboranti okupatorjev oziroma pozneje poimenovani kot sovražna politična jugoslovanska emigracija. Njihova prisotnost onkraj meje je kar nekaj let vplivala na pripisovanje velikega pomena državni meji tudi z varnostnih vidikov zaščite pred t. i. sovražnimi elementi in njihovim morebitnim vračanjem. Brigitte Le Normand izpostavlja, da je bila sovražnost tudi realno dejstvo in ne le politična utvara takratnega jugoslovanskega vladajočega režima. T. i. jugoslovanska, znotraj tega tudi slovenska, sovražna emigracija se je zunaj jugoslovanskega prostora organizirala že v taboriščih v Italiji in Avstriji ter pozneje po številnih državah priselitve, v katerih je vsa leta do njenega razpada dejavno delovala proti FLRJ (pozneje Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ)); ekstremne oblike

so segale vse do terorističnega delovanja po svetu pa tudi terorističnih prihodov v prostor Jugoslavije. (Le Normand 2019: 376, 385–388) Iz taborišč so se začeli po svetu razseljevati šele po letu 1947, njihovo razseljevanje pa je trajalo vse do leta 1951. Švent navaja, da so večje kolonije političnih emigrantov nastale v Argentini, sledijo ZDA, Kanada, Avstralija in države zahodne Evrope (Švent 1991, 2007). Sami so se ves čas do današnjih dni opredeljevali za begunce, nekateri za pregnance, uradna povojna jugoslovanska politika pa jih je označevala za sovražno politično emigracijo.

Medvojna vloga Avstrije kot zaveznice okupatorskih sil in povojna pomoč (jugoslovanskim) beguncem – t. i. kolaborantom oziroma sovražnikom – sta bila negativna dejavnika pri urejanju meddržavnih odnosov tudi z vidika potencialne čezmejne migracijske (delovne) dinamike. Hkrati pa se je FLRJ po Informbiroju leta 1948 znašla v politični in gospodarski blokadi zveze socialističnih držav. Tako se je pri iskanju novih gospodarskih in političnih zavezništev za morebitna gospodarska sodelovanja ozirala tudi prek severne meje, v Avstrijo. Zbliževanje z Avstrijo, ki je vplivalo tudi na uradna, vse bolj liberalna jugoslovanska stališča do čezmejne migracijske dinamike, je pripeljalo do dvostranskega sporazuma o zaposlovanju jugoslovanskih delavcev v Avstriji (1963).

Podobno kot z Avstrijo so bili kompleksni tudi jugoslovansko-italijanski odnosi. Iz dela Primorske, ki je bil kot del razpadle Avstro-Ogrske po prvi svetovni vojni priključen Italiji⁴ in je po drugi svetovni vojni pripadel Sloveniji/Jugoslaviji, so se pred drugo svetovno vojno priseljeni Italijani začeli umikati že po letu 1943, ko je Italija podpisala kapitulacijo (Drnovšek 2010: 258). Po vojni se je migracijska dinamika zaradi vseh dogajanj še intenzivirala. Začel se je množičen odhod Italijanov z ozemelj, ki jih je zasedla jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska. (Gombač 2005: 10) Razlogi za odhod so bili številni: politične in etnične narave, ko so odhajali tisti, ki so bili razglašeni za »sovražnike ljudstva«; ekonomske in socialne narave, ko so odhajali premožni, potencialni »razredni sovražniki« na eni in revni prebivalci na drugi strani. Pri prebivalstvu italijanskega izvora, ki je bilo v veliki meri del premožnejših slojev, je prišlo do prekrivanja dejavnikov. (Kalc 2019: 150) To je delno primerljivo z že omenjeno situacijo pri premožnejših pripadnikih nemške manjšine, a se primera zaradi sistemskega izгона zadnjih tudi zelo razlikujeta. V prvih povojnih

4 Z Rapalsko pogodbo (1920) je Primorska dokončno prišla pod Italijo. Na anektiranem ozemlju je bila kmalu ustanovljena samostojna upravna enota Julijska krajina, že takoj po vojni pa se je na različne načine začela postopna italijanizacija območja. Pred tem so leta 1918 »nove oblasti izgnale vse bivše državljane Avstro-Ogrske, ki v Julijski krajini niso imeli stalnega bivališča, druge je italijanska oblast uradno izgnala z zavrnitvijo pravice do državljanstva, kar je posebej prizadelo intelektualce«. (Pelikan 2010: 369–367)

Zemljevid 1: Svobodno tržaško ozemlje

© Matjaž Geršič, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU

letih so se z obmejnih območij v Italijo selili tudi številni Slovenci, in to vse do implementacije mirovne pogodbe z Italijo (1947), po kateri je Jugoslavija (in s tem republika Slovenija) močno omejila možnosti prehajanja meje (Troha 2010: 433–441). Leta 1947 je bila namreč na podlagi Pariške mirovne pogodbe Primorska priključena k Sloveniji v okviru takratne FLRJ. Hkrati pa je bilo na širšem območju Trsta in v delu severne Istre ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO), ki je bilo vir zaostrovanj odnosov med Italijo in Jugoslavijo. Po Pariški mirovni konferenci so začeli odhajati prebivalci iz Pulja in drugih istrskih mest ter s podeželja. Ni pa prišlo do množičnih izselitev iz prostora na severozahodu istrskega polotoka, ki ga je predstavljala cona B STO pod upravo Vojaške uprave jugoslovanske armade (VUJA). Tam so Italijani, Slovenci in Hrvati še naprej živeli skupaj, čeprav je med njimi kot nacionalnimi skupinami zeval globok prepad, in to vse do sprememb, ki jih je prinesel Londonski sporazum leta 1954. (Gombač 2005: 10)

Po drugi strani so se med letoma 1949 in 1952 v Trst in Gorico vračali Slovenci – pregnanci, ki so med obema svetovnima vojnama iz Italije pred fašizmom zbežali v (prvo) Jugoslavijo. Med njimi je bil velik del izobražencev. Zaradi naklonjenosti jugoslovanstvu in socialistični ureditvi so se v cono B priseljevali tudi posamezniki iz cone A. (Drnovšek 2010: 269; Kalc 2019: 155)

Med letoma 1947 in 1954 je bilo pri svetovnih povojnih političnih velesilah »v igri« več scenarijev glede usode STO; nekateri so upoštevali tudi etnične raznovrstnosti. V enem izmed scenarijev so Američani in Angleži, ki so podpirali italijanske ambicije, zagovarjali priključitev celotnega območja Italiji, po ruskem scenariju pa naj bi se to ozemlje v celoti integriralo z Jugoslavijo, pri čemer naj bi Trst ostal avtonomna cona. (Pirjevec v Čebren Lipovec 2019: 201) Leta 1954 je Londonski sporazum »sklenil zgodbo« Svobodnega tržaškega ozemlja z njegovo razdelitvijo med Jugoslavijo in Italijo (Kalc 2019: 151) ter povzročil novo intenzivno obmejno selitveno dinamiko. Poleg politične propagandne dejavnosti, ki sta jo izvajali obe državi ter tako vplivali na opredelitve in selitve prebivalstva, je bila dodaten dejavnik uradna odločitev o možnostih zamenjave državljanstva. Prebivalcem STO je bila namreč dana pravica do svobodne izbire državljanstva. Lahko so se opredelili za italijansko državljanstvo, a so se morali v roku enega leta, ki je bil nato podaljšan še za eno leto, izseliti v Trst in druge dele Italije. Pod enakimi pogoji so se lahko opredelili za jugoslovansko državljanstvo in selitev v Jugoslavijo. Temu so sledile radikalne posledice. Večina prebivalstva italijanskega etničnega porekla se je z ozemlja, ki je pripadlo Jugoslaviji (conu B), do leta 1957 preselila v Italijo. Pridružil pa se jim je tudi del prebivalcev slovenskega in hrvaškega porekla, ki se ni strinjal z novo socialistično ureditvijo. (Gombač 2005: 11, 87–88; Kalc 2019: 146) V populaciji, ki se je izselila, je bilo 70 % ljudi

italijanskega porekla, 30 % pa pretežno slovenskega in manj hrvaškega (Kalc 2019: 146). Množična preselitev je pustila posledice tako v izvornem okolju kot v okolju sprejema oziroma priselitve.

Posledice za izvorno okolje koprskega okraja so povezane z dejstvom, da so odhajali staroselci (večina je bila italijanskega porekla). Od konca vojne do leta 1957 je območje zapustilo skoraj 53 % predvojne populacije. Hkrati so prihajali novi prebivalci. Priseljenci so prihajali iz notranjosti Slovenije ali drugih jugoslovanskih republik, kar je povsem spremenilo dotedanjo zgodovinsko konstituirano etnično, kulturno in socialno krajino. (Kalc 2019: 151–154) Posledice so bile vidne tudi v okolici sprejema, kamor so se priselili. Tržaška je bila v tistem času v globoki krizi in je bil prihod velikega števila ljudi dodatno družbeno breme. (Gombač 2005: 11) V Trst in okolico se je takrat doselilo okoli 65 000 beguncev iz Istre. Hkrati pa je Trst in delno Goriško zajelo še močno prekooceansko izseljevanje, ki je bilo posledica gospodarske krize. Po odhodu Angloameričanov so ljudje izgubili delo. Sledili sta psihozi nezadovoljstva in razočaranja, tudi političnih napetosti, kar je na koncu kulminiralo tudi v nezaupanje v italijansko državo. Pri tem je pomembno dejstvo, da je italijanska vlada sistematično podpirala izseljevanje z obmejnega območja (slovenske manjšine), ki je imelo zanjo strateški politični pomen. Aktivna podpora izseljevanju je segala v leto 1946, ko so številni že odhajali v Švico, Luksemburg in drugam, največ pa v Belgijo in Francijo, saj je italijanska vlada z njima podpisala pogodbe o t. i. izvozu delovne sile. (Drnovšek 2010: 260; Kalc 2002: 121–122) Italijanske oblasti so ruralno obrobje in suburbane dele Trsta z večinskim slovenskim (delavskim) prebivalstvom razumele kot območje »levičarskih slovenskih komunistov«, zaničevalno poimenovanih tudi »slavokomunisti«, ali kot območja »protiitalijanskih« sil in so spodbujale izseljevanje slovenskega prebivalstva. Hkrati je potekalo ekspanzijsko poseljevanje Trsta z novimi priseljenci – begunci oziroma izgnanci (ezuli/optanti), ki ga lahko razumemo tudi kot primer »nacionalne bonifikacije« ali italijanizacije velikega dela tržaškega prostora. (Volk v Čebtron Lipovec 2019: 205; Gombač 2005) Poudariti pa moramo, da so na obmejnih (manjšinskih) območjih, s katerih so se izselili prebivalci manjšinskih populacij, z revanšizmom prežeti družbeni in politični procesi potekali na obeh straneh meje. Z mednarodnega stališča in s stališča državnih meja sta potekala vzajemna procesa slovenizacije in italijanizacije manjšinskih prostorov (Čebtron Lipovec 2019: 213). V obdobju 1945–1956 se je na jugoslovanski strani populacija prebivalcev italijanskega izvora zmanjšala za 92 % (Kalc 2019: 149). Prebivalstvo italijanskega izvora, ki je ostalo, je ne glede na svoj ustavni status narodne manjšine postalo marginalizirano v javnem življenju (Čebtron Lipovec 2019: 206).

Migracije, izselitve in priselitve, so bile v tem času intenzivno vpete v vzajemna revanšistična ravnanja hegemonskih razmerij moči.

Medvojna in poveljna prihajanja in vračanja

Do zdaj smo o selitveni dinamiki na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne govorili predvsem skozi prizmo odhajanj in izgonov. Po drugi strani so v tem času ljudje tudi prihajali ali se vračali. Iz drugih jugoslovanskih republik ali različnih bolj ali manj oddaljenih delov sveta so se vračali vojaki, ki so se borili v vrstah zmagovalne strani. Postopoma so se začeli vračati vojni ujetniki. Med povratniki so bili tudi deportiranci in izgnanci, ki so preživeli nasilje v taboriščih ali vojno v okoljih, kamor so bili izgnani. To obliko povratništva uvrščamo v repatriacijo. Povratništvo kot repatriacija se je po vojni nanašalo na vojne ujetnike, prisilno odpeljane delavce, civilne internirance v delovnih taboriščih in taboriščih smrti, zapornike, begunce, izgnance, nekdanje mobilizirance v nemško vojsko, ugrabljenе otroke, torej na tiste, ki so bili prisilno preseljeni in so se zdaj vračali v domovino. Zanje je bila že med vojno ustanovljena Agencija Združenih narodov za pomoč in obnovo (1943), znana pod kratico UNRRA. Z njimi so sodelovale tudi jugoslovanske oblasti, ki so svojim prebivalcem pomagale pri vračanju. (Gombač 2006: 13, 20)

Poleg repatriacije so se po vojni dogajala tudi »klasična vračanja«. Domov so prihajali delovni migranti, ki so se že v obdobju med obema svetovnima vojnama izselili iz Jugoslavije ali pred prvo svetovno vojno iz Avstro-Ogrske, ob nastanku nove države pa so se iz simpatizerstva do nove politične ureditve vrnili domov. V virih najdemo podatke, da se je med letoma 1945 in 1951 v Jugoslavijo vrnilo 16 128 ljudi, od tega 3914 iz Francije, 1477 iz Nemčije, 1053 iz Belgije, 1119 iz držav sovjetskega tabora, 1377 iz preostalih evropskih držav, 819 iz ZDA, 1727 iz Kanade, 1748 iz Argentine, 678 iz Brazilije, 569 iz preostalih ameriških držav, 1250 iz Avstralije in 397 iz preostalih držav po svetu. Vrhunec vračanja je bilo leto 1948, ko se je vrnilo 5933 oseb. Med njimi je bilo 52 % Hrvatov, 27,5 % Slovencev, 10 % Srbov, 5,7 % Makedoncev, 1,5 % Črnogorcev in 3,3 % preostalih. Junija 1950 so ugotavljali, da se je okoli 60 % izseljencev in povratnikov vrnilo v domovino z državljanstvom države, v kateri so živeli. Zlasti vestfalski povratniki so v preteklosti prevzeli nemško državljanstvo. (Drnovšek 2010: 270–271)

»Domovina vas potrebuje«, je bilo eno od gesel tistega časa (Drnovšek 2010: 270).

Pod tem geslom je med Slovenci/Jugoslovani po svetu potekala velika propagandna akcija za vrnitev, ki je bila povezana z obnovo razrušene domovine. Pozitiven odnos državne in republiške politike do repatriacije in drugih povratnikov se kaže v aktivni pomoči. Ta je bila povezana tudi s posebnimi političnimi

ustanovami, ki so bile uradno odgovorne za pomoč repatriirancem in drugim povratnikom. Takoj po vojni so bile v Sloveniji za propagandno dejavnost in informiranje starih izseljencev in repatriirancev odgovorne številne ustanove: Tiskovni urad pri Predsedstvu vlade, Ministrstvo prosvete (Oddelek za kulturne vezi z inozemstvom ter Oddelek za manjšinske in izseljeniške šole), Ministrstvo za delo (Odsek za izseljence) in Rdeči križ Slovenije. Ob vrnitvi jim je država pomagala pri prevozu v domovino, pridobivanju stanovanj in njihovi opremi, oskrbi z živili, menjavi deviz, urejanju socialnih zadev, iskanju zaposlitve, šolanju otrok itn. Pomembno vlogo pri tem je imelo Zvezno ministrstvo za delo. (Drnovšek 2010: 268) Hkrati z odhajanjem in vračanjem pa se je že začela obnova razrušene države, kar je dodatno vplivalo na migracijsko dinamiko v slovenskem/jugoslovanskem prostoru.

Obnova in medrepubliško preseljevanje po Jugoslaviji

Takoj po vojni so se medvojnimi dejavniki selitvene dinamike (povezanimi z globokimi političnimi konflikti in revanšizmom) pridružili povojni, ki so bili povezani s politično, ekonomsko in ideološko vpetostjo Jugoslavije v mednarodne in medetnične odnose v srednji Evropi.

Kot prvo naj izpostavim specifično selitveno dinamiko, ki se je na medrepubliški ravni, v povezavi s procesi gradnje in obnove jugoslovanske države, začela takoj po vojni. Že leta 1945 je Jugoslavija začela izvajati aktivno kolonizacijsko politiko. Proti koncu druge svetovne vojne se je skupaj z nemško vojsko iz Vojvodine umikalo tudi nemško prebivalstvo ali pa je bilo pozneje iz svojih domov pregnano. Za njimi so ostale prazne hiše. Nekatere vasi so izgubile do polovico prebivalstva ali pa so ostale celo povsem prazne. Nova država se je prek zakona o kolonizaciji (1945) dejavno ukvarjala s prihodnostjo izpraznjenega prostora v gospodarskem pa tudi etničnem in političnem smislu. Poseliti je bilo treba prazna naselja in zagotoviti nadaljevanje obdelovanja (podružbljene) zemlje, sadovnjakov, vinogradov itd. Kolonizacija je bila zapleten socialnoekonomski in politični proces, ki je bil povezan z izvajanjem agrarne reforme in načrtovanim preseljevanjem prebivalstva znotraj posameznih republik in med republikami. Po zakonu o kolonizaciji Vojvodine (1945) so imeli pravico do medrepubliške preselitve borci NOB, vojni invalidi, družine ali otroci padlih partizanov, žrtve ali družine žrtev fašističnega terorja, oficirji Jugoslovanske ljudske armade (JLA) ter narodni heroji in njihove družine. Poleg političnega merila se je pri izboru upravičencev upošteval tudi njihov socialni položaj. V Vojvodino so se začeli organizirano priseljevati ljudje iz vseh republik na novo nastale države, med njimi tudi iz Slovenije. Selitev iz republike Slovenije se je začela s pozivom Ministrstva za poljedelstvo Ljudske vlade republike Slovenije septembra 1945,

še pred začetkom agrarne reforme in notranje kolonizacije v Sloveniji. Prva skupina slovenskih kolonistov je odšla proti Vojvodini novembra 1945 in se naselila v Gudurico. Prišleki iz Slovenije so izvirali iz vseh koncev Slovenije, prednjačili pa so prebivalci iz krajev ob vzhodni meji s Hrvaško, sploh iz Prekmurja ter krškega in novomeškega okrožja z Belo krajino. Kar 40 % naj bi jih bilo iz vzhodnoobmejnih krajev. Pojavljajo se različni podatki, koliko naj bi se jih priselilo v sklopu organizirane akcije, a najpogostejša je ocena, da naj bi jih bilo 2353 oziroma 575 družin. Borcev, invalidov in žrtev fašističnega terorja naj bi se odzvalo 1776, kar je bilo manj od načrtovanih selitev in je bilo razumljeno kot polovičen uspeh. Krivdo zanj so pripisovali propagandi slovenskega partijskega vodstva, ki je nasprotovalo izseljevanju iz slovenskega Primorja. Lahko rečemo, da kolonizacijska selitvena dinamika več kot toliko Slovencev ni zajela. Tisti, ki so se odločili za odhod, so se v 96 % odločili za naselitev v južnem Banatu. Naselili so jih predvsem v vinorodne predele: Vršac, Gudurico, Veliko Gredo, Banatsko Plandište in Dužine, v tako imenovani slovenski naseljski rajon. Naseljevali so se skupinsko, z organiziranim transportom. Pretežno so bili borci NOB, ki so med vojno izgubili vse premoženje, in poljski delavci (zlasti iz Prekmurja in Bele krajine), ki doma niso imeli svoje zemlje. A že po par letih se jih je kar nekaj odločilo za vrnitev v Slovenijo, a ne v izvorni kraj, ampak so kot kraj priselitve izbrali večja industrijska središča v Sloveniji. Kljub temu velja ocena, da je leta 1948 v Vojvodini živelo 460 družin z 2091 člani. (Lukić 2017: 47–52; Cevc 2001: 314–316; Josipović 2014b: 75–76; Pak 1963; Čepič 1993: 177–192)

Obnova domovine je bila povezana še z drugimi oblikami preseljevanja po Jugoslaviji. Slovenija, ki je sodila med gospodarsko razvitejše jugoslovanske republike, je bila takoj po vojni intenzivno vključena v različne oblike pomoči gospodarsko manj razvitim republikam; ena izmed oblik pomoči je bil strokovni kader. Slovenski strokovnjaki, ki so bili »razposlani« po državi, so imeli vidno vlogo pri npr. graditvi železarn na Hrvaškem in v BiH, elektroenergetskih objektov v BiH in Črni gori, cementarnah v Srbiji in Makedoniji itn. (Deželak Barič 1996: 145)

Po drugi svetovni vojni in nastanku FLRJ je postala pomoč Slovencev kot strokovne delovne sile ponovno aktualna v obnovi in izgradnji Bosne in Hercegovine. Tako so Slovenci kot predvsem tehnični strokovnjaki, kvalificirani delavci, rudarji in strokovnjaki drugih profilov aktivno sodelovali v drugi industrijski revoluciji BiH. (Dolinšek Divčić 2001: 302)

Posebna oblika pomoči pri obnovah po Jugoslaviji, ki se je začela takoj po vojni in je bila povezana s kratkotrajnimi selitvami ljudi, so bile mladinske delov-

ne brigade, ko so predvsem mladi iz vseh republik prostovoljno delali v drugih republikah. Mogoče lahko rečemo, da so bile delovne brigade specifična oblika sezonske delovne medrepubliške migracije, ki so v tej obliki trajale do šestdesetih let (pozneje, v sedemdesetih, so jih spet obudili z drugimi, negospodarskimi cilji). Prvo brigado so organizirali za gradnjo železniške proge Brčko–Banovići (1946), kjer je delalo 6220 Slovencev (vseh udeležencev je bilo več kot 60 000), drugo pa za gradnjo železniške proge Šabac–Sarajevo, kjer je sodelovalo 14 000 Slovencev. Do leta 1952 sta bila osnovna namena delovnih brigad neposredna obnova na temelju prostovoljnega, neplačanega dela in druženje mladih (študentov in dijakov) na zvezni ravni, kar naj bi krepilo bratstvo in enotnost, ki je bilo eno temeljnih načel medetničnega/mednarodnega sobivanja v federativni državi. S pomočjo delovnih brigad je bila npr. zgrajena tudi Nova Gorica. Njena gradnja se je začela decembra 1947, po odločitvi, sprejeti po sklenitvi mirovne pogodbe med FLRJ in Italijo, ko je stara Gorica pripadla Italiji ter je slovenski del Goriške ostal brez upravnega, političnega in kulturnega središča. Prva stanovanjska naselja so bila zgrajena že spomladi 1950. V na novo zgrajeno mesto so se, podobno kot v druga primorska mesta, priselili prebivalci iz celotne Jugoslavije. Poleg Nove Gorice naj kot na novo nastalo slovensko mesto omenim tudi Velenje, ki je leta 1963 postalo gospodarsko, kulturno in upravno središče Šaleške doline in katerega prvi priseljenci so bili sicer Slovenci, z naraščanjem industrije pa se je povečalo število prihodov prebivalcev iz drugih jugoslovanskih republik. (Deželak Barič 1996: 153–154, 164, 243)

V obravnavanem obdobju so se ljudje zaradi različnih razlogov intenzivno preseljevali znotraj republik in med njimi. Odnos uradne politike do notranje selitvene dinamike je bil odprt oziroma je nekatere selitve dejavno spodbujal, kadar so bile nujne za vzpostavitev in normalizacijo družbenega, gospodarskega in političnega sistema. Celotna selitvena dinamika se je povezovala predvsem s pomembnim geslom o bratstvu in enotnosti znotraj etnične/narodne raznovrstnosti in mobilnosti. Začasne pa tudi trajnejše migracije so bile med drugim razumljene kot eden od načinov vzpostavljanja, izvajanja in vzdrževanja sožitja med ljudmi.

Nove povojne mednarodne izselitve

Iz dozdanjšnjega prikaza sta razvidni pestrost in kompleksnost povojne migracijske dinamike. Neposredna dinamika in postopki v praksi, sploh prehajanje državnih meja, pa so bili odvisni tudi od postopnega vzpostavljanja državnega sistema. Pri tem se spomnimo, da so bile od leta 1945 do šestdesetih let meje med Jugoslavijo in Avstrijo sorazmerno zaprte, dovoljeni so bili le nadzorovani prehodi (Božič 2010), meje z Italijo so se bolj zaprle leta 1947 (Troha 2010: 437)

in bile dokončno določene šele leta 1954, z Madžarsko pa so se odnosi zaostрили po Informbiroju leta 1948. Skladno s tem moramo upoštevati, da so bili različni tudi režimi (ne)zakonitega prehajanja državne meje s sosednjimi državami. Po Zakonu o gibanju na meji, ki je bil objavljen v Uradnem listu FLRJ novembra 1947, se je mejo lahko prestopalo na določenih mejnih prehodih in z veljavno pravno listino. Nezakoniti oziroma nedokumentirani prestopi državne meje so bili vse do leta 1951 opredeljeni kot kaznivo dejanje. Leta 1951 pa je prišlo do omilitve kaznovalne politike in so bili individualni, neorganizirani nezakoniti prehodi državne meje obravnavani kot prekrški. Poleg v prejšnjih razdelkih že omenjenih zakonitih prehajanj je prva leta po vojni prihajalo tudi do nedokumentiranih ali neregularnih prehajanj državnih meja. Prehajanja v času po koncu vojne lahko razdelimo v dve obdobji: obdobje beguncev, ki so odšli takoj ob koncu vojne in bili vse do razpada Jugoslavije (1991) razumljeni kot politična (sovražna) emigracija, ter obdobje beguncev, t. i. prebežnikov, ki so odhajali med letoma 1948 in 1961 in bili v Jugoslaviji sčasoma »prekvalificirani« v kategorijo t. i. ekonomskih izseljencev. (Drnovšek 2010: 279; Božič 2010) Populacija prebežnikov (1948–1961) je v selitvenih študijah v Sloveniji slabše raziskana, med drugim tudi zaradi pomanjkanja podatkov. Ocene o razsežnosti povojnega prebežništva se zaradi več razlogov, predvsem pa zaradi sistematične nedokumentiranosti, zelo razhajajo. Poudarja se, da so bili to pretežno mladi ljudje delavskega izvora. Med razloge za odhod so na jugoslovanski strani selektivno navajali ekonomske dejavnike in avanturizem, na drugi (npr. avstrijski) strani pa politično situacijo v državi izvora, kar jim je zagotovilo posebno obravnavo. (Božič 2010: 428)

Posebna skupina prebežnikov so tisti, ki so iz Slovenije/Jugoslavije zbežali zaradi ideoloških razhajanj po izključitvi Jugoslavije iz Informbiroja leta 1948. Posledica radikalnega mednarodnega političnega spora Jugoslavije s Sovjetsko zvezo in zvezo socialističnih držav so bili tudi ideološki in politični obračuni s t. i. informbirojevci znotraj Jugoslavije/Slovenije. To je sprožilo prebege posameznikov, pozneje označenih za politično emigracijo, v vzhodnoevropske države. Večina jih je prebegnila med letoma 1948–1951, del pa jih je ob resoluciji ostal v tujini, npr. uslužbenci na jugoslovanskih diplomatskih predstavništvi ali posamezniki na šolanju v Sovjetski zvezi. Tak odnos do Informbiroja je trajal do leta 1955, ko s Hruščovom pride do otoplitve odnosa med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Korenito spremembo odnosa do političnih emigrantov, informbirojevcev, in s tem njihovega položaja je prinesel jugoslovanski Zakon o amnestiji leta 1962. Ob tem so vzhodne države preprečevale ali vsaj omejevale vrnitev emigrantov v Jugoslavijo in njihov tisk ni dajal nobene publicitete temu zakonu. Leta 1968 so ugotavljali, da je bilo v vzhodnoevropskih državah 17 790 jugoslovanskih

emigrantov, od tega samo 453 Slovencev, ki so se zatekli v Sovjetsko zvezo, na Madžarsko, Čehoslovaško in v Romunijo. (Drnovšek 2010: 261–262)

V petdesetih letih prejšnjega stoletja so poleg prebežništva ljudje odhajali tudi legalno, dokumentirano, zaradi združevanja družin. Leta 1950 so se pojavile želje po združevanju družin, katerih člani so bili zaradi različnih razlogov ločeni in so živeli v različnih državah po svetu. Jugoslovanske oblasti so v imenu združevanja družin dopuščale izselitev na podlagi vloženih prošenj. Te so najprej obravnavali po posamičnih primerih. Ko je leta 1952 Zvezni sekretariat za notranje zadeve izdal dekret o urejanju izselitve družinskih članov, otrok in staršev vseh vojnih ujetnikov in oseb, ki so med drugo vojno ali osvoboditvijo zapustili državo, je sledila sistemska ureditev postopkov. Prošnje za pridobitev potnih listov za sorodnike političnih emigrantov so še vedno obravnavali posamično, to je individualno. (Drnovšek 2010: 260–261) Sredi petdesetih let je sledil nov val izseljevanja, ki je zajel družinske člane v tujini živečih emigrantov, pridružilo pa se jim je veliko slovenskih fantov, ki niso hoteli služiti vojaškega roka ali pa so nasprotovali političnemu sistemu v Sloveniji. V tem času lahko rečemo, da so se politični ali ideološki vzroki za odhod že prepletali z ekonomskimi. (Deželak Barič 1996: 99) Do uradnega odprtja jugoslovanskih meja v šestdesetih letih so bili vsi, ki so ilegalno ali legalno (s potnimi listi) zapustili Jugoslavijo, označeni kot begunci oziroma politični emigranti. Med letoma 1955 in 1963 naj bi iz Slovenije prebegnilo 11 000 ljudi. (Drnovšek 2001a: 2–5)

Vzporedno z opisanimi odhajanjem pa je v letih 1956 in 1957, po zatrtju madžarske vstaje, v Slovenijo (in druge dele Jugoslavije) pribežalo večje število madžarskih beguncev. V Sloveniji so bili nastanjeni v osmih begunskih taboriščih, lociranih v severovzhodnem delu Slovenije. Za večino je bila Slovenija le »prehodna postaja« na poti v tretjo državo, nekaj pa jih je ostalo pri nas. (Kovács 2017: 51–57)

Jugoslovanske meje so se v začetku šestdesetih let uradno odprle za izseljevanje. Začel je veljati Zakon o amnestiji (1962), ki je velik del do takrat prepoznane politične, sovražne emigracije »prekvalificiral« v ekonomsko migracijo, s čimer se je tem ljudem odprla tudi možnost obiskovanja domačih, in Jugoslavija je leta 1963 podpisala sporazum o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Avstriji. Temu je sledilo obdobje organiziranih selitev (1965–1975), ki jih je podpirala tudi država. Različni avtorji ocenjujejo, da se je s tem v začetku šestdesetih let začela liberalizacija jugoslovanske politike do (mednarodnega) izseljevanja. Večina ljudi se je po tem razselila predvsem po različnih državah zahodne Evrope. (Le Normand 2019: 380; Gatrell 2019: 191)

POLITIČNOST DELOVNIH MIGRACIJ V EVROPI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI DO NAFTNE KRIZE (1973)⁵

Politično povezovanje med državami zahodne Evrope kot temelj gospodarskega sodelovanja in migracijske politike

Takoj po drugi svetovni vojni je bil evropski prostor prežet s premikanji prebivalstva, najprej bolj zaradi politične dinamike in revanšizma druge svetovne vojne, postopno pa vse bolj zaradi (neo)liberalne gospodarske dinamike in gospodarskega razvoja.

Znano je, da je takoj po vojni pomoč beguncem pa tudi drugim migrantom nudila Organizacija Združenih narodov za pomoč in obnovo (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA), pozneje IRO, po letu 1950 pa na novo ustanovljena Agencija Združenih narodov za begunce (The UN Refugee Agency, UNHCR). Druga pomembna organizacija, ki je delala na področju migracij, je bila Mednarodna organizacija dela (ILO), ki je bila usmerjena na delovne migracije.⁶ Ustanovljena je bila leta 1919 s sedežem v Ženevi in bila dejavno vključena v mednarodno migracijsko dinamiko že med obema svetovnima vojnama. Od leta 1946 je postala specializirana agencija OZN. V petdesetih in šestdesetih letih, z gospodarskim razcvetom večine zahodno- in severnoevropskih držav, je pomen ILO vse bolj prihajal v ospredje, saj je z mednarodnimi akcijami skrbela za izboljševanje delovnih in življenjskih pogojev ljudi. Njena temeljna dejavnost je bila, da je oblikovala minimalna (mednarodna) merila na področju trga dela ter osnutke mednarodnih konvencij o plačah, delovnem času, najnižjih starostnih mejah pri zaposlitvi, pogojih za delo pri različnih kategorijah delavcev, odškodninah, socialnem zavarovanju, plačnem dopustu, varstvu pri delu, pomoči pri zaposlovanju, nadzoru nad delom in svobodi združevanja. Vladam je nudila tudi tehnično pomoč. Delovala je po načelih univerzalnosti, politične nevtralnosti in tripartitnosti (sodelovanje predstavnikov delavcev, delodajalcev in vlad v organih). (Simoniti, Končar 1993)

- 5 Poglavlje je nadgradnja prispevkov: Migracijska situacija v Evropi po drugi svetovni vojni in postopna (politična) usklajevanja med članicami EGS (EU) (Lukšič Hacin 2005), Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi (Lukšič Hacin 2018) in Političnost migracij po drugi svetovni vojni: Od politike revanšizma do amnestije (Lukšič Hacin 2019).
- 6 FLRJ (pozneje SFRJ) je bila članica ILO kot pravna naslednica Kraljevine SHS, ki je bila članica ILO vse od ustanovitve leta 1919. Leta 1949 je FLRJ sicer za dve leti prekinila članstvo, a se potem spet vključila in sčasoma ratificirala 76 od 172 mednarodnih konvencij, sprejetih v ILO. Slovenija se je vključevala v delo te organizacije v okviru SFRJ do osamosvojitve 1991, potem pa kmalu postala njena polnopravna članica (29. maja 1992).

Za analizo položaja Slovencev (Jugoslovanov) kot delavcev na trgu dela v drugih evropskih državah po drugi svetovni vojni je pomembno, da je leta 1968 Jugoslavija ratificirala konvencijo ILO, t. i. konvencijo št. 97 o migraciji delavcev z namenom zaposlitve, in sicer v spremenjenem besedilu iz leta 1949.⁷ Konvencija je obvezovala podpisnice, da so Mednarodnemu uradu za delo in drugim članicam ILO posredovale informacije o politiki in nacionalni zakonodaji na področjih emigracije in imigracije, svojih posebnih določbah o migraciji z namenom zaposlitve, delovnih in življenjskih pogojih migrantov ter o splošnih sporazumih in posebnih pogodbah, ki jih je država v povezavi z migracijami sklenila z drugimi državami. Podpisnice so se obvezale, da bodo imele ustrezno in brezplačno službo za pomoč delavcem – migrantom, med drugim tudi za njihovo natančno obveščanje, da bodo skrbele za ukrepe, ki so olajšali odhod, potovanje in sprejem delavcev – migrantov,⁸ da ne bodo izvajale diskriminacije proti tujim delavcem, ki delajo na njihovem ozemlju, ne glede na narodnost, raso, vero, spol, in da bodo podpisale dvostranske sporazume o zaposlovanju delavcev z državami podpisnicami, kamor je odhajal večji del njihovih državljanov na delo. Pri tem naj bi se upošteval princip recipročnosti. (Svetek 1969: 74–75) Druga, za našo temo pomembna konvencija ILO, ki jo je Jugoslavija ratificirala leta 1970, je konvencija št. 121. Gre za konvencijo o datjatih za nesreče na delu in poklicno bolezen⁹ (Svetek 1971: 48). Omenimo še, da je Mednarodna organizacija dela naslednje leto (1971) sprejela resolucijo, ki je zahtevala, da je treba tuje delavce izenačiti z domačimi glede plač in socialnih pravic (Rupnik 1972: 38).

Naslednja, za mednarodne migracije po drugi svetovni vojni pomembna organizacija je bila ustanovljena na mednarodni konferenci v Bruslju leta 1951, to je bil Medvladni odbor za evropske migracije (Intergovernmental Committee for European Migration, ICEM). Med njegovimi glavnimi nalogami sta bila nadzor nad selitvami in pomoč pri logistiki, predvsem za organizacijo

7 Konvencija je bila sprejeta leta 1939 na 25. zasedanju Mednarodne organizacije dela v Ženevi. Na 32. zasedanju, ki je bilo 8. junija 1949 v Ženevi, je bila spremenjena in prilagojena novim razmeram v mednarodnih odnosih po drugi svetovni vojni. Jugoslavija je spremenjeno konvencijo ratificirala v začetku leta 1968, veljati pa je v Jugoslaviji začela 18. decembra 1968. (Svetek 1969: 74–75)

8 Poseben poudarek je bil na medicinski službi in zagotavljanju zadovoljivega zdravstvenega stanja delavcev ob odhodu in vrnitvi pa tudi med potovanjem na delo v drugo državo (Svetek 1969: 74–75).

9 Konvencijo je sprejela na 48. zasedanju 8. julija 1964 v Ženevi. Nadomestila je vse dotakratne delne ureditve odškodnin za nesrečo na delu (v kmetijstvu iz leta 1921, splošno konvencijo o odškodninah za nesrečo na delu iz leta 1925 in konvencijo o poklicnih boleznih iz leta 1934). (Svetek 1971: 48)

premikov velikega števila ljudi, ki so bili v tem času brezdomci, razlaščenci in razdedinjenci. Razselili so jih v Severno Ameriko, Južno Ameriko in v Avstralijo. ICEM se je osredinjal predvsem na trajne izselitve, in to na več načinov: s podporo selitvenim shemam, s procesiranjem selitev in transportom delavcev ali njihovih družin (v imenu zagotavljanja pravice do združevanja družin). Pod okriljem ICEM so bile npr. italijanske družine poslane v Brazilijo in grške v Avstralijo; obe populaciji sta v državi sprejema zgradili močne izseljenske skupnosti. ICEM je sodeloval z UNHCR pri relokaciji beguncev – med letoma 1952 in 1960 je pomagal skoraj milijonu ljudi: 280 000 Italijanom, 214 000 Nemcem, 150 000 ljudem iz Avstrije (med njimi so bili tudi madžarski begunci), 82 000 ljudem iz Nizozemske, 66 000 Grkom. Za končno rešitev položaja razseljenih oseb (DP) v zahodnoevropskih državah, ki so dolgotrajno živeli v taboriščih, je pomembna razglasitev svetovnega leta beguncev (1959–1960), ko naj bi se jim normalizirali pogoji za življenje podobno kot vsem ostalim prebivalcem. To je čas, ko so ekonomska perspektiva in razprave o (tuji) delovni sili že prišle v ospredje mednarodnih pogajanj in dogovarjanj na temo migracijske dinamike. (Gatrell 2019: 82–83)

Normativno urejanje migracijskih razmer in zaščita (tuje) delovne sile na nacionalni in mednarodni ravni v Evropi ni izum časa po drugi svetovni vojni ali celo sodobnosti, ampak ju pozna celotno 20. stoletje. Že v času med svetovnima vojnama je bilo zaposlovanje v tujini pogosto urejeno z dvostranskimi dogovori med državami. Tudi (prva) Jugoslavija je imela sklenjenih kar nekaj takih sporazumov, med drugim z Nemčijo, Francijo in Argentino, kjer je v obdobju med dvema svetovnima vojnama delalo in živelo veliko Slovencev. (Lukšič Hacin 2018; Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020) Druga svetovna vojna je prekinila vse dogovore (prim. Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020). Po drugi svetovni vojni so morale evropske države izpod ruševin izkopati tudi odnose in medsebojna sodelovanja na različnih področjih. Eno izmed teh je bilo vsekakor urejanje (migracijskih) razmer in zaščite za delavce, ki so jih napotili na delo v drugo državo. To področje je izrazito stopilo v ospredje pri tistih državah, ki so se kmalu po drugi svetovni vojni odločile za medsebojna gospodarska povezovanja in katerih dogovori so se dotikali tudi t. i. prostega čezmejnega pretoka delovne sile (delovne migracije). Prva povezovanja so se z leti odražala v ustanovitvi enotne gospodarske skupnosti, ki je prerasla v današnjo Evropsko unijo.

Politika gospodarskega povezovanja med zahodnoevropskimi državami
16. aprila 1948 je bila oblikovana Organizacija za evropsko ekonomsko sodelovanje (Organisation for European Economic Cooperation, OEEC). Ustanovljena

je bila v podporo Maršalovemu načrtu. Imela je 18 članic: Avstrija, Belgija, Danska, Grčija, Irska, Islandija, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Norveška, Portugalska, Švedska, Švica, Turčija, Združeno kraljestvo, Zahodna Nemčija (takrat še razdeljena na okupacijske cone med zavezniškimi silami) in Svobodno tržaško ozemlje, ki je bilo določen čas član OEEC (Historical Archives of the European Union b. l.). Peter Gatrell izpostavlja, da so v okviru OEEC med drugim obravnavali tudi čezmejno mobilnost dela (oz. delovne sile) in se ukvarjali z vzpostavitvijo pogojev za mednarodno mobilnost delovne sile. V tem času je bila v državah severne Evrope že sorazmerno visoka stopnja zaposlenosti, v državah južne Evrope pa so bile sorazmerno visoka stopnja nezaposlenosti in majhne možnosti za zaposlovanje. Velika razlika med državami je bila razlog, da so bile za Francijo, države Beneluksa in Zahodno Nemčijo sprejemljive le strogo nadzorovane mednarodne migracije, pogosto omenjane kot migracije z juga proti severu, ki so bile podrejene interesom držav sprejema. (Gatrell 2019: 80) Oktobra 1953 so se na Svetu ministrov OEEC članice sporazumele o liberalizaciji gibanja oziroma migracij. Dogovorile so se, da bodo dovolile čezmejno zaposlovanje med državami članicami v primerih, ko bo veliko povpraševanje po določeni delovni sili in za to povpraševanje »doma« v enem mesecu ne bodo mogli najti primerne delovne sile, torej ob deficitarnosti za posamezna delovna področja. Za tovrstne zaposlitve naj bi bili zagotovljeni ista višina osebnega dohodka in delovni pogoji kot za domače delavce. Prav tako so olajšali pogoje za podaljševanje delovnih dovoljenj za tuje delavce iz držav članic, ki so že delali v drugih državah članicah. Še vedno pa so bila potrebna individualna delovna dovoljenja in mogoče so bile tudi zavrtnitve podelitev delovnih dovoljenj – v povezavi s trenutno ekonomsko situacijo v posameznih državah članicah. Kot posebnost pa sta bili iz dogovora izvzeti Portugalska in Turčija – rečeno je bilo, da zaradi njune specifične zemljepisne, kulturne in vladnopolitične situacije, to je diktature na Portugalskem in politične nestabilnosti v Turčiji. Dogovor je bil zelo pomemben in je vodil v postopno naraščanje števila t. i. gostujočih (ali t. i. tujih) delavcev v naslednjih letih. (Gatrell 2019: 81) Septembra 1961 je OEEC prerasel v Organizacijo za gospodarsko sodelovanje in razvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD), ki (je) vse do današnjih dni igra(l) pomembno vlogo mednarodnega oziroma meddržavnega gospodarskega dogovarjanja in usklajevanja. (Organisation for Economic Co-operation and Development b. l.)

Vzporedno z opisano dejavnostjo in s povezovanji v okviru OEEC so potekala še druga pomembna povezovanja. Leta 1951 je bila podpisana Pariška pogodba, s katero je bila ustanovljena Evropska skupnost za premog in jeklo. Pariška pogodba je bila podpisana 18. aprila 1951, veljati pa je začela 25. julija 1952.

Sklenjena je bila za 50 let, torej je prenehala veljati 23. julija 2002. Z njo se je začelo povezovanje premogovništva in jeklarske industrije šestih (ustanovnih) članic, evropskih držav, to so: Belgija, Francija, Italija, Luksemburg, Nizozemska in Zahodna Nemčija. Pariška pogodba je zagotavljala predvsem: prost pretok proizvodov in prost dostop do proizvodnih virov; stalen nadzor trga za preprečevanje nepravilnosti pri delovanju, ki bi lahko pripeljale do uvedbe proizvodnih kvot; spoštovanje pravil o konkurenci in preglednosti cen; podporo posodobitvi in preoblikovanju premogovništva in jeklarske industrije. (Evropski parlament b. l. a, b. l. b) Države članice so se medsebojno dogovarjale o usklajevanju povpraševanja po določeni delovni sili in izmenjavi »zaloge delovne sile«. Pri tem so se dogovorile za vzajemno priznavanje izobrazbene in poklicne kvalifikacije delavcev ter standardizirale socialne prispevke in bonitete. Za ta čas je pomembno tudi dejstvo, da je pogodba promovirala francosko-nemško sodelovanje v dveh za tisti čas ključnih industrijskih panogah. (Gatrell 2019: 80)

Konec petdesetih (1957) je, vzporedno in nepovezano z obstoječo Evropsko skupnostjo za premog in jeklo (ESPJ), prišlo do podpisa Rimske pogodbe, s katero sta bili ustanovljeni dve novi skupnosti: Evropska gospodarska skupnost (EGS) in Evropska skupnost za jedrsko energijo (EURATOM). Pogodbi sta bili podpisani 25. marca 1957, v veljavo pa sta stopili 1. januarja 1958. Cilj EURATOM je bil uskladitev preskrbe s cepitvenimi snovmi in raziskovalnih programov za uporabo jedrske energije v miroljubne namene, ki so jih države članice že izvajale ali pa so jih šele pripravljale, EGS pa vzpostavitev skupnega trga, zasnovanega na štirih svoboščinah: prostem pretoku blaga, kapitala, storitev in prostem gibanju ljudi. Določbe Pogodbe EGS (Rimska pogodba) so vključevale: odpravo carin med državami članicami, uvedbo skupne zunanje carinske tarife, sprejetje skupne politike na področjih kmetijstva in prometa, ustanovitev Evropskega socialnega sklada, ustanovitev Evropske investicijske banke in razvoj tesnejših odnosov med državami članicami. (Evropski parlament b. l. b) Peter Gatrell pravi, da je pri tem pomembno, da je Pogodba o EGS med drugim vključevala svobodo gibanja delovne sile med državami članicami (Francija, Zahodna Nemčija, Italija, Belgija, Nizozemska in Luksemburg), pri čemer pa je bilo za Italijo predvideno obdobje tranzicije, ki naj bi se končalo najpozneje leta 1970. Po sporazumu ni bila dovoljena diskriminacija delavcev iz držav članic v drugih članicah glede zaposlovanja in delovnih pogojev. Delavci, ki so sprejeli delovno ponudbo, so se lahko prosto gibal po prostoru države članice skupnosti. Za vzdrževanje uravnoteženosti skupnega meddržavnega trga dela med ponudbo in povpraševanjem, njegovo liberalizacijo in za sodelovanje med članicami se je angažiralo nacionalne zavode za zaposlovanje. Sicer pa dogovor ni zagotavljal prostega čezmejnega gibanja prebivalcev, ampak nadzorovan prost

pretok delovne sile v povezavi s potrebami držav sprejema. Hkrati je skušal v največji meri omejiti možnost nenadzorovanega in »nepotrebne« čezmejnega gibanja. (Gatrell 2019: 81–82)

Do začetka leta 1965 je v Evropi tako obstajalo več (že omenjenih) skupnosti, in to vse do 8. aprila leta 1965, ko je bila podpisana Pogodba o združitvi vseh treh skupnosti v eno. V veljavo je stopila 1. julija 1967. Vse tri skupnosti so dobile enotne nadzorne ustanove. (Evropski parlament b. l. a) Leta 1973 so se skupnosti pridružili še Danska, Irska in Združeno kraljestvo, Grčija se je pridružila leta 1981, leta 1986 pa sta se pridružili še Španija in Portugalska. 14. junija 1985 je bil podpisan Schengenski sporazum. V njem so se Belgija, Francija, Nemčija, Luksemburg in Nizozemska dogovorili, da postopoma odpravijo nadzor na svojih notranjih mejah in uvedejo prosto gibanje za vse državljane držav podpisnic, druge države Evropske unije in določene države zunaj EU. (EUR-Lex b. l.)

Dvostranske pogodbe s »tretjimi državami«

Članice EGS in druge gospodarsko razvite evropske države so v tem času vodile aktivno mednarodno rekrutacijsko politiko, s katero so novačile (tujo) delovno silo v gospodarsko manj razvitih evropskih državah, ki najpogosteje niso bile članice skupnosti in zanje niso veljali dogovori skupnosti. Države sprejemnice, točneje rečeno uvoznice tuje delovne sile, so se z državami izvora o mednarodnem rekrutiranju delovne sile, ki je sledil modelu gostujočih delavcev, dogovarjale na bilateralni ravni. Npr. Nemčija je že v petdesetih letih podpisala prvo pogodbo o najemanju delovne sile z Italijo (1955), leta 1960 sta sledili Španija in Grčija, Turčija leta 1961, Portugalska leta 1964, Maroko med letoma 1963 in 1966, Tunizija leta 1965 in kot zadnja Jugoslavija leta 1968. (Bade 2005: 370) Francija je podpisala dogovore z Marokom in Tunizijo (1963), čez dve leti, leta 1965, pa tudi s Turčijo in Jugoslavijo (Bade 2005: 381).

Jugoslavija kot »tretja« država, iz katere so bili delavci rekrutirani in so odhajali, je prvi dvostranski sporazum o delovnih migracijah podpisala z Avstrijo (1963). Temu so sledili številni drugi dvostranski dogovori, ki so bili podpisani v obdobju t. i. organiziranih selitev (1965–1975), ki jih je dejavno podpirala tudi država. Sporazumu z Avstrijo so postopno sledili sporazumi s Francijo, Kraljevino Švedsko, z Zvezno republiko Nemčijo (ZRN), Nizozemsko, Belgijo, Luksemburgom in Avstralijo. Po gospodarski reformi leta 1965 je ZRN kmalu postala glavni cilj priseljevanja Slovencev. (Stare 1977: 8–12) To je bila v glavnem ekonomska migracija, za katero se je pri nas uveljavil poseben termin, to je »začasno delo v tujini«. Skladno z ustavno ureditvijo in njenimi spremembami so se v Jugoslaviji spreminjale tudi pristojnosti s področja bilateralnih dogovorov, ko je prišlo do prerazporejanje pristojnosti in odgovornosti med

republikami in federacijo. Do prvih sprememb razmer, na katere so se nanašali bilateralni sporazumi, je v Sloveniji/Jugoslaviji prišlo zaradi ustavnih sprememb v sedemdesetih letih. Te so številne pristojnosti prenesle z zvezne na republiško in pokrajinsko raven. Že pred tem, v začetku leta 1973, se je izoblikovala nova zakonodaja o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, ki je v pristojnosti zveze urejala temeljne pravice iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja, ki naj bi bile enotne za vso državo, vse podrobnosti pa je prepustila republiški pristojnosti. Tako je Slovenija dobila po eni strani svoj republiški zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. V nadaljevanju je skupščina samoupravnih skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja v Sloveniji sprejela svoj statut pokojninskega in invalidskega zavarovanja, kjer je bil do podrobnosti razdelan nov sistem pokojninskega in invalidskega zavarovanja v Sloveniji. (Svetek 1973: 216)¹⁰ Spremembe in prenos pristojnosti niso neposredno vplivale na (mednarodne) dvostranske sporazume, ki so bili sprejeti med Jugoslavijo in državami sprejema, so pa spremenile razmere, ki so jih sporazumi zaobjeli, ko so govorili o upoštevanju nacionalnih zakonodaj. Dvostranski sporazumi so ostali v veljavi vse do osamosvojitve Slovenije, ko je Slovenija kot pravna naslednica SFRJ prevzela tudi njene mednarodne dogovore. (Svetek 1968; 1969; 1974; 1975)

Mednarodno sodelovanje med sindikati

Vzporedno z dogovori na meddržavni ravni je potekalo (mednarodno) dogovarjanje med sindikati. Mednarodne povezave in sodelovanja med sindikati različnih držav in sodelovanje sindikatov z Mednarodno organizacijo dela (ILO) je druga vzporedna linija, po kateri se je urejalo razmerja, ki bi zagotovila kar največ pravic in zaščito delavcev, ki so odšli na delo v tujino in se s tem znašli na trgu dela, ki je deloval po drugačnih principih kot domač. Anton Rupnik izpostavlja, da so se aprila 1972 v Beogradu sindikati sešli na prvem regionalnem posvetovanju. Prišli so sindikalni predstavniki 15 dežel, dveh zahodnoevropskih regionalnih organizacij in Mednarodnega urada dela. Na srečanju so sindikati pozvali ILO, naj ukrene vse, da bi se njena resolucija o položaju gostujočih delavcev tudi uveljavila v praksi in se čim dosledneje uresničevala, ter predlagali, da se na konferenci ILO, ki je bila načrtovana za leto 1973, obravnava tudi temo migracijskih gibanj s poudarkom na situaciji v Evropi. (Rupnik 1972: 39)

Interesi »gostujočih« delavcev so bili včasih v navzkrižju z interesi domačih delavcev, kar je pripeljalo tudi do napetosti in konfliktov med njimi, včasih pa tudi do pomembnih razhajanj med sindikati iz različnih držav. Prav to je razlog, da so sindikati različnih držav v medsebojnih dogovarjanjih temu

10 Predpisi so stopili v veljavo s 1. januarjem 1973 (Svetek 1973: 216).

vprišanju posvečali posebno pozornost. Jugoslovanski sindikati so v začetku sedemdesetih let dali pobudo za sestanek vseh sindikatov držav, ki so bile prek migracij povezane. Rezultat srečanja naj bi bil širši skupni program v odnosu do omenjenih vprišanj, a do tega ni prišlo, saj so bila prevelika razhajanja med interesi sindikatov držav izseljevanja in priseljevanja.

Sindikati dežel emigracije in imigracije so vendarle še preveč pod vplivom in bremenom posebnih interesov, ki jih imajo ene in druge dežele v zvezi s tujimi delavci. Medtem ko na splošno sindikati dežel emigracije zahtevajo in pričakujejo, da bodo sindikati v deželah gostiteljicah njihovih delavcev bolj dojel njihove interese (izenačevanje pravic vseh delavcev, selitev kapitala za delovno silo in ne obratno, strokovno izobraževanje tujih delavcev ipd.), pa so sindikati velikih dežel – uvoznice tuje delovne sile (ZRN, Francija, Avstrija) le še močno vključeni v klasične pojme ter dokazujejo, kako je zaposlovanje v tujini hkrati tudi pomemben vir blaginje zanje in za matične dežele ter da bi se kapital le stežka odločil za selitev v tujino, pač zaradi politične nestabilnosti in negotovosti. (Rupnik 1972: 39)

V primeru ZRN, kamor je odšla glavnina jugoslovanskih oziroma slovenskih delavcev (sicer v druga področja kot v času pred prvo svetovno vojno in med vojnami, saj se je znotraj Nemčije industrijska dejavnost iz Westfalije premaknila proti jugu države), je prišlo do navezave sindikalnih odnosov z zahodnonemškimi sindikati (DGB), ki so postali glavni partner jugoslovanskih sindikatov (Rupnik 1972: 38). Delež včlanjenih jugoslovanskih delavcev v nemških sindikatih je bil velik zlasti v gradbeništvu in kovinski industriji. Ocenjevalo se je, da je bilo leta 1975 veliko jugoslovanskih delavcev včlanjenih v te sindikate in da jim je to zagotavljalo dodatno zaščito. Pri kritični oceni razmer za včlanjene v sindikatu in njihove dodatne zaščite so se še vedno pojavljale »šibke točke«.

Članstvo v tujih sindikatih je za naše delavce vsekakor koristno, vendar pa v številnih primerih naši delavci iz raznih vzrokov, tako subjektivnih kot objektivnih, še ne uživajo vseh pravic, ki jim gredo iz sindikalnega članstva. Pri tem naj samo omenim kot največji problem vprišanje obveščenosti v nacionalnem jeziku, problem strokovnega izobraževanja, problem stanovanj, še posebej pa problem preživljanja prostega časa, pri čemer mislim na še zmeraj zelo skopo pomoč sindikatov v Nemčiji in Avstriji klubom naših delavcev. (Škerlavaj 1974: 77)

Tako so se delavci v tujini spoprijeli po eni strani z dilemo, ali naj se sploh včlanijo v tamkajšnje sindikate, po drugi strani pa z odnosom do njih zaradi strahu tujih sindikatov pred stavkokazi:

Delavci – migranti so poseben problem tudi za sindikate. V deželah, kjer je sindikalni boj zelo živ in žilav (Francija, Beneluks, Velika Britanija), grozi domačim sindikalnim silam stalna nevarnost, da bodo delodajalci izkoristili tuje delavce za stavkokaze. Tam, kjer so sindikati uspeli pridobiti v svoje vrste tudi tuje »kolege« (kot jih imenujejo v nemško govorečih deželah), se vedno znova pokaže mednarodna delavska solidarnost (npr. stavka kovinarjev v pokrajini Baden-Württemberg jeseni 1971. [...]) Tuji delavci so za sindikate dežel uvoznic nemajhen problem tudi zato, ker povzročajo stalne napetosti med domačimi, češ tujci nam zasedajo delovna mesta, pri nas pa raste brezposelnost (Francija), ali pa se domač delavec boji za svoje delovno mesto v primeru recesije (Švica, ZRN). (Rupnik 1972: 38)

Pri mednarodnem sodelovanju sindikatov se je kazala velika razlika med sindikati zahodnoevropskih držav. Rupnik navaja, da so se npr. v Nemčiji za blaginjo tujih delavcev zavzemali sindikati pa tudi javne in humanitarne institucije, na drugi strani pa se v Franciji in Avstriji zanje niso veliko zmenili. Večina držav pa se je zavzemala za asimilacijo vsaj dela tujcev. (Rupnik 1972: 36)

Migracijska dinamika v državah Zahodne Evrope do naftne krize (1973)

Znotraj opisanega političnega mednarodnega povezovanja gospodarsko razvitejših držav zahodne in severne Evrope se je vse bolj krepila rekrutacija delovne sile iz držav nečlanic nastalih povezav, kar je, kot smo dejali, potekalo podprto z dvostranskimi dogovori. Intenzivnost se je stopnjevala skladno z gospodarskim razvojem in njegovimi potrebami po delovni sili, ki je znotraj meja svojih držav ni bilo več mogoče najti. Konec petdesetih let je pet od takratnih šestih članic EGS obnovilo svoje gospodarstvo; izjema je bila Italija, ki je bila država izseljevanja in ne priseljevanja (Mesić, Heršak 1989: 9–10) in ki je šele pozneje postala cilj množičnih priselitev. Za povojno izseljevanje v države zahodne Evrope je zelo pomembno leto 1957, ko je bila formirana EGS (Rimski dogovor). Narejeni so bili prvi koraki v smeri nastajanja enotnega trga delovne sile. Deset let pozneje je bil znotraj EGS udejanjen dogovor (Mesić, Heršak 1989: 10–15), s katerim je bil vzpostavljen skupni trg delovne sile, kar pomeni svobodno selitev in enakopravnost pri zaposlovanju državljanov članic EGS v drugih državah članicah. S sprejetjem sporazuma o notranjih migrantih EGS je za notranjo migracijo vse bolj izgubljalo pomen tudi vprašanje o državljanstvu. Po drugi strani pa je Rimski dogovor zaostril razlikovanje med priseljenci, saj je poslabšal položaj za zunanje migrante. (Mesić, Heršak 1989: 10–15) Peter Klinar izpostavlja *The Economic London*, kjer se je opozarjalo na dvojna merila, ki so se uporabljala za delavce iz EGS na eni strani in na drugi strani za severne Afričane, Špance, Turke, Portugalce, Grke, Jugoslovane, ki so prihajali iz držav zunaj EGS (Klinar 1976: 254).

V začetku sedemdesetih let je bilo v Zahodni Evropi zaposlenih okoli šest milijonov tujih delavcev in z njimi je tam živelo prav gotovo še enako število preostalih družinskih članov (Mesić 1988: 317). Za leto 1971 Franci Stare navaja oceno, koliko delavcev je bilo iz držav izvora po različnih državah sprejema, če omenimo le nekatere najštevilčnejše izseljenske skupine: 1 158 664 Italijanov (590 000 v Franciji, 381 000 v ZRN, 185 315 v Belgiji, preostali v Avstriji), 900 989 Špancev (650 000 v Franciji, 171 000 v ZRN, 47 000 v Belgiji, preostali na Nizozemskem in v Avstriji), 753 740 Alžircev (750 000 v Franciji, 3740 v Belgiji), 737 499 Portugalcev (685 000 v Franciji, 44 000 v ZRN, preostali v Belgiji in na Nizozemskem), 635 934 Jugoslovanov (423 228 v ZRN, 131 934 v Avstriji, 65 000 v Franciji, preostali na Nizozemskem, v Belgiji, na Danskem in drugod), Turkov 400 718 (335 988 v ZRN, 25 954 na Nizozemskem, 22 415 v Avstriji, preostali v Belgiji in na Danskem) in Grkov 358 073 (342 184 v ZRN, 13 528 v Belgiji, preostali na Nizozemskem in v Avstriji). Jugoslovanski delavci so bili med upoštevanimi državami zaposleni v največjem deležu v Nemčiji, sledijo Avstrija, Francija, Nizozemska, Danska in Belgija. (Stare 1977: 5–6)

Za migracijske politike držav zahodne Evrope se je uveljavila oznaka liberalistične (Klinar 1985: 6) oziroma neoliberalistične (Mesić 1993: 672). Med drugim je zanje značilna politika odprtih vrat za priseljevanje, postopno oblikovanje (nacionalnih) migracijskih politik v širšem pomenu besede¹¹ in iskanje skupnih stališč znotraj njih med državami članicami EGS oziroma pozneje EU. V tem času se je v evropskih državah uveljavil t. i. model gostujočih delavcev. Navidezno enoten model se je pomembno razlikoval vsaj v treh različicah, ki so jih v praksi v odnosu do priseljevanja, predvsem pa pozneje do priseljencev in pogojev za življenje na t. i. ravni vsakdanjega življenja, postavile različne evropske države.

Po gospodarskem razcvetu in množičnih migracijah pride leta 1973 do naftne krize, ki je pustila globoke gospodarske posledice. V nekem smislu že lahko govorimo o začetku gospodarske recesije. Liberalna migracijska politika, po kateri so se ravnale države zahodne Evrope do naftne krize, je bila izraz in seštevek nacionalnih migracijskih politik (Mesić 1993: 672). Z naftno krizo pride do preloma migracijske liberalistične kontinuitete in zaustavljanja nadaljnjega pritoka tuje delovne sile (Mesić, Heršak 1989: 11). Vsa nadaljnja migracija je v celoti pogojena z diferenciranim potrebam gospodarstva po delovni sili v

11 Migracijska politika v širšem pomenu besede zajema emigracijski in imigracijski vidik. Zadnji zajema nadzor števila priselitev v državo, regulacijo gibanja priseljencev med državami članicami EU, politiko povratništva, odnos do naturalizacije, integracijsko, begunsko in azilno politiko. To področje je zaradi razlikovanja med t. i. notranjo in zunanjo migracijo na ravni EU še kompleksnejše.

državah, kamor so se priseljevali ljudje, ki so opravljali deficitarne poklice. Aktualna migracijska situacija se izraža prek trga dela, pravnega statusa, vračanja in reintegracije ter socialnopravnega položaja priseljencev in njihovih potomcev. Hkrati se je v tem trenutku pokazalo, da model migracijskih tokov ni deloval samodejno. Pokazala se je neučinkovitost modela gostujočih delavcev, ki je predpostavljala, da se bodo delavci po začasnem delu v tujini vrnili v izvirno okolje.

Vzajemnost konceptov »gastarbeiter« in »zdomec« – dve plati iste medalje
Jugoslovanske meje so se v šestdesetih letih za izseljevanje veliko bolj odprle. Lahko rečemo, da se je liberalizacija intenzivneje začela z Zakonom o amnestiji (1962) in se nadaljevala s podpisom dvostranskega sporazuma o delovnih migracijah z Avstrijo (1963). Podatek o letu 1962 kot mejniku odpiranja jugoslovanske politike do izseljevanja se pojavlja tudi v tuji literaturi (Gatrell 2019: 191), ko se to leto postavlja kot začetek močnejšega izseljevanja iz Jugoslavije in s tem tudi iz Slovenije.

Prvo obdobje, do leta 1965, je bil čas t. i. individualnih neorganiziranih selitev. Temu je sledilo obdobje organiziranih selitev (1965–1975), ki jih je podpirala tudi država. Organiziranost odhajanja na t. i. začasno delo v tujino je povezana tudi z gospodarsko reformo leta 1965 in dejstvom, da so skladno z bilateralnimi dogovori z nekaterimi evropskimi državami posredovanje delavcev prevzeli jugoslovanski, natančneje rečeno republiški zavodi za zaposlovanje, sploh v sedemdesetih letih, ko je prišlo do sprememb med pristojnostmi republik in federacije.

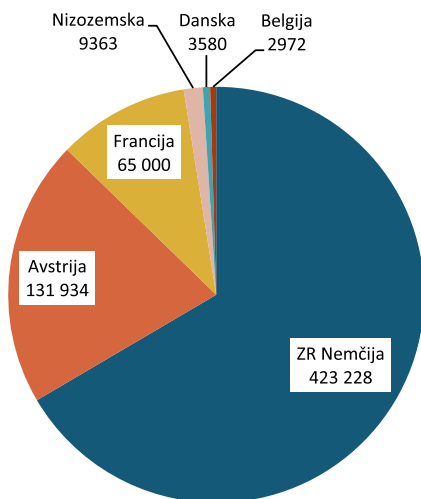
Po letu 1965 so se tokovi izseljevanja iz Jugoslavije vse bolj usmerjali v države zahodne Evrope: ZRN, Francijo, Švedsko, Švico, Italijo itn. in med njimi je ZRN kmalu postala glavni cilj priseljevanja (Stare 1977: 8). Položaj Jugoslovancev v državah sprejema je bil različen, odvisno od migracijske politike države, v katero so se priselili, mednarodnih odnosov in posameznih bilateralnih sporazumov, ki jih je v tem obdobju podpisovala Jugoslavija z drugimi državami. Slovenija je bila jugoslovanska republika in vsi Slovenci, ki so se izselili v tem času, so bili v tujini obravnavani kot Jugoslovani. Kot je poznano že iz zgodovine, tudi v tem času številne države v popisih niso upoštevale etnične pripadnosti. Upoštevale so princip, pri katerem državljanstvo že pomeni narodno pripadnost. Iz tega izvirajo številne težave, ko skušamo ugotoviti, kam so se Slovenci (začasno ali trajno) priselili in koliko jih je tam bilo.

Jugoslavija je kot ena od t. i. tretjih držav v šestdesetih letih podpisala kar nekaj meddržavnih sporazumov o zaposlovanju in konvencij o socialni varnosti. Prvi sporazum o socialni varnosti je bil sklenjen s Francijo leta 1950, nanašal pa se je predvsem na izseljence, ki so se priselili v Francijo med obema

vojnama (Svetek 1971: 48). Kot smo že omenili, so v šestdesetih letih temu sledile še pogodbe z drugimi državami. Sporazumu med SFRJ in Republiko Avstrijo o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Avstriji (1963) so postopno sledili še sporazumi z drugimi državami: Sporazum med SFRJ in Republiko Francijo o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Franciji (1965), Sporazum med SFRJ in Kraljevino Švedsko o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Švedski (1967), Sporazum med SFRJ in ZRN o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v ZRN (1969), Sporazum med SFRJ in ZRN o zavarovanju za primer brezposelnosti (1969), Sporazum med SFRJ in Republiko Francijo o sezonskih delavcih v Franciji (1971), Sporazum med SFRJ in Kraljevino Nizozemsko o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev na Nizozemskem (1971), Sporazum med SFRJ in Kraljevino Belgijo o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Belgiji (1971), Sporazum med SFRJ in Velikim Vojvodstvom Luksemburga o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Luksemburgu (1971), Sporazum med SFRJ in Vlado Commonwealtha Avstralije o bivanju in zaposlovanju jugoslovanskih delavcev v Avstraliji (1971) ter Aranžma med Vlado SFRJ in Vlado Commonwealtha Avstralije o načinu izbora in pogojih potovanja jugoslovanskih državljanov v Avstralijo ob finančni podpori avstralske vlade (1971). Do sklenitve obojestranskih sporazumov pa je bil v uporabi oziroma v veljavi model splošnega sporazuma Mednarodne organizacije dela. (Stare 1977: 8–14) Do leta 1975 je bil sklenjen še Meddržavni sporazum o zaposlovanju z Novo Zelandijo (Župan 1974: 84). S številnimi državami so bile sklenjene tudi konvencije o socialni varnosti (Stare 1970: 51). Do leta 1978 so bili podpisani sporazumi o socialni varnosti s 16 državami. Dvostranski sporazumi o socialni varnosti so jugoslovanskim delavcem zagotavljali enako obravnavo z delavci države priselitve. Poleg tega so zagotavljali: prosto izplačevanje dajatev iz ene države v drugo; varstvo tudi tistih družinskih članov, ki so ostali v državi izvora (v breme države priselitve); izplačevanje otroških dodatkov, tudi otrokom, ki so ostali doma itd. Na področju socialne varnosti je prišlo do specifične pravne združitve teritorijev obeh držav, ki je bilo za to področje urejeno kot enotno. (Svetek 1977: 108)

Po jugoslovanski gospodarski reformi leta 1965 je ZRN kmalu postala glavni cilj priseljevanja Jugoslovancev, znotraj tega Slovencev. V večji meri je bila to ekonomska migracija, za katero se je pri nas uveljavil poseben termin »začasno delo v tujini«. Po ocenah iz leta 1968 je bilo na začasnem delu v tujini približno 50 000 Slovencev. Starostna meja se je gibala med 20 in 40 let (80 %). (Šetinc 1968: 33–34) Kot je bilo že omenjeno, naj bi bilo v letu 1971 635 934 jugoslovanskih delavcev, s tem da nekatere države niso upoštevane, npr. Švedska (Grafikon 1) (Stare 1977: 5).

Grafikon 1: Število jugoslovanskih delavcev po izbranih evropskih državah v letu 1971

Vir: Stare (1977: 5)

Najbližji popis, ki nam ponuja okvirne ocene, je iz leta 1971. Franci Stare navaja, da podatki popisa prebivalstva iz leta 1971 kažejo, da je bilo takrat v državah zahodne Evrope 70 000 Slovencev: 47 000 v ZRN, 12 000 v Avstriji, v drugih državah pa po nekaj tisoč. Podatki popisa niso povsem natančni, saj so bile v nekaterih primerih v tujini celotne družine, popisni materiali pa so zasledovali le osebe, ki so bile aktivno zaposlene, neaktivnih družinskih članov, kot so otroci, gospodinje, vzdrževalne osebe, pa niso zajeli. (Stare 1976: 60) Podobno naj bi bilo po podatkih Republiškega zavoda za zaposlovanje Slovenije in Zveznega sekretariata za zunanje zadeve leta 1971 na začasnem delu v tujini naslednje število Slovencev: 47 000 v ZRN, 12 000 v Avstriji, 3000 v Franciji, 1000 na Švedskem, 2000 v Švici, 3000 v Italiji, 1000 na Nizozemskem in 500 na Danskem. (Stare 1977: 8) Pri tem naj poudarim, da gre za število ljudi, ki so bili v tem letu uradno registrirani, da so odšli na začasno delo v tujino. Dejansko število slovenskih delavcev je bilo veliko višje, saj so nekateri odšli še pred uradnimi registracijami odhodov ali pa so odhajali v tujino neorganizirano, individualno in niso uporabljali storitev Republiškega zavoda za zaposlovanje, ampak so uporabili mreže osebnih poznanstev s tistimi, ki so predhodno odšli (t. i. verižne migracije). Temu dodajmo podatke iz leta 1978, ko je Anton Gosar podal oceno o tem, koliko Slovencev naj bi živelo po svetu in kje se jih je največ naselilo. Za Evropo navaja, da jih je v ZRN, kjer se je s povojnim »začasnimi delom v tujini« središče slovenskega življa iz rensko-vestfalskega območja iz

časa med obema svetovnima vojnama preneslo v trikotnik Stuttgart–Ingolstadt–München, okoli 50 000–60 000. Druga po številu je bila Avstrija z okoli 35 000 slovenskih migrantov. Na francoskem severozahodu in beneluškem Limburgu naj bi jih bilo 20 000, od tega jih je 6000–7000 živelo v t. i. slovenskem evropskem Clevelandu, v mestu Freyming - Marelbach. Za Nizozemsko navaja 350 družin, kar naj bi zneslo 1000–1500 ljudi, za Belgijo 3000 in okoli 7000 v Veliki Britaniji, največ v Londonu in Rochdolu. (Gosar 1978: 149–154) Temu Jože Prešeren dodaja, da naj bi odšlo v Švico 4000–5000 ljudi in enako število tudi na Švedsko (Prešeren 1990b: 204). Stare navaja, da podatki za registrirano populacijo kažejo, da ne drži, da so večinsko odhajali nezaposleni. Kar 77 % med njimi je bilo pred odhodom namreč zaposlenih, od tega 39,7 % kvalificiranih, 15,2 % nepriučениh, 12,8 % priučениh in 10,7 % s srednjo šolo. (Stare 1977: 9–10) Podatki kažejo, da so bili ljudje, ki so odhajali iz Slovenije, ob odhodu večinoma zaposleni, bili so zadovoljni s svojim delom, imeli so urejeno stanovanjsko vprašanje, bili so mladi, a gnala jih je želja po nečem novem. To je bil čas, ko ni bilo tako težko oditi, saj so v državah zahodne Evrope potrebovali delovno silo. Natančneje povemo, če rečemo, da so tuja podjetja organizirano novačila in uvažala delovno silo.

V letu 1969 in prvi polovici leta 1970 se je zelo povečal pritisk tujih delodajalcev pri novačenju delavcev v Jugoslaviji/Sloveniji in pri tem se posebej izpostavlja ZRN (Stare 1971: 58). Pritisk tujih delodajalcev je bil v Sloveniji tako močan, da je v začetku sedemdesetih let prišlo celo do organiziranega zaviranja zaposlovanja Slovencev v tujini prek zavodov za zaposlovanje.

Že leta 1968 so v Sloveniji/Jugoslaviji začeli ugotavljati, da je treba zamejiti odhajanje izobražencev in tiste delovne sile, po kateri je bilo doma največje povpraševanje. Tako se je politika službe za zaposlovanje spremenila v zavestno zmanjševanje odhajanja omenjene delovne sile. (Stare 1973: 214; Stare 1974: 56; Lukšič Hacin 2006a: 50–57) Zavodi so se odločili, da bodo sprejeli le tiste ponudbe delodajalcev, ki so se nanašale na nepriučene in priučene delavce, ter ponudbe, ki so se nanašale na izrazito suficitarne poklice (Stare 1971: 58). Na ta način so zavodi začeli postopno zavračati tudi povpraševanje po tistih profilih, ki so bili doma deficitarni. Kmalu so v tujino posredovali predvsem brezposelne nekvalificirane delavce in resnično suficitarne profile. (Župan 1974: 83)

Ljudje, ki so odhajali v času organiziranih selitev, so bili doma (v Jugoslaviji in Sloveniji) opredeljeni kot ekonomska emigracija, za katero se je uveljavil poseben (politični) termin »začasno delo v tujini«, včasih tudi sinonim »zdomci«. Oznaka je želela prikazati, da so ljudje odšli na delo v tujino samo začasno in da se bodo po krajšem obdobju vrnili. Model začasnega dela v tujini ni bila samo politična utvara takratne domače vladne strukture, ampak tudi praktični (po-

tencialni) interes, da bi ljudje, v veri v svojo vrnitev, presežek vrednosti vlagali doma (naložbe, gradnje idr.). Hkrati pa se je uradna politika pokrivala z željami posameznikov ob odhodu, ko so bili prepričani, da odhajajo od doma le za nekaj let in se bodo kmalu vrnili. V tujini naj bi le zaslužili sredstva, ki bi jim izboljšala življenjski standard po vrnitvi. Po drugi strani pa se je model ujemal z interesi držav sprejema, ki so želele, da bi tuji/gostujoči delavci v njihovih državah ostali le za čas, ko jih je njihovo gospodarstvo potrebovalo, v času morebitne krize pa bi se vrnili v izvirne države. To je bila bistvena predpostavka v ozadju t. i. modela krožnih migracij. Ta predpostavka je sidrišče dejstva, da so bili zdomci ali delavci na začasnem delu v tujini, kot se jih je označilo z jugoslovanske (slovenske) strani, istočasno od držav sprejema razumljeni kot gostujoči delavci ali tuji delavci, kar se je kazalo v skupnem in hkratnem vzdrževanju koncepta t. i. krožnih migracij. Ta koncept so vzajemno vzpostavljale vse države podpisnice dvostranskih sporazumov, tako države izvora kot države sprejema, ter je bil mednarodno (evropsko) konceptualiziran, reproduciran, predvsem pa povezan z vitalnimi interesi vseh podpisnic sporazumov, ne le držav izvora (npr. SFRJ), pač pa tudi držav sprejemnic – v pričakovanju ekonomske krize kot nujnega sestavnega elementa dolgoročne dinamike kapitalistične ekonomije so bile te v določenih vidikih zanj še bolj zainteresirane, saj naj bi jim zagotavljal pogoje re-emigracije (odhoda) odvečne delovne sile v kriznih časih.

Razlika v poimenovanju ljudi, ki so se priselili v različne države zahodne Evrope, *gastarbeiter* (Nemčija), *travailleurs étrangers* (Francija), *invandrare* (Švedska), nakazuje na razlike, do katerih je prihajalo v odnosu do njih v priseljenjskih (imigracijskih) politikah in v življenju priseljenih ljudi. To se je kazalo tudi v principih podeljevanja državljanstva po posameznih državah. Analize statističnih podatkov o podeljenih državljanstvih v preteklosti nam kažejo pomembne razlike med Nemčijo na eni strani ter Francijo in Švedsko na drugi. Podatki kažejo, da je bila po stopnji naturalizacije leta 1988 Švedska takoj za Avstralijo, ki je imela najvišjo stopnjo. Francija je bila po naturalizacijski stopnji med evropskimi državami nekje v sredini, Nemčija pa je imela najnižjo stopnjo, takoj za Švico. (Castles, Miller 1998: 239)¹²

12 Podobno velja za leto 1995, ko se je Švedska po stopnji naturalizacije uvrstila na tretje mesto, za Nizozemsko in Avstralijo (vse tri po višini stopnje izrazito izstopajo navzgor), Francija v sredino, Nemčija pa vnovič na zadnje mesto z najnižjo stopnjo naturalizacije. Nemčija v primerjavi z drugimi evropskimi državami leta 1995 izrazito izstopa navzdol. Navedeno le dodatno potrjuje, da je bilo v Nemčiji zelo težko pridobiti državljanstvo brez nemškega izvora, torej bi lahko sklepali, da je velik delež prebivalcev brez nemškega državljanstva v Nemčiji »kumulativne« narave in zajema pretežen delež priseljencev in njihovih potomcev v nasprotju s Francijo, kjer je potekala naturalizacija priseljenih in njihovih potomcev. Še intenzivnejša je bila naturalizacija na Švedskem. (Castles, Miller 1998: 239)

Liberalni evropski koncept krožnih migracij je bil tako na eni strani podprt od držav sprejema, v katerih se je govorilo o gostujočih ali tujih delavcih, in na drugi od držav izvora, s predstavami o začasnem delu v tujini ali zdomstvu. Dve plati iste medalje, ki sta vzajemno soodvisni in se podpirata. A ob naftni krizi se je izkazal za iluzijo. Že sredi sedemdesetih let se pojavijo ugovori in dokazovanja, da se predvidena začasnost spreminja v trajno izseljenost. Vsi nadaljnji dogodki in rezultati nekaterih raziskav so te ugovore le še potrjevali. Peter Klinar že leta 1976 izpostavlja, da se doba jugoslovanskih (znotraj tega slovenskih) delavcev, ki so začasno zaposleni v tujini, podaljšuje in da njihovo prebivanje v tujini ne ustreza načrtovani politiki o začasnem delu. Odstotek remigrantov (povratnikov) je bil neustrezno majhen. Pri začasni migraciji bi se moralo npr. leta 1970 vrniti 65 000 jugoslovanskih migrantov, vrnilo pa se jih je le 20 000. Iz tega izpelje sklep, da je velik del naše t. i. občasne migracije postal trajna ekonomska migracija, torej da so t. i. zdomci, na začasnem delu v tujini, dejansko izseljenci, saj se doba prebivanja v tujini podaljšuje, in ne ustreza načrtovani politiki. (Klinar 1976: 250–255)

MIGRACIJE V KRIZNIH RAZMERAH – OD NAFTNE KRIZE DO OSAMOSVOJITVE SLOVENIJE

Migracijska situacija v Evropi po naftni krizi in nadgradnja političnega povezovanja članic EGS

V začetku sedemdesetih je bilo v Zahodni Evropi zaposlenih okoli šest milijonov tujih delavcev in z njimi je tam živelo prav gotovo še toliko drugih družinskih članov (Mesić 1988: 317). Po gospodarskem razcvetu in množičnih migracijah v Evropi pride do naftne krize (1973), ki je pustila globoke gospodarske posledice. V času arabsko-izraelske vojne so namreč arabske države prvič uporabile nafto kot orožje v boju proti Izraelu. Z enomesečnim embargom (oktober 1973) na dobavo nafte so izpeljale pritisk na ZDA in zahodnoevropske države. Svetovno gospodarstvo si še celo leto 1974 ni opomoglo od njegovih posledic. Klaus Bade navaja, da je svetovni šok zaradi cen nafte omajal vero v brezmejno gospodarsko rast. Ustavila sta se najemanje in priseljevanje (tuje) delovne sile (Bade 2005: 349, 353). V nekem smislu že lahko govorimo o začetku gospodarske recesije. (Neo)liberalna migracijska politika, po kateri so se ravnale države zahodne Evrope do naftne krize, je bila izraz in seštevek nacionalnih migracijskih politik. (Mesić 1993: 672) Z naftno krizo pride do preloma migracijske liberalistične kontinuitete in do sistemsko izraženega radikalnega obrata v migracijski politiki držav sprejema v smeri zaustavljanja nadaljnega pritoka tuje delovne sile.

V tem trenutku se je pokazalo, da model kroženja migracij ni deloval samodejno. (Mesić, Heršak 1989: 11)

Nastopile so nove razmere, ko je postopno prenehal delovati krožni model gostujočih delavcev. Presekalo se je kroženje delavcev med izvorno državo in državo sprejema. Pokazala se je neučinkovitost modela gostujočih delavcev, ki je predpostavljal, da se bodo delavci po začasnem delu v tujini sami prostovoljno, brez prisile in negativne selekcije, vrnili nazaj v izvorno okolje. Ker se to ni zgodilo, so se pojavile številne prisilne remigracije. Prisilna remigracija je lahko posredna ali neposredna. Povezana je z izdajanjem in zavračanjem začasnih delovnih dovoljenj, zapleti pri pridobivanju pravic socialnega zavarovanja, omejevanjem pravic, diskriminacijo, brezposelnostjo in grožnjami. (Klinar 1985: 14)

Aktualna migracijska situacija se je izražala prek trga dela, pravnega statusa, vračanja in reintegracije v državah izvora ter socialnopravnega položaja migrantov in njihovih potomcev v državah sprejema. Vsa nadaljnja priseljevanja so bila v celoti pogojena z diferenciranimi, selektivnimi potrebami gospodarstva po delovni sili v državah sprejemnicah. Za tiste, ki so bili pozitivno izbrani in so lahko ostali, se je začela politika integracije in njihovih pravic do združevanja družin, ki je nadomestila neoliberalistično migracijsko politiko iz šestdesetih in začetkov sedemdesetih let.

Število priseljencev in njihovih potomcev je tako po letu 1974 naraščalo predvsem zaradi združevanja družin, naravnega prirastka in neregularnega, nedokumentiranega priseljevanja. Morebitno nadaljnje delovno priseljevanje pa je izrazito nadzorovano in v celoti povezano s potrebami gospodarstva držav priseljevanja v povezavi z deficitarnostjo posameznih poklicnih skupin.

Če podrobneje pogledamo npr. ZRN, v kateri je bilo največ Slovencev, vidimo, da se je po naftni krizi začela gospodarska recesija, ki se je nadaljevala v osemdeseta. Vsi delavci so bili v slabem položaju. Za jugoslovanske (slovenske) delavce je pomembno, da situacija v Jugoslaviji ni bila nič boljša, saj je leta 1982 dosegla najvišjo brezposelnost (14 %) v Evropi. Delavcem je tudi v Nemčiji grozilo, da bodo morali zapustiti državo. (Pirjevec 1995: 367) Nezaposlenost v ZRN je leta 1983 dosegla najvišjo raven. Leta 1985 je bila v Nemčiji še vedno 9,3-% brezposelnost, pri populaciji tujcev pa 13,9-%. (Horvat 1995) Vzroki za brezposelnost so bili v omenjeni krizi, poleg tega pa je prišlo še do modernizacije v industriji, ki je zmanjšala potrebo po nekvificirani delavni sili. To je dodatno povečalo napore, da bi se zmanjšalo število tujih delavcev. (Štumberger 2004: 39) Razmere, v katerih so se znašli tuji delavci v ZRN v osemdesetih letih, podrobno opisuje Günter Wallraff v delu *Čisto na dnu* (1986). Avtor se je osredinjal predvsem na najbolj ogroženo skupino brezposelnih, ki so jih posebna zasebna

podjetja brez urejenega zavarovanja in druge dokumentacije tržila za najtežja in velikokrat zelo nevarna dela, seveda za zelo nizek zaslužek.

Še zmeraj ne vem, kako zmore tujec požirati vsakdanja ponižanja sovražnosti in sovraštvo. Toda vem, kaj mora zdržati in kako daleč lahko seže v tej deželi preziranje človeka. Kos apartheida se dogaja med nami – v naši demokraciji. Doživetja so presegla vsa moja pričakovanja. V slabem smislu. Sredi zvezne republike sem doživel razmere, ki jih sicer pravzaprav opisujejo samo zgodovinske knjige o devetnajstem stoletju. (Wallraff 1986: 10)

Med tujimi delavci so prednjačili Turki, Jugoslovani pa so bili tudi kar pogosto zastopani. Navaja, da je bilo samo v gradbeništvu ilegalno zaposlenih okrog 200 000 Turkov, Pakistancev, Jugoslovanov in Grkov. Zaposlitev na črno je že pri davkih in prispevkih za socialno zavarovanje pomenila letni izpad 10 milijard mark. Ugotavlja, da se je to lahko dogajalo, ker so imeli trgovci z ljudmi pogosto dovolj politične zaščite, da so se izognili kaznim. Zakoni so bili zelo ohlapni. Posojanje osebja je bilo od 1982 prepovedano samo v gradbeništvu (Wallraff 1986: 33).

Opisane razmere in načrtna negativna selekcija, izpeljana na različne praktične načine, je napajala tok povratništva, ko so se bili posamezniki prisiljeni vrniti v izvirne države. Pri tem Bade izpostavlja težave povratnikov, ko je vrnitev za veliko ljudi pomenila dequalifikacijo, saj jim v izvorni državi niso priznali novih kvalifikacij, ki so jih pridobili v državah sprejema, ali teh kvalifikaciji zaradi specifičnosti znanj in veščin sploh niso mogli uporabiti (Bade 2005: 353–354).

Iz nove perspektive verižnih migracij (ki olajšuje liberalno paradigmo, a je ne opušča) se na migracije gleda kot na svojevrsten proces, ki vključuje določena socialna razmerja, v katera se migrant vključuje tako v družbi, iz katere prihaja, kot tudi v družbi, v kateri dela. Težišče vendar ostaja na posamezniku in na njegovi individualni odločitvi, ali se hoče vrniti ali trajno ostati v migracijah. Ta odločitev je motivirana predvsem z ekonomskimi pobudami. Toda poskusi nekaterih vlad v državah imigracije, da bi stimulirali povratek, so dali nepričakovano majhne rezultate, tako da je ta koncept opuščen. (Mesić 1993: 672–673)

V osemdesetih letih je bilo novo doseljevanje edino mogoče v povezavi z združevanjem družine tistih, ki so lahko ostali, in priselitve, povezane z deficitar nostjo posameznih poklicev in panožnimi potrebami v državah priselitve (Heršak 1985: 9–11; Mesić, Heršak 1989: 11; Mesić 1988: 371–372). V odnosu do tistih, ki so ostali, nastopi čas t. i. politike družinske imigracije. Politika združevanja družin se je nanašala na populacijo pozitivno selekcioniranih posameznikov in njihovih potomcev, ki so kljub krizi lahko ostali v državi sprejema in jim je bilo

dovoljeno zakonito združevanje z družino – torej so se njihovi družinski člani lahko zakonito priselili. Za to skupino priseljenih in njihovih potomcev je bila sprejeta tudi politika integracije v družbo. Navidezno ločena vidika – združevanje družine in integracija – se v praksi prepletata in vzajemno pogojujeta, saj naj bi združevanje družin spodbujalo učinkovitejšo integracijo priseljencev v novo okolje. (Lukšič Hacin 1995) Družinska imigracija je že del nove politike v odnosu do priseljencev, ki je usmerjena v njihovo integracijo v novo okolje. To se poimenuje integracijska migracijska politika (Klinar 1985: 14). Za pozitivno selekcionirane priseljenke se začne čas vključevanja v družbo priselitve in vnovič lahko govorimo o treh modelih (tokrat) integracijske politike. Stephen Castles in Mark J. Miller govorita o modelu diferenciranega izključevanja (Nemčija), modelu asimilacije (Francija) in modelu multikulturalizma (Švedska). Modeli se pomembno razlikujejo v odnosu do življenja priseljencev in njihovih potomcev na t. i. ravni vsakdanjega življenja, v odnosu do njihovih društev, ohranjanja njihovih kultur in jezikov, izobraževanja otrok, socialnih in političnih pravic itn. (Castles, Miller 1998: 244–250).

Za evropske migracije v osemdesetih letih se je uveljavil tudi izraz »migracije v kriznih razmerah« (Klinar 1985). V devetdesetih letih se v evropskih državah sprejemnicah nadaljuje migracijska politika iz osemdesetih. So pa države članice EGS dvostranske sporazume o gostujočih delavcih iz šestdesetih let in model kroženja delovne sile zamenjale z novimi politikami selektivnega zaposlovanja za določen čas, z enoletnimi pogodbami z dvakratnim možnim podaljšanjem. (Verlič Christensen 2000: 1120) Lahko bi rekli, da je šlo pri tej novi praksi za različico vračanja h glavnemu cilju stare prakse iz šestdesetih let, le da je bil na učinkovitejši način delavec določen kot gost tudi z normativnopravnimi ukrepi. V času politike združevanja družin in integracijske politike do pozitivno selekcioniranih priseljencev iz osemdesetih let je politiko priseljevanja vodilo zapiranje možnosti novega dotoka, predvsem pa restriktivna regulacija, ki je upoštevala potrebe države in so se skozi to določale kvote po »profesionalni logiki«, glede na kadrovske niše države gostiteljice. Zdaj se je te »kadrovske niše« pravno reguliralo s pogodbami za določen čas. Ta koncept udejanja normativne standarde, ki dejansko povzročajo uresničitev migracijskega kroga in veliko večjo nujnost remigracije. Po izteku pogodbe delavcu ostane sicer še iskanje morebitnih alternativ, teh pa ni veliko. Ta politika se na specifičen način vrača v šestdeseta leta in se odmika od osemdesetih, ko zasledimo družinsko migracijo in politiko integracije. Nov model namesto socialne/kulturne integracije vnovič postavlja v ospredje predvsem t. i. akomodacijo oziroma predvsem delovno prilagoditev. Hkrati pa je veliko bolj selektiven in temeljiteje (na normativni ravni) »poskrbi« za vračanje delavcev v izvorna okolja. V kriznih razmerah se

pokaže, da je priseljevanje v konfliktu z obstoječo ideologijo nacionalne države, ki je utemeljena na ideji o kulturni in politični homogenosti. (Castles, Miller 1998: 14–16)

V osemdesetih, še bolj pa v devetdesetih letih se v javnih in političnih razpravah tema delovnih selitev umika razpravam o azilu in postopno se krepijo tudi politike, ki omogočajo priseljevanje iz humanitarnih razlogov. V evropskih državah se v različnih stopnjah krepi priseljevanje zaradi vojnih razmer, zaradi političnih oziroma humanitarnih razlogov: različni pogoji za življenje in delo, različne azilne politike in politike do beguncev, različne politike do (ne)vračanja beguncev v izvorno okolje in njihove možnosti za pridobitev državljanstva države priselitve. Postopno se povečuje število prosilcev za azil in priseljencev s statusom mednarodne zaščite. (Castles, Miller 1998: 244–250; Bade 2005: 400–418) To dogajanje pa v ospredje vse bolj postavlja tudi vprašanja »ilegalnosti« oziroma nedokumentiranih prehodov meja in nezakonitih priselitev (Bade 2005: 401).

Nadgradnje politike sodelovanja na medvladni ravni med državami članicami EGS (pozneje EU)

Po naftni krizi se začne tudi razmeram prilagojeno sodelovanje na medvladni ravni. Začetki intenzivnejšega medvladnega sodelovanja so povezani z vprašanji notranje varnosti in segajo v sredino sedemdesetih let, tj. v čas, ko so se države zahodne Evrope spoprijemale z močnimi terorističnimi dejavnostmi. Leta 1975 je bil ustanovljen forum za sodelovanje med notranjimi ministrstvi in policijami v boju proti terorizmu. To medvladno telo, ki so ga poimenovali skupina Trevi, formalno ni bilo del evropskih ustanov. Sodelovanja in usklajevanja med državami članicami na področju politike do priseljevanja in podeljevanja azila za državljane zunaj EU segajo v osemdeseta leta. Bolj strukturirana so postala leta 1993 s sporazumom v Maastrichtu. Večina t. i. starih članic ali bolje rečeno ustanovnih članic EU je naredila prve korake k odpravljanju formalnosti na notranjih mejah v sredini osemdesetih. Prvi sporazum o postopni odpravi osebne kontrole in poenostavitvi medsebojnega pretoka blaga sta podpisali Nemčija in Francija (1984). Že naslednje leto (1985) so Nemčija, Francija, Belgija, Luksemburg in Nizozemska podpisale Schengenski sporazum. Pozneje so k sporazumu pristopile še Italija (1990), Španija in Portugalska (1991), Grčija (1992), Avstrija (1995), Danska, Švedska in Finska (1996). Podpisali sta ga tudi dve državi, ki nista članici EU, Islandija in Norveška. (Lukšič Hacin 2006a: 37–49) Sporazum je bil usmerjen v lajšanje prehoda notranjih meja, kar je bilo povezano z odpravo utečenih mejnih kontrol in postavitvijo skupnih kontrolnih mest. S tem je bil omogočen hitrejši pretok oseb in blaga na t. i. notranjih mejah. Zaradi sprememb je bilo treba okrepite sodelovanje med policijskimi in carinskimi organi držav

članic, sploh na področju boja proti mednarodnemu kriminalu (EUR-Lex b. l.), kjer je prišlo tudi do usklajevanja predpisov o prepovedani trgovini z drogami, orožjem in eksplozivni. Za migracijsko področje je najpomembnejše poenotenje predpisov o pogojih za vstop in podeljevanje vizumov. Nadzor nad t. i. dotokom oziroma priseljivanjem je prešel na zunanje meje pogodbenic, pri čemer so upoštevali interese vseh držav članic (EUR-Lex b. l.). V začetku devetdesetih let je prišlo do nadgradnje sporazuma s Schengensko konvencijo, ki je bila podpisana 19. junija 1990. Veljati je začela 1. septembra 1993, v praksi pa se je dejansko uveljavila šele marca 1995. Časovni zamik je povezan z iskanjem kompromisov pri razhajanju držav članic v stališčih do odprave mejnih kontrol na notranjih mejah za vse ljudi, ki meje prehajajo – torej tudi za državljane tretjih držav oziroma priseljence, ki niso pridobili državljanstva države, v kateri živijo in delajo (EUR-Lex b. l.).

Če povzamemo predstavljene dokumente, vidimo, da je migracijska politika na ravni EU v tem času urejala predvsem odnos med posameznimi državami članicami in pretok ljudi med njimi v primerih priseljencev, ki so že živeli in delali v državah članicah EU, ter v primerih novega priseljivanja. Osredinjena je bila predvsem na imigracijske vidike. Širša migracijska politika – letne kvote novih priseljencev v posameznih državah, odnos do (novih in starih) priseljencev ter integracijska politika – je bila še vedno predvsem v domeni nacionalnih politik. Na teh področjih so se na ravni EU države članice samo dogovarjale o smernicah. Pravica prostega gibanja državljanov članic EU je bila eden od (deklarativnih) temeljev politike EU. Iz tega je sledila nujnost kooperativnosti in sodelovanja, usklajevanja, kompromisov pri urejanju tega področja med članicami na nadnacionalni ravni.

Iz prikaza zgodovine migracijske situacije, političnega delovanja in sprejemanja dokumentov lahko razberemo, da se je govorilo o treh skupinah prebivalcev:

1. o državljanih držav članic EU, njihovih pravicah in gibanju po celotnem prostoru EU;
2. o prebivalcih držav članic EU, ki so imeli državljanstvo t. i. tretje države in so imeli urejena dovoljenja za delo in prebivanje v posameznih državah članicah EU in njihovih (ne)pravicah prostega gibanja; sem so sodili tudi dogovori o pravici do združevanja družin in dogovori o širši integracijski politiki, ki naj bi temeljila na postulatih multikulturalizma;
3. o novih priseljencih iz t. i. tretjih držav, kontroli priseljivanja, sistemskem usklajevanju na tem področju med državami članicami EU in o (ne)pravicah novih priseljencev do prostega gibanja med državami članicami EU; države so se uskladile glede nadzora meja, politike podeljevanja azila in vizumov ter novega priseljivanja.

Pravni razvoj EU do devetdesetih let in v devetdesetih letih je postopno gradil in krepil »trdnjavo Evrope«, kar je bilo povezano s pospešenim ograjevanjem pred nezaželenim priseljevanjem od zunaj (Bade 2005: 435–438). Kljub temu pa so med posameznimi državami članicami obstajale pomembne razlike. Ena izmed zelo pomembnih razlik je vezana na pogoje naturalizacije. Med državami namreč lahko opazimo velike razlike pri pogojih naturalizacije, te pa so povezane z razlikami v percepcijah naroda na teoretsko-konceptualni in normativni ravni pa tudi na ravni vsakdanjega življenja. Castles in Miller (1998: 43) izpostavita, da se je v Franciji uveljavil t. i. republikanski, v Nemčiji etnični in na Švedskem večkulturni model naroda. Pomembna razlika med njimi je ravno v odnosu do manjšin, drugačnosti, tujcev, priseljencev. Medtem ko prvi dopušča asimilacijo in utopitev manjšine, drugi tudi to možnost izključuje,¹³ tretji pa pod določenimi pogoji združuje večino z različnimi manjšinami, ki naj bi jih delno integriral, hkrati pa omogočal kulturno heterogenost in enakopravnost. Različna razumevanja naroda določajo različne pogoje naturalizacije in odnos, ki ga politika in večinsko okolje zavzmeta do priseljenih ljudi. Ponovimo, da se je, tudi v povezavi z zadnjim, v odnosu do priseljevanja že v šestdesetih letih v Evropi uveljavil navidezno enoten model, ki se je na izvedbeni ravni pomembno razlikoval vsaj v treh različicah, ki so jih v praksi v odnosu do priseljevanja, predvsem pa pozneje do priseljencev in pogojev za njihovo življenje na t. i. ravni vsakdanjega življenja, postavile opazovane države: francoski model tujih delavcev (*travailleurs étrangers*), nemški model gostujočih delavcev (*Gastarbeiter*) in švedski model, v sklopu katerega govorijo o priseljencih (*invandrare*). (Lukšič Hacin 1999c) Poimenovanja že sama po sebi nakazujejo na različne državne strategije v odnosu do priseljencev oz. začasnih delavcev. Razlike se jasno pokažejo v odnosih do naturalizacije, o katerih smo že govorili, in integracijske politike, pri katerih se spet pojavijo razlike.

Pod vplivi postavljanja skupne (i)migracijske politike na ravni EU in evropskih priporočil je tudi tu prišlo do premikov v smeri vgrajevanja principov politike multikulturalizma v konkretne nacionalne politike posameznih držav, a to področje je še vedno v državnih pristojnostih, in odločitve, sprejete na ravni EU, so le priporočila o želenih državah. Obravnavanim trem politikam pa je skupno, da se osredinjajo predvsem na integracijski vidik. V ospredju so vprašanja o učinkoviti integraciji priseljencev, ki zakonito prebivajo v državi že daljši čas,

13 Lahko bi rekli, da model v preteklosti ni dopuščal niti možnosti popolne asimilacije, saj izključuje možnost naturalizacije za neetnične pripadnike. Po svojih konceptih in trditvah spominja na situacijo v ZDA v preteklosti in na stališča zagovornikov t. i. modela anglokonformnosti, ki je nekaterim manjšinam pripisoval inherentno nesposobnost za asimilacijo. (Lukšič Hacin 1995)

regulacija in omejevanje dotoka nove delovne sile oz. novih priseljencev in begunska problematika – zagotavljanje pomoči in zaščita beguncev (žrtev vojnega nasilja, državljanske vojne ali političnih preganjanj in prevratov). Priseljivanje v države je dovoljeno zaradi razlogov, dogovorjenih na ravni EU: združevanje družin, študij, delo, humanitarni razlogi.

Na ravni integracijske politike so v EU v ospredju (priporočeni) principi multikulturalizma, v smislu pravice priseljencev do ohranjanja kulturne dediščine v novih okoljih in ob hkratnem spoštovanju pravno-političnega reda države priselitve. Na načelni ravni se zagovarja integracijo priseljencev skladno s postulati multikulturalne migracijske politike, v praksi pa se po drugi strani postavljajo mehanizmi, ki spominjajo na šestdeseta leta, ko se je v evropskih državah uveljavil model gostujočih delavcev oziroma začasnega dela v tujini, pozneje pa se je izkazalo, da je začasnost v večini primerov prešla v trajnost, torej se je zdomstvo spremenilo v izseljenstvo. Na to nas opominjajo tudi mehanizmi, ki jih postavljajo kot spodbujevalce vračanja v izvorno državo (kvotni sistem in zaposlovanje za določen čas). V tem so posebno izpostavljeni izobraženci, saj govorimo o begu možganov iz gospodarsko manj razvitih v razvitejše države članice EU. Kljub poenotenju stališč in državnih strategij držav članic EU na (i) migracijskem področju ključna vprašanja o pogojih življenja priseljencev ostajajo na ravni nacionalnih politik. Zgodovinsko pogojene razlike med državami članicami so še vedno velike, čeprav po drugi strani ne smemo spregledati sprememb, do katerih je prišlo v posameznih državah prav zaradi pritiskov skupnih dogovorov na ravni EU prim. Verlič Christensen 2000, 2002).

Že v šestdesetih, še bolj pa v sedemdesetih letih, po omenjeni naftni krizi in s pojavom gospodarske krize, se v državah priselitve krepijo neokonservativizem, nova desnica in desni radikalizem, v življenju ljudi pa je vse bolj prisotna ksenofobija. Milan Mesić dokazuje, da se ksenofobija ne pojavlja le zaradi gospodarske krize in nezaposlenosti, ampak izhaja tudi iz strahu pred »tujim« ter je različno vsajena v kolektivne (klanske) zavesti. Strukturalna diskriminacija – proizvaja jo oblast – desnoradikalne ideje in na njih zasnovana gibanja pa ustvarjajo družbeno klimo, v kateri so tujci »krivi za vse«, so neke vrste dežurni krivci. (Mesić 1988: 375) Ta pojav zasledimo v zahodnoevropskih državah in ZDA. Še veliko bolj so bili skrb vzbujajoči rezultati javnomnenjskih raziskav o odnosu domačinov do tujih delavcev (Klinar 1976: 254, 278), ki kažejo, da domačini niso bili naklonjeni priseljencem in njihovi asimilaciji. Za evropske migracije v osemdesetih letih se je uveljavil izraz »migracije v kriznih razmerah«. Neoliberalistična migracijska politika iz šestdesetih in začetkov sedemdesetih let se je umaknila politiki integracije, vzporedno z njo pa so se pojavile številne »prisilne remigracije«. (Klinar 1985: 14)

Primer Slovenije/Jugoslavije po naftni krizi

Nove krizne razmere v letih 1973/74 so imele usodne posledice tudi za naše ljudi:

Upoštevati moramo številne spremembe, ki so po 1973. letu nastopile v njihovem življenju. Prenehal je krožni tok njihovih migracij in ostala jim je samo izbira, ali se za trajno vrniti domov ali pa ostati v tujini za nedoločen, vendar daljši čas. Mnogim pa tudi ta izbira ni bila dana; iz različnih vzrokov so se morali vrniti domov, ker so izgubili svoja delovna mesta, v razmerah naraščajoče brezposelnosti pa niso imeli perspektiv za kakršnokoli zaposlitev. Zahodnoevropski kapital je brez milosti opravil selekcijo med tujimi delavci: dobre delavce je zadržal, slabe (nekvalificirane, bolne itd.) pa poslal nazaj v države, iz katerih so prišli. Hkrati s tem, da ne dovoljuje prihajanja novih delavcev iz držav, ki niso članice EGS, pa je na razne načine omogočal združevanje družinskih članov tistih tujih delavcev, katere je zadržal – in s tem prihaja do nove rezervne armade tujih delavcev, predvsem pa do cenene ženske delovne sile. (Pogačnik 1984: 118)

Za negativno selekcionirane Klinar (1985) navaja, da so se vrnili domov. Vendar podatki o vrnitvah v Slovenijo kažejo, da delež vrnitev glede na število izseljenih ni bil velik (Lukšič Hacin 2006a: 50–60). Po drugi strani za pozitivno selekcionirane Klinar že sredi sedemdesetih let izpostavlja, da se doba bivanja v tujini t. i. delavcev, ki so začasno zaposleni v tujini, podaljšuje in da njihovo prebivanje v tujini ne ustreza načrtovani politiki o začasnem delu. Pravi, da je velik del naše t. i. začasne migracije postal trajna ekonomska migracija, torej da so t. i. zdomci na začasnem delu v tujini dejansko izseljenci. (Klinar 1976: 250–255)

Za tiste, ki so ostali v tujini, se v tem času začne t. i. čas družinske migracije, za katero sta značilna združevanje družin in intenzivna politika integracije. Zadnja je rezultat spoznanja, da ljudje, ki so prišli npr. v ZRN, niso gostujoči delavci, ampak priseljenci.

Bonn je letos [1980] napravil preobrat v dosedANJI politiki, kajti od stalnega zadrževanja, da ZRN ni dežela za priseljevanje (kot kakšna Avstralija, Kanada ali poprej ZDA), marveč le dežela začasnega bivanja in dela za tujce, je novi pooblaščenec bonške vlade za integracijo tujih delojemalcev in njihovih družinskih članov Heinz Kühn (poprej je bil dolga leta ministrski predsednik največje zvezne dežele Severno Porenje - Vestfalija) prišel do spoznanja, da so gostujoči delavci priseljenci. (Štumberger 2004: 37)

V osemdesetih in devetdesetih letih se skladno z integracijsko politiko zahodnoevropskih držav začneta proces združevanja družin in odhajanje ljudi iz Jugoslavije v tujino zaradi tega. Posebna razprava, ki se je razvila v tem času v

Slovenji, se intenzivno usmeri v dve tematiki: prvič, na negativno selekcijo med imigranti v državah sprejema in posledično povratništvo v izvirne države, torej vračanje v Slovenijo/Jugoslavijo, ter drugič, na novo selektivno mednarodno rekrutiranje in zaposlovanje na deficitarnih področjih v državah sprejema, ki je bilo povezano predvsem z aktivno rekrutacijsko »brain gain« politiko in beg možganov (brain drain) iz izvornih držav, ki ga je selekcionirana mednarodna rekrutacija delovne sile povzročila. V Sloveniji se pojavijo svarila, da izobražena sila odhaja v tujino, kar predstavlja potencialno dolgoročno izčrpavanje Slovenije, saj odhaja najsposobnejši kader, ki je ključnega pomena za gospodarski razvoj (Klinar 1989a) in prihodnost družbe/države kot celote.

Povratništvo v izvirne države¹⁴

Oprelitev pojma povratništvo/remigracija je tesno povezana z razumevanjem pojma migracija/selitev. Ta se deli na izselitev/emigracijo in priselitev/imigracijo. Ta gibanja so lahko notranja ali mednarodna. Koncept povratništva se izrazito veže na mednarodne migracije in je kot možnost (do katere lahko pride, ni pa nujno) logično nadaljevanje koncepta migracijskega kroga: emigracija – imigracija – remigracija. Ta krog je vezan na gibanje posameznika in ni mišljen večgeneracijsko, kar pomeni, da potomci izseljencev ob morebitnem prihodu v Slovenijo niso povratniki, temveč priseljenci. Z razpravami o povratništvu se srečujemo ves čas, od kar sledimo pojavu izseljevanja s slovenskega etničnega prostora. Razprave o izseljevanju so se pogosto dotikale vprašanj o vzrokih za izseljevanje, smereh izseljevanja, o številu izseljencev itn. Pogosto so se avtorji spraševali tudi o možnostih vračanja mednarodnih selivcev. Koncept povratništva kot kategorija v migracijski teoriji se pojavi v Evropi po drugi svetovni vojni, točneje v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, in sicer v povezavi z modelom krožnih migracij, katerega del je ideja gostujočih delavcev. Ta (nujno) sovпада z idejo o začasnem delu v tujini ali zdomstvu.

»Koncept gostov delavcev je po svoji kulturološki konotaciji prav nacionalni koncept, ker se pod tem razume avtomatična vrnitev migrantov v državo, iz katere prihajajo, brž ko njihova delovna sila 'gostitelju' ne bo več potrebna« (Mesić 1993: 672). Tako se v državah zahodne Evrope vzpostavijo pravnopolitični konteksti, ki na različne načine težijo h krožni migraciji ali k migracijskemu krogu ali »rotirajoči migraciji«, kot pravi Mesić (1993: 672), torej predpostavljajo tudi vračanja. Temu Klinar dodaja, da so države gostiteljice dominantne pri vodenju takšne

14 Poglavje je nadgradnja prispevkov: Povratniki kot del migracijskega kroga (Lukšič Hacin 2002), Tematizacija pojmov povratnik in povratništvo (Lukšič Hacin 2006b) in Normativni vidiki in delovne razmere za migrante v Zvezni republiki Nemčiji (Lukšič Hacin 2007).

(krožne) migracijske politike. Z njo pa soglašajo tudi države izseljevanja, saj si prizadevajo za uveljavljanje alternativ izseljevanju, različne načine sodelovanja s svojimi izseljenci oz. zdomci, zaščito tistih kategorij, ki ohranjajo prvotno državljanstvo, za ohranjanje izvorne etnične identitete in ne nazadnje tudi za njihovo vrnitev – za povratništvo. (Klinar 1990: 320) Pri povratnikih Klinar izpostavi latenten konflikt med interesi izvornih držav in držav sprejema, saj so izvorne države zainteresirane za vračanje svojih emigrantov s kvalifikacijami, znanji, kapitalom, medtem ko države sprejema vračajo predvsem negativno selekcionirane remigrante, neuspešne, neprilagojene. (Klinar 1993c: 664)

Razmere po naftni krizi so imele usodne posledice tudi za Jugoslovane. Negativno selekcionirani na trgu dela kot povratniki pridejo nazaj. Uradni podatki o selitvah za obdobje 1981–1991 govorijo le o razmerju med uradno registriranimi izselitvami in povratništvom. Podatki izvirajo iz popisa prebivalstva, pri čemer so povratniki opredeljeni kot vračanje stalnih prebivalcev Slovenije z začasnega dela v tujini, pri tem pa so izpuščeni delavci, ki so bili zaposleni v slovenskih ali drugih jugoslovanskih podjetjih v tujini (t. i. detaširani delavci, danes imenovani kot napoteni delavci). To prebivanje ni bilo obravnavano kot začasno delo v tujini, ne glede na dolžino prebivanja. Prav tako v teh podatkih niso zajeti ljudje, ki so odjavili stalno prebivališče v Sloveniji, čeprav so obdržali državljanstvo. Milena Bevc ugotavlja, da je bilo 44 000 ljudi, ki so bili stalni prebivalci Slovenije, kdaj v svojem življenju na »začasnem« delu v tujini in da so se enkrat pred popisom leta 1991 dokončno vrnili ter seveda ves čas obdržali stalno prebivališče in niso bili zaposleni pri slovenskem (jugoslovanskem) podjetju v tujini. Pretežno so iz pomurske, osrednjeslovenske in podravske regije. V tujini so bili v povprečju šest let. Če podatke primerjamo s preteklostjo, se vidi, da je bilo v sedemdesetih letih večji del povratnikov iz pomurske regije, v osemdesetih pa iz osrednjeslovenske. (Bevc 1993: 689)

Primerjava povratništva v osemdesetih letih s predhodnim obdobjem po popisu prebivalstva pokaže, da je bilo število povratnikov v osemdesetih precej manjše (10 000) kot v sedemdesetih (16 500), a vseeno veliko višje, kot je bilo zaznано pri Zavodu republike Slovenije za zaposlovanje, kjer je bilo zaznanih le 3600 primerov. V tem času je po podatkih iz popisa odšlo na delo v tujino 8400 delavcev. To je manj, kot je bilo povratnikov, in kar štirikrat več, kot so kazali podatki pri Zavodu republike Slovenije za zaposlovanje. Povratniki iz osemdesetih so bili v tujini v povprečju dlje časa kot povratniki v sedemdesetih letih. (Bevc 1993: 689–691) Temu dodajmo še ugotovitve, da je povratništvo v osemdesetih predvsem rezultat negativne selekcije v državah gostiteljicah (Klinar 1985). V tem času je bilo prisilno povratništvo tudi izhod za podjetja, v katerih so delali delavci pod težkimi delovnimi pogoji. Le delavci na začasnem

delu so zagotavljali, da se po določenem času podjetjem in državi gostiteljici ne bo treba ukvarjati z zdravstvenimi in socialnimi posledicami, ki jih je lahko povzročilo delo na rizičnih delovnih mestih. S tem so se v državi sprejemnici seveda rešili predvsem finančne odgovornosti in bremena za tisti del, ki se ga vključuje v koncept »socialne države«. »Socialna država« z zdravstvenimi težavami teh delavcev pozneje ni bila obremenjena. Dokler so delavci dejavni, s svojim delom soustvarjajo dobiček in polnijo blagajno, potem pa so vrnjeni (npr. ne podaljša se pogodbe, da o nezakonitem delu ne govorimo) v izvorno okolje – z njimi in njihovimi težavami se ukvarja izvorna država.

Izsledki raziskave *Migracije v Sloveniji v luči vključitve v EU*, ki jo je izdelal Inštitut za ekonomska raziskovanja v Ljubljani (Bevc, Prevolnik Rupel 2000), nam pregledno posreduje tudi informacije o povratništvu v devetdesetih letih, po osamosvojitvi Slovenije. V sklepih avtorici izpostavljata, da je bilo število povratnikov mogoče večje, kot kažejo podatki, saj so lahko v vzporedni kategoriji popisa »priseljenci tuji državljani« tudi ljudje, ki so se izselili iz Slovenije, spremenili državljanstvo in se vrnili v Slovenijo, vendar pa preostale dostopne informacije o povratnikih kažejo, da takih primerov v devetdesetih ni veliko – je pa nekaj znanih primerov priselitve iz npr. Argentine. Tudi za ta čas lahko ugotovimo, da ni veliko povratništva. Prej bi lahko rekli, da se vnovič pojavijo razmere, v katerih posamezniki svarijo pred potencialnim begom možganov iz Slovenije. (Bevc 1993; Mali 1993)

Že sredi sedemdesetih let Peter Klinar ugotavlja, da je v Sloveniji (Jugoslaviji) premalo povratnikov, da bi lahko govorili o funkcioniranju modela krožnih migracij z začasnim delom v tujini. Po podatkih Milene Bevc in Milene Prevolnik Rupel (2000) v osemdesetih letih število povratnikov še upade in lahko torej isto ugotovitev ponovimo tudi za osemdeseta leta pa tudi za devetdeseta.

Pri tem je treba poudariti, da ni utemeljeno razločevanje med klasičnimi izseljenci in zdomci (sodobnimi ekonomskimi emigranti v Evropi, za katere se je predvidevalo, da bodo pretežno začasni emigranti). Tako imenovani zdomci postopoma večinoma postajajo trajni emigranti, ki ohranjajo stike z izvorno emigrantsko družbo. (Klinar 1990: 320)

Temu se pridružuje Janez Malačič, ko pravi:

Politika je v preteklih desetletjih izhajala iz predpostavke o začasnosti te emigracije. Vendar je bila ta predpostavka napačna. Največji del »začasne« emigracije se pred našimi očmi že več let pretvarja v stalno emigracijo, mi pa niti politično niti organizacijsko ne dojamemo, kaj te spremembe pomenijo. Znanost je dolžna spremljati in opozarjati na procese zunanjih migracij Slovenije, politika pa mora

najti načine, kako najustrezneje in najučinkoviteje povezati stare in nove slovenske skupnosti po svetu z domovino, njenim gospodarstvom, kulturo in družbo nasploh. (Malačič 1993: 150)

Selektivna rekrutacija držav sprejemnic (*brain gain*) in beg možganov iz izvornih držav (*brain drain*)¹⁵

Omenili smo, da se je po naftni krizi v državah sprejema v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, še bolj pa v osemdesetih in devetdesetih, začela tudi načrtna, nadzorovana politika selektivnega novačenja delovne sile, ki je bila povezana s potrebami gospodarskega razvoja v povezavi z deficitarnimi poklici, postopno pa tudi vse bolj z visoko izobraženo delovno silo. To je na drugi strani, tj. v državah izvora, povzročilo potencialno možnost za t. i. pojav bega možganov,¹⁶ s čimer so se (različno) spoprijemale tudi jugoslovanske republike, med njimi Slovenija.

Načrtna mednarodna rekrutacija najvišje izobraženih in usposobljenih se je postopno začela že po drugi svetovni vojni,¹⁷ postala intenzivnejša v šestdesetih

15 Poglavje je nadgradnja prispevkov: Povratniki kot del migracijskega kroga (Lukšič Hacin 2002), Beg možganov od konca petdesetih do začetka devetdesetih let 20. stoletja s poudarkom na Sloveniji (Lukšič Hacin 2020) in Načrti o »Tretji slovenski univerzi« kot del odgovorov na izzive bega možganov sedemdesetih in osemdesetih let dvajsetega stoletja (Lukšič Hacin 2022).

16 Pojem beg možganov je opredeljen kot odhajanje tistega najbolj izobraženega in usposobljenega kadra na delo v tujino, katerega odhod v prihodnosti povzroči stagnacijo ali nazadovanje ekonomskega razvoja v državi izvora. Poleg vpliva na gospodarski razvoj izpostavimo še kontekstualnost pomena pojma »najbolj izobražen kader«. Pojem beg možganov v konkretnem zgodovinskem kontekstu zajame različno formalno raven izobražencev, katero, je odvisno od izobrazbene sestave okolja izselitve. Pojem izobraženosti je namreč relativen in moramo ga razumeti v kontekstu časa, ko ga opazujemo. Še v sedemdesetih letih je bila visoka izobrazba v Sloveniji redkost. Srednja šola je že predstavljala izobraženost, danes pa npr. predstavlja šele izhodišče. Podobno je na neki način statusna degradacija doletela višjo in visokošolsko izobrazbo, saj se pojem najvišje izobraženi pomensko postopno pomika proti stopnji doktorata. Na kontekstualni pomen pojma najvišje izobraženi se navezuje tudi razumevanje bega možganov. Beg možganov moramo razumeti in preučevati kontekstualno ob upoštevanju kontekstualnosti pomena pojma izobrazba. Tako podatki o begu možganov za šestdeseta in sedemdeseta leta pokrivajo drugačno izobrazbeno sestavo kot podatki za osemdeseta, sploh pa za devetdeseta leta 20. stoletja. Pomembno je, da so ljudje, ki so bili upoštevani v sklopu preučevanja bega možganov, v svojem času predstavljali izobrazbeni (manjšinski) vrh različnih gospodarsko-družbenih sfer in pomemben razvojni potencial. (Lukšič Hacin 2004; Bevc, Zupančič, Lukšič Hacin 2004)

17 Oommen izpostavlja, da proces bega možganov takoj po vojni še ni bil tako intenziven. Razlog tiči tudi v rasističnih (i)migrantskih politikah gospodarsko najbolj razvitih držav, ki so onemogočale priseljevanje ljudi iz rasno in etnično nezaželenih skupnosti. Tako je imela npr. Avstralija do leta 1958 v veljavi politiko »whites only«. Podoben kvotni sistem sta imeli Kanada in ZDA. Do prvih sprememb je prišlo v Avstraliji leta 1958 (dodatno še v letu

letih 20. stoletja¹⁸ in kaj kmalu povzročila mednarodne razprave o procesu bega možganov ter njegovih negativnih učinkih za države izvora (npr. Adams 1968). Ocena je, da je do sredine sedemdesetih let 20. stoletja t. i. migracija možganov z juga proti severu in med gospodarsko razvitimi državami zajela približno 900 000 ljudi, največ jih je odšlo v ZDA, Kanado in Veliko Britanijo (Pirher 1985: 34, 66). Države zahodne Evrope, z izjemo Velike Britanije, v proces mednarodnega rekrutiranja možganov niso bile tako močno vključene. Vseeno pa se je beg možganov dogajal, in to v isti smeri kot migracije začasnih/tujih delavcev, torej z juga proti severu: iz Grčije, Italije, Jugoslavije, Portugalske, Španije in Turčije, najpogosteje v ZRN kot ciljno državo (Pirher 1985: 31).¹⁹ Iz Jugoslavije so se v šestdesetih in sedemdesetih letih največ izseljevali zdravniki, stomatologi, inženirji in tehnologi različnih strok, fiziki, matematiki, medicinski tehniki pa tudi družboslovci (Pirher 1985: 43).²⁰ Popis prebivalstva iz leta 1971 je pokazal, da je bilo na začasnem delu v tujini 7000 Jugoslovanov z visoko izobrazbo. Iz republike Slovenije so strokovnjaki odhajali že v petdesetih in šestdesetih letih, a v tem času ni bilo selitvene statistike oziroma pozneje podatki niso bili obdelani na način, da bi bili uporabni za analizo bega možganov iz Slovenije. Izjemi sta bili leti 1960 in 1965, ko imamo podatke, iz katerih lahko razberemo, da je bilo v odhajajoči populaciji od 2 do 3 % visoko izobraženih oseb. (Šter 1974: 1075)

Po naftni krizi, ko je v evropskih državah prišlo do omejevanja priseljevanja, ki se je nadaljevalo tudi v osemdesetih in devetdesetih letih, so bili najvišje izobraženi in usposobljeni pogosto obravnavani kot izjema in so se pod določenimi pogoji lahko tudi priselili, čeprav ni šlo za združevanje družine, sploh v primeru deficitarnosti poklicnih področij v državah sprejema, če omenimo le računalniško in medicinsko osebje.²¹ Vzporedno z regulacijo in omejevanjem

1966), v ZDA 1965, v Kanadi 1967 in v Veliki Britaniji 1962 (dodatno 1965) (Oommen 1989: 411–412).

- 18 Višek priseljevanja je bil različen po različnih državah sprejema. Ocenjuje se, da je 75 % bega možganov iz vseh držav izvora po svetu bil usmerjen predvsem v štiri države sprejema: Avstralijo, Kanado, Veliko Britanijo in ZDA (Pirher 1985: 25; Oommen 1989: 411–412; Ong, Cheng, Evans 1992: 543–544). ZDA so bile predvsem država priselitve, medtem ko so bile ostale tri države hkrati države sprejema in države izvora, zadnje za kadre, ki so odšli največkrat v ZDA (Pirher 1985: 28).
- 19 Po uradnih podatkih je ZRN do leta 1971 dovolila naselitev 19 330 strokovnjakov, kar je bilo občutno več kot v drugih evropskih državah: Švica je dovolila naselitev 2219, Avstrija 1958, Belgija 155 in Francija 3270 strokovnjakov (Pirher 1985: 31).
- 20 Največ jih je odšlo v države zahodne Evrope, nekaj pa tudi v ZDA, kamor se je med letoma 1963 in 1973 odselilo okoli 1370 strokovnjakov (Pirher 1985: 43).
- 21 V drugi polovici sedemdesetih let se pojavijo nove ciljne države, države članice OPEC (naftne dežele na Srednjem vzhodu, Iran, Irak, Venezuela, Nigerija idr.), ki so pridobile strokovnjake s celega sveta. Sredi 70-ih let so začele z intenzivnimi naložbami v gospodarsko infra- in

priseljavanja pa je prihajalo do selitve, do relokacije monopolnega kapitala, ki se je s selitvijo približal ceneni delovni sili v izvorne, največkrat gospodarsko manj razvite države, tako da se je kupilo tehnološko, znanstveno in razvojno zanimive organizacije. S tem so te prešle v last tujega kapitala, ki je (brez finančnih vložkov v vzgojo in izobraževanje ter znanje) uporabljal znanje v državi priselitve. Temu so nekateri rekli tudi prikrit beg možganov. (Pirher 1985: 36–39) Je pa bilo iz tega sistema omejevanja in nadzorovanega rekrutiranja izključeno kroženje možganov med državami članicami EGS, ki so znotraj skupnosti že sprejele dogovor o prostem pretoku kapitala, blaga, dela in storitev.

Raziskave o vzrokih bega možganov iz republike Slovenije v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja so pokazale, da so si po pomenu vrstili tako: organizacijske slabosti, konflikti v delovnih organizacijah in slabi medsebojni odnosi (slabe možnosti poklicnega napredovanja, konflikti v kolektivu, premajhno upoštevanje sposobnosti in prevelik vpliv formalnosti pri napredovanju, manjše možnosti strokovnega izpopolnjevanja itn.), materialni vzroki (boljši absolutni in relativni osebni dohodek v državi priselitve) ter drugi vzroki (npr. brezposelnost in nerešeno stanovanjsko vprašanje v Sloveniji ali selitev k partnerju ali partnerici v primeru skupnega življenja). (Šter 1974: 1082–1086; Pirher 1985: 49–51, Bevc, Zupančič, Lukšič Hacin 2004: 155) Po izjavah sogovornikov torej razlika v osebnih dohodkih med Slovenijo in državo priselitve ni bila na prvem mestu med motivi za odhod.

Za slovenski prostor v času SFRJ lahko rečemo, da je bilo odhajanje visoko izobraženih in usposobljenih ljudi v tujino tipični primer bega možganov iz več razlogov: prvič, jugoslovansko gospodarstvo je imelo (polperiferen) položaj znotraj gospodarskih globalnih razmerij moči, in drugič, odhod najbolj usposobljenih in najvišje izobraženih je imel (v začetnih letih) povratni učinek na deficitarna poklicna področja. Tako se tisti, ki so odšli, v večini niso vrnili ter v času bivanja v tujini niso sodelovali s slovenskim (jugoslovanskim) okoljem na način, da bi mu vračali v njih »vložen kapital« – torej ni prišlo do vračanja kapitala v izvorni prostor. (Lukšič Hacin 2022) Razlogi nesodelovanja pa niso vedno na strani izseljenih. Za uspešno sodelovanje mora biti v državi

suprastrukturo, kar je rodilo velike potrebe po visoko usposobljenih kadrih. Doma jih ni bilo dovolj, zato so jih začele iskati globalno. Konec leta 1980 je bilo v osmih najpomembnejših državah skupno zaposlenih že 2,7 milijona tujih delavcev. Samo v Libiji je leta 1977 delalo 500 000 tujcev. V začetku zelo liberalna priseljska politika se tudi tam v osemdesetih letih spremeni v popolno regulacijo. Uvede se sistem rotacije t. i. *project-tied migrants (workers)*, ko so najeta tuja izvajalska podjetja s seboj pripeljala delavce. (Pirher 1985: 32) To so bili detaširani delavci oziroma napoteni delavci, kot jim pravimo danes v okviru prostega pretoka kapitala, blaga, dela in storitev znotraj EU (Lukšič Hacin 2018).

izvora vzpostavljen sistemski mehanizem, ki sodelovanje omogoča, spodbuja in nadgrajuje – in to je bila pomembna pomanjkljivost tedanjega delovnega okolja v republiki Sloveniji. Npr. sredi sedemdesetih let 20. stoletja Šter navaja ugotovitve raziskave, ki kažejo, da skoraj polovica najbolj izobraženih in usposobljenih Slovencev, ki je delala v tujini, ni imela nikakršnih strokovnih stikov niti z organizacijami niti s posamezniki v Sloveniji. Del njih je imel strokovne zveze, a le s posamezniki. Le majhen del pa jih je bil profesionalno povezan z organizacijami ali posameznimi strokovnjaki v obliki dolgoročnejšega profesionalnega ali projektnega sodelovanja. A razlogi za obstoječe stanje so tičali v dejstvu, da ni bilo sistemskih možnosti za sodelovanje, saj je bila večina pripravljena na sodelovanje (92,3 %) in zelo majhen delež je bil tistih, ki so odgovorili, da niso pripravljeni sodelovati (7,7 %); kar šestina med zadnjimi zaradi konkurenčne klavzule v delovni pogodbi. (Šter 1974: 1087–1088) Podobne so bile razmere v osemdesetih. Sredi osemdesetih let v republiki Sloveniji različni avtorji ugotavljajo, da obstoječe stanje gospodarsko najbolj razvitim državam v svetu ustreza oziroma ga te vzpostavljajo in vzdržujejo ter da se bo za države izvora, ki so gospodarsko šibkejše, kar koli spremenilo le, če bodo učinkovito ukrepale. Izpostavljeno je bilo, da se v gospodarsko najbolj razvitih državah še dolgo ne bodo branili dotoka visoko usposobljenih strokovnjakov, vrhunskih znanstvenikov in podjetnikov s kapitalom, prej obratno, te procese bodo na različne načine mednarodno spodbujali. Izpostavljeno je bilo, da so po drugi strani prav tako nerealistična pričakovanja po spontani reemigraciji strokovnjakov. Sklep, ki je iz tega sledil, je bil, da je edina možnost, ki jo ima republika Slovenija, da razvije aktivno politiko in sistemske mehanizme za povezovanje in vključevanje v tujini profesionalno delujočih znanstvenikov in strokovnjakov v reševanje razvojnih vprašanj doma. V povezavi s tem se je v republiki Sloveniji v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja razvijalo zanimivo idejo o t. i. tretji slovenski univerzi v povezavi z idejo o skupnem slovenskem kulturnem prostoru. Izdelan je bil kompleksen program o sistemskem urejanju mednarodnih sodelovanj in povezav, ki so ga podpirali številni slovenski znanstveniki doma in v tujini (Klinar 1989b; Mali 1990; Mali, Sorčan 1990; Mali 1993), a žal ni bil uspešno implementiran. To je toliko bolj pomembno, ker program odpira eno od redkih realih perspektiv, ki jih ima Slovenija za spopad s posledicami bega možganov (Lukšič Hacin 2020, 2022).

ALBUM

JUGOSLOVANSKE DELAVKE IN JUGOSLOVANSKI DELAVCI V ZVEZNI REPUBLIKI NEMČIJI

Delavci iz Prekmurja berejo *Delo*.

Fotografije posnel Anton Rupnik v Stuttgartu aprila 1971. Fotografije hrani Muzej
novejše zgodovine Slovenije.

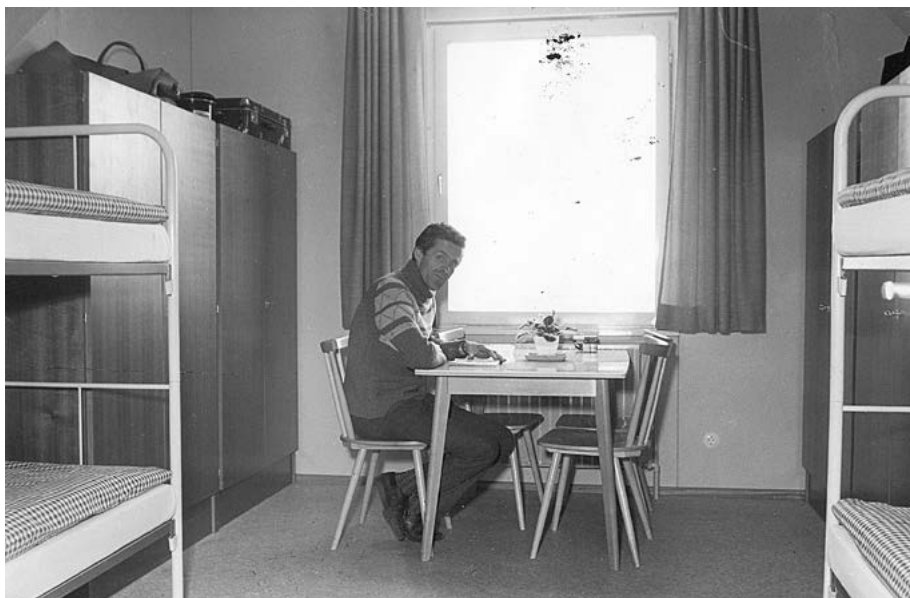
Samski dom.

Fotografije posnel Anton Rupnik v Stuttgartu aprila 1971. Fotografije hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Gostišče Ljubljana, München.

Avtor(ica) in datum fotografije neznana. © Slovenska izseljenska matica.

Delavci, zaposleni v tovarni Auto Union v Ingolstadtu, in njihova bivališča.
Avtor(ica) in datum fotografij neznana. © Slovenska izseljenska matica.

Slovenke in Slovenci v Münchnu.

Avtor(ica) in datum fotografije neznan(a). © Slovenska izseljenska matica.

Društveno življenje Slovenk in Slovencev v Nemčiji.
 Avtor(ica) in datum fotografij neznan(a). © Slovenska izseljenska matica.

**VPLIVI PREMikanj DRŽAVNE MEJE
NA MIGRACIJSKO DINAMIKO**
Aleksej Kalc

Odhod Tržčank in Tržčanov v Avstralijo v letih 1955–1957.
Avtor fotografije Mario Magajna. © Narodna in študijska knjižnica.

Po drugi svetovni vojni se je republika Slovenija v okviru Jugoslavije konstituirala v novih ozemeljskih mejah. S priključitvijo Primorske in Istre je bila rapalska meja, ki je leta 1920 zahodni del slovenskega narodnega ozemlja in Istro s 450 000 prebivalci slovenske in hrvaške narodnosti dodelila Kraljevini Italiji, pomaknjena proti zahodu. Nova mejna črta je še vedno sekala slovensko narodno ozemlje ter v Italiji, Avstriji in na Madžarskem puščala številne slovenske kraje in slovensko prebivalstvo. To ni pomenilo le pripadnosti različnim državam, ampak tudi različnim vplivnim geopolitičnim sferam ter družbenopolitičnim sistemom. Slovenska zahodna in severna meja sta namreč sovpadali s t. i. železno zaveso med socialističnim in kapitalističnim svetom, meja z Madžarsko pa je od informbirojevskega razkola leta 1948 pomenila ideološko in sistemsko ločnico med jugoslovansko in sovjetsko različico socializma, enako trdo in razdvajajočo kot meja z Zahodom.

Vojna in geopolitične spremembe ter družbenopolitične razmere po njej so ustvarile pogoje za nova migracijska gibanja; vzroki zanje so bili politični, narodni in ideološki, nič manj pa tudi družbeni in gospodarski dejavniki. Severni in zahodni obmejni prostor ter »zamejstva« so se v prvi osebi spoprijemali z migracijskimi procesi kot prizorišča izseljevanj, priseljevanj in tranzitnih selitvenih gibanj. V tem je izstopalo zahodno obmejno območje. Priključitev Istre k Jugoslaviji in zapleteno reševanje »tržaškega vprašanja« sta tu povzročila množične in raznovrstne transferje prebivalstva ter korenite spremembe etnične strukture na eni in drugi strani državne meje. V migracijskih gibanjih so bili soudeleženi vse prisotne narodne skupnosti in pripadniki različnih ideoloških taborov ter političnih skupin. Izseljevanja in priseljevanja so bila neposredni učinki ozemeljskih sprememb pa tudi posledice državnih politik, političnega ozračja in družbenoekonomskih situacij, za kar so bili vzroki tudi sami migracijski premiki. Potekala so večinoma z vzhoda na zahod, a tudi v nasprotni smeri, tj. iz kapitalističnega sveta v socialistično Jugoslavijo, in s slovenskih zamejskih območij v zahodni svet.

MED VOJNO IN V LETIH PO NJEJ: POVRATNIKI, OPTANTI, PREBEŽNIKI IN BEGUNCİ

Migracijska gibanja, povezana s spremembami politične geografije in upravnih režimov, so se v Julijski krajini začela že med vojno. Po razpadu Italije septembra 1943 in nemški zasedbi območja, ki je bilo vključeno v nemški rajh v okviru t. i. Operacijske cone Jadranskega primorja (Operationszone Adriatisches Küstenland), se je umaknila večina italijanskega prebivalstva, ki se je sem priselila po letu 1918 (Troha 2000: 256). Ti priseljenci so prišli po prvi vojni v nove italijanske vzhodne pokrajine večinoma za to, da bi zasedli delovna mesta

v javni upravi in političnih organizacijah. Nadomeščali so slovenske in hrvaške ter druge uradnike in javne uslužbenke nekdanje avstro-ogrske države (Troha 2000: 257). Italijanske priseljence pa so pritegnile tudi priložnosti gospodarskega udejstvovanja (Bearzatto 2012).

Hkrati so na Tržaško prihajali številni italijanski begunci iz Zadra in z drugih območij Dalmacije, ki so se umikali pred vojnimi operacijami in zavezniškimi bombardiranjem. Trst je takrat postal stalno ali samo začasno pribežališče beguncev na poti na Apeninski polotok. Od 8000 dalmatinskih pribežnikov je skoraj polovica ostala v Trstu. Tu se je zbiralo tudi veliko s fašizmom kompromitiranih političnih ubežnikov, ki so se s slovenskega in širšega jugoslovanskega prostora umikali pred prodirajočim partizanskim osvobodilnim gibanjem (Volk 2000: 270; 2003: 144). Dotok beguncev in drugega prebivalstva, ki se je premikal proti zahodu zaradi političnih in vojnih dogodkov, se je na Tržaškem in Goriškem ob koncu vojne in v letih po njej znatno povečal.

Zadnje dni vojne in takoj po njej so se na ozemlju Julijske krajine pod upravo Zavezniške vojaške uprave (ZVU) zbirali oziroma naselili tudi politični begunci iz osrednje Slovenije in Jugoslavije (Troha 2000: 256). V dogovoru z ZVU so poleti 1945 začeli prihajati še iz taborišč v Italiji, kamor se jih je zateklo okoli 10 000. Ti prihodi so bili večinoma povezani z zaposlovanjem v službah pri ZVU, ker so primorski Slovenci po navodilih jugoslovanske oblasti ta službena mesta zavračali. Po mirovni pogodbi leta 1947 je službe v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) dobilo tudi veliko slovenskih političnih emigrantov, ki so se sprva naselili na Goriškem. Večina se je potem izselila v Argentino in druge zahodne države. (Troha 2000: 264–265) Nekateri so na Tržaškem nadaljevali medvojno politično dejavnost ter se angažirali v protirevolucionarnih organizacijah in obveščevalnih dejavnostih proti filojugoslovanski strani in jugoslovanski oblasti (Bajc 2010).

Od postavitve demarkacijske črte leta 1945 je z jugoslovanske strani na ozemlje Julijske krajine pod angloameriško in nato italijansko upravo zakonito in nezakonito prihajala pisana množica pribežnikov in priseljencev. Z Goriškega in iz Istre so prihajali ljudje, ki so nasprotovali jugoslovanski oblasti in novemu družbenopolitičnemu redu. Umikali so se pred uvajanjem novega družbenega reda ter raznovrstnimi oblikami pritiska in nasilja, ki so ga jugoslovanske oblasti izvajale proti ljudem, kompromitiranim s fašističnim režimom, in vsem, ki niso bili naklonjeni novemu redu. Iz Istre so prihajali predvsem Italijani, a v znatnem številu tudi Slovenci in Hrvati, saj se novi socialistični red načelno ni uveljavljal na podlagi narodne, ampak družbene oziroma političnoideološke diskriminante. K odhajanju so vsekakor pripomogli tudi napetosti in včasih pravo sovraštvo med narodnimi komponentami, izhajajoča iz pred- in medvojne

obdobja pa tudi iz novih razmer, ter dejstvo, da je bila večina italijanskega prebivalstva protijugoslovansko nastrojena (Troha 2000: 259). Primorski prostor pod jugoslovansko oblastjo so zapuščali tudi Slovenci, ki so bili naklonjeni NOB in Jugoslaviji, niso pa sprejemali komunističnega družbenopolitičnega reda. Tudi ti so bili na indeksu ekskluzivistične politike proti nelojalnim osebam. Ker se niso vključevali v socialistične družbene organizacije, so postali tudi tarče šikaniranja pri prebivalstvu.

Odhodov niso spodbudili samo političnoideološki vzroki in motivacije. Demarkacijska črta in nato meja sta prerezali gospodarska in družbena razmerja jugoslovanskega dela Primorske in Istre s Trstom, Gorico, Tržičem in drugimi tradicionalnimi zahodnimi gravitacijskimi središči. Številni so se zato pred mirovno pogodbo in razmejitvijo ter po njej leta 1947 odločali za prehod na italijansko stran Goriške oziroma v cono A STO zaradi gospodarskih razlogov, službe, v upanju na boljše življenjske pogoje pa tudi zaradi navezanosti ter zahvaljujoč družinskim in sorodstvenim vezem (Troha 2000: 263–264). Te prihode je olajšalo in spodbujalo tudi dejstvo, da ZVU ni zavirala prostega premikanja med conama A in B Julijske krajine in nato STO. Prehod demarkacijske črte je bil dovoljen z osebno izkaznico ZVU ali Vojaške uprave Jugoslovanske armade (VUJA). Na ozemlju pod angloameriško vojaško upravo so prebivalcem s stalnim prebivališčem v coni B priznavali enake pravice do zaposlovanja in stanovanja kot tistim s stalnim bivališčem v coni A; dovolj je bilo, da so bili stalno nastanjeni. (Volk 2003: 144–145)

Med priseljenci so bili t. i. optanti, ki so na podlagi mirovne pogodbe lahko ohranili italijansko državljanstvo. To pravico so imeli prebivalci italijanskega jezika, ki so imeli 10. junija 1940 domicil na območjih, ki so z mirovno pogodbo leta 1947 prešla pod Slovenijo oziroma Jugoslavijo. Prav tako so lahko za italijansko državljanstvo zaprosili družinski člani italijanskih optantov. Jugoslovanske oblasti so to pravico priznavale, in to ne glede na narodnost, tudi osebam, zaposlenim na območju, ki je ostalo Italiji, in političnim nasprotnikom novega družbenopolitičnega sistema. Od 22 400 vlog za to možnost so jih zavrnile samo nekaj več kot 1000. (Troha 2000: 256) Med Slovenci je bilo veliko prebežnikov, ki so se odločali za zelo tvegano in pogosto smrtno nevarno nezakonito prekoračitev meje. To so varovale posebne enote Sekretariata za notranje zadeve, ki so vzdolž več kilometrov širokega jugoslovanskega obmejnega pasu izvajale zelo strog nadzor za preprečevanje prebegov (Vidmar 2015). Številčni obseg nezakonitih prehodov ni dokončno ugotovljen. Viri navajajo, da je iz okraja Gorica leta 1947 pobegnilo 1814 ljudi, do leta 1951 pa še 880. Italijanske oblasti so tudi tem pribežnikom, ki niso izpolnjevali pogojev za možnost italijanskega

državljanstva, priznali enak status kot drugim beguncem iz Jugoslavije (Troha 2000: 264; 2010; Vidmar 2015).

V povojnem času so se na ozemlje Primorske, ki je z razmejitvijo ostalo Italiji oziroma je do leta 1954 tvorilo cono A STO, vračali Slovenci iz ujetništva, internacije in konfinacije. Nazaj so prihajali tudi tisti, ki so bili pod fašizmom načrtno službeno premeščeni po Italiji ali so se tja izselili zaradi drugih razlogov. Samo nekdanjih državnih uslužbencev je bilo med temi slovenskimi in hrvaškimi povratniki več kot 5550. Tisti, ki so imeli 10. junija 1940 domicil na ozemlju, ki je leta 1947 pripadlo Jugoslaviji, so lahko na podlagi mirovne pogodbe optirali za jugoslovansko državljanstvo. (Troha 2000: 265) Izmed političnih in gospodarskih emigrantov iz fašističnega obdobja so se v druge evropske in prekomorske države vrnili le posamezniki (Troha 2000: 266). Več takih emigrantov je v cono A STO prišlo iz Jugoslavije, ki je bila med vojnama v času fašizma najpogostejši cilj slovenskih in hrvaških političnih in gospodarskih izseljencev iz Julijske krajine. Potekal pa je tudi nasprotni tok. Iz cone A Julijske krajine in nato cone A STO so v cono B Julijske krajine, STO in v Jugoslavijo odhajali pripadniki NOB, politični aktivisti in sodelavci jugoslovanskih oblasti (Troha 2000: 259). Umikali so se preganjanju ZVU; nekateri so se za to odločali zaradi gospodarskih razlogov, sprejemali so službe v novem upravnem aparatu cone B STO in po Jugoslaviji.

Za odhod v Jugoslavijo se je po končani vojni odločilo tudi 3500 italijanskih in nekaj slovenskih delavcev iz Goriškega in Tržaškega. Bili so večinoma komunistično usmerjeni, podpirali so Jugoslavijo in bili vključeni v projugoslovanske sindikalne organizacije. Emigrirali so na Reko in v druge kraje v želji, da uresničijo delavske ideale in sodelujejo pri gradnji socializma. Njihovo selitev so jugoslovanske oblasti in sindikati uravnavali glede na potek razmejitvenih pogajanj in spremembe politične strukture v Trziču (na Goriškem), do katere je prihajalo z naselitvijo protijugoslovansko in protidelavsko nastrojenih beguncev iz Istre. Jugoslavija je to priseljevanje izkoristila tudi kot politični argument proti napadom italijanske propagande v povezavi z »eksodusom« iz Istre. Ob sporu z Informburojem so se ti delavci v glavnem opredelili za Sovjetsko zvezo in večina se je, včasih po aretacijah in internacijah, vrnila na Goriško in v Trst. Izseljevanje delavstva s tega območja v Jugoslavijo se je nadaljevalo, vendar zaradi gospodarskih razlogov. (Troha 1999: 225–232; 2000: 256, 262–263)

EKSODUS IZ ISTRE IN NJEGOVE POSLEDICE

Najizrazitejše migracijsko dogajanje, povezano s povojno razmejitvijo in ozemeljsko ureditvijo, je bilo v goriškem in tržaškem zamejskem prostoru priseljevanje begunskega prebivalstva iz Istre. Šlo je za pravi protiudarec t. i. istrskega eksodusa,

ki je pripeljal do občutnih sprememb v družbeni in etnični strukturi pa tudi v kulturnem in političnem značaju tega območja. Eksodus je bil le majhen del transferjev prebivalstva, ki so spremljali narodno in ideološko prestrukturiranje povojne evropske politične geografije. V prostoru nekdanje Julijske krajine pa je na obeh straneh nove meje pustil trajne posledice. Begunci ter njihova politična raba protiitalijanskega bloka in njegovih organizacij so ključno prispevali k uveljavljanju stališča o priključitvi Trsta in cone A STO Italiji.

Kot že omenjeno, je prihajanju istrskega prebivalstva na Tržaško in Goriško mogoče slediti od kapitulacije Italije. Na Goriškem se je načrtno naseljevanje italijanskih istrskih beguncev začelo že po priključitvi ozemlja Italiji leta 1947. V coni A STO je do leta 1950 Zavezniška vojaška uprava (ZVU) stalno naseljevanje oteževala zaradi bojazni pred socialnimi in političnimi posledicami. Italijanska vlada in protiitalijanski politični tabor v coni A pa sta si prizadevala begunce, ki bi morali po določenih mirovne pogodbe iti v Italijo, zadržati v Trstu ter v tem prikrito in mimo zakonskih ovir v določeni meri tudi uspela. ZVU, ki se je v prvih letih po razmejitvi bala, da bi prisotnost beguncev poslabšala že hude socialne in gospodarske razmere ter premaknila tržaško javnost na levo, je sčasoma začela popuščati, ker so begunci krepili italijanski protikomunistični tabor in s tem koristili interesom ZVU. Leta 1947 in leta 1948 je bilo namreč v coni A STO več kot 25 000 brezposelnih, na začetku petdesetih let pa je njihovo število upadlo na okoli 20 000. (Panjek 2006: 40)

Eksodus je potekal organizirano; begunci so bili deležni pomoči in asistence pristojnih italijanskih odborov za upravljanje pojava že od trenutka, ko so izrazili namen, da zapustijo svoje istrske domove. Podobne pomoči so bili deležni tudi begunci slovenske in hrvaške narodnosti, a samo po tem, ko so že prišli v cono A STO, da ne bi spodbujali njihovega dotoka, ki bi na Tržaškem krepil slovensko komponento prebivalstva. Vpliv beguncev je na političnem polju prišel do izraza ob volitvah 1949, ko je – zahvaljujoč italijanski strani – naklonjenim volilnim pravilom, nezakonitemu priznavanju volilne pravice beguncem in razkolu komunističnega tabora zaradi Informbiroja okoli 30 000 begunskih volivcev občutno prispevalo k okrepitvi italijanskega tabora, predvsem Krščanske demokracije. (Troha 2000: 261; Volk 2003: 151–160; Panjek 2006: 50–55) Priseljevanje se je močno pospešilo ob tržaški krizi leta 1953 in Londonskem memorandumu 1954, ko je bila določena razdelitev ozemlja STO med Italijo in Jugoslavijo. Takrat je eksodus, do katerega je drugod v Istri prišlo po letu 1947, množično zajel še del STO, ki je bil dodeljen Jugoslaviji, in prešel v svojo sklepno fazo. Od konca vojne do leta 1958 se je s tega območja odselilo 28 000 ljudi, od tega dve tretjini po oktobru 1953. Večina je bila optantov, ki so izbrali italijansko državljanstvo na podlagi Spomenice o soglasju, številni pa so odšli

tudi nezakonito. Približno 30 % je bilo Slovencev in Hrvatov. Številni slovenski optanti so bili iz dela cone A v Miljskih hribih, ki je pripadla Jugoslaviji in ki je tudi gospodarsko gravitirala proti Miljam in Trstu. (Troha 2000: 260–261; Lavrenčič 2012; Kalc 2019; Gombač 2005)

ZVU je že leta 1950 spremenila svojo politiko do beguncev in v večji meri dopuščala njihovo načrtno naseljevanje na Tržaškem prek proitalijanskega tabora. K temu so prispevale volitve v coni A leta 1949 in v coni B STO leta 1950, ki so dobile značaj plebiscita za Italijo oziroma Jugoslavijo. Prve so privedle do okrepitve vezi cone A STO z Italijo, volitve ljudskih odborov v coni B leta 1950 pa so pospešile uvajanje socialističnega reda v tem delu STO. Dejavnost naseljevanja beguncev na Tržaškem se je povečala, ko je bilo po dogovoru med ZDA, Veliko Britanijo in Italijo leta 1952 imenovanje vodstvenega kadra civilnega aparata uprave cone A STO prepuščeno italijanski vladi in njenemu političnemu vplivu, predvsem pa po priključitvi ozemlja cone A STO k Italiji. (Panjek 2006: 70)

Italijanska lokalna in državna oblast sta takrat v obmestnem predelu in slovenski okolici zgradili vrsto naselij za istrske begunce in s tem izpeljali načrt narodne melioracije tržaškega območja. To je pomenilo namestitev italijanskega prebivalstva na slovenska območja za korekcijo etnične karte in utrditev italijanstva na vzhodni italijanski meji. Specifični cilj je bil vzpostaviti kontinuiteto italijanske poselitve obmorskega pasu, ki so jo prekinjale slovenske vasi med Devinom in Barkovljami. Begunska stanovanjska naselja pa so nastala tudi v mestnih in predmestnih območjih z visoko koncentracijo levičarsko usmerjenega delavstva. (Volk 2003: 183–184; 203–204, 225–226; 262–272) Zasilna in stalna stanovanja za begunce oziroma optante iz Istre so s finančno podporo Italije na Tržaškem gradili že od leta 1950.

Gradnje za begunce so se povečale po letu 1954 in trajale do leta 1967, ko se je proces narodne melioracije idejno končal. Na Tržaškem se je v okviru tega političnega načrta stalno naselilo skoraj 70 000 istrskih in dalmatinskih beguncev. V ta namen je bilo v slovenskih okoliških vaseh razlaščenih več kot milijon kvadratnih metrov zasebnih zemljišč, uporabljenih pa je bilo tudi pol milijona kvadratnih metrov vaških srenjskih zemljišč. (Volk 2003: 260, 278) Tudi med mestnim prebivalstvom je vladala nestrpnost ali vsaj nezadovoljstvo do istrskih beguncev, predvsem zaradi njihovega političnega izrabljanja, ki je okužilo ne samo mednarodne, ampak tudi lokalne družbene odnose, ker se je tržaško prebivalstvo čutilo zapostavljeno, predvsem tisto, ki ni izkazovalo polne lojalnosti italijanski državi in je izviralo oziroma je bilo dejavno v delavskih sindikalnih in političnih organizacijah ter independentističnem gibanju.

SLOVENSKA POLITIČNA EMIGRACIJA

Omenjeno je bilo, da je današnje slovensko zamejstvo v Italiji po drugi svetovni vojni postalo pribežališče slovenskih političnih emigrantov in da so ti zapustili v zamejski stvarnosti pomemben pečat. Osnovna značilnost te emigracije je, da so jo skoraj brez izjeme sestavljali izobraženci ter med njimi prodorni kulturni in politični delavci. Za večino sta bila Goriška in predvsem Tržaška le vmesni postanek na begu pred zmagovalci in komunistično oblastjo. Samo nekateri člani te emigracije so se namreč tu ustalili, večina pa se je po krajšem ali nekajletnem obdobju podala v druge države. Na te odločitve so vplivali različni dejavniki: najprej dejstvo, da so že prej imeli v načrtu druge cilje ter da so jih za mejo in še prej demarkacijsko črto zadržale politične razmere ter organizacijske in birokratske težave, s katerimi so se spoprijemali kot *displaced persons*. Drugič, prihodnost Trsta je bila negotova, saj je bila predmet mednarodnega političnega in diplomatskega dogajanja; ni bilo jasno, komu bo pripadel.

Cona A Julijske krajine in predvsem STO sta bili pomembno območje delovanja obveščevalnih služb komunističnih in zahodnih ter protikomunističnih držav. Bili sta tudi kraj ostrih političnih bojev v okviru tega protipoložaja na lokalni in širši ravni. Slovenski politični emigranti so bili tarča ne samo političnih pritiskov projugoslovanskih političnih organizacij, ampak tudi slovenskega prebivalstva, ki je bilo v večini naklonjeno NOB in socialistični Jugoslaviji. Prišlo je tudi do ugrabitev in ubojev jugoslovanskih varnostnih služb. Naklonjenosti niso uživali niti pri italijanskih oblasteh, ker so ne glede na svetovni nazor številčno in predvsem intelektualno krepili slovensko komponento prebivalstva. Živeli so v stalni začasnosti, ki se je za tiste, ki so ostali, nadaljevala tudi po tem, ko je območje prešlo pod Italijo. Ta jim dolgo ni priznavala pravice do državljanstva, zaradi česar so bili prikrajšani za stalne službe oziroma stalež v javnih ustanovah. (Volk 1998: 88; Troha 1999: 242–244)

Prihod slovenskih političnih emigrantov na Tržaško je sovpadal z umikom jugoslovanske vojske sredi leta 1945 in s prevzemom ozemlja Zavezniške vojaške uprave (ZVU). Območje so v večjem številu začeli zapuščati po mirovni konferenci leta 1947 in nato po priključitvi cone A STO Italiji. Z ukinitvijo STO je propadel tudi načrt, da bi emigracija s svojo politično dejavnostjo na Tržaškem ustvarila postojanko alternativne politične opcije nasproti socialističnemu redu, nekakšen politični laboratorij za zamenjavo družbenopolitičnega reda v Sloveniji. Temu so namreč sprva napovedovali kratko življenje in verjeli v skorajšnjo vrnitev v domovino, odrešeno komunističnega sistema. Med upravnim dvovladjem, ko sta si v coni A Julijske krajine oblast in vpliv delila ZVU in Pokrajinski narodno-osvobodilni odbor (PNOO), je bila slovenska emigracija pomemben politični partner na strani protikomunističnega tabora in za boj proti organizacijam, ki

so se prepoznavale v OF. Bila je tudi vodilna skupina med Slovenci na Primorskem, ki so v nasprotju z večinsko stranjo OF zagovarjali sodelovanje z ZVU za zagotavljanje slovenskih narodnih pravic. Z odhodom večine emigrantov se je njena politična vloga zmanjšala le delno, saj je pod njenim vplivom katoliška politična struja zasedla zelo viden položaj v protikomunističnem taboru slovenske zamejske skupnosti in vplivala tudi na njen liberalni del, ki je nadaljeval predvojno tradicijo liberalno-katoliške Edinosti. Ta vpliv so izvajali prek politične, prosvetne, socialne in verske organiziranosti. Ustvarili so slovensko katoliško kulturno gibanje s sistemom organizacij na najrazličnejših področjih, od publicistike in dramskega udejstvovanja do kulturnih in študijskih pobud, kakršne so bili Tabori in diskusijski forum Draga. Sodelovali so pri ustanovitvi in vodenju demokratičnih oziroma protikomunističnih političnih organizacij. S svojimi integralističnimi in nepopustljivimi katoliškimi stališči pa so v zamejski politični prostor vnašali medvojni politični spor iz osrednje Slovenije in s tem razkol v protikomunističnem taboru. To se je pokazalo pred ukinitvijo STO, ko se je del tabora odločil za zbližanje z Jugoslavijo, ki je lahko edina od takrat zamejskim Slovencem nudila oporo pri uveljavljanju narodnih pravic. (Volk 1998: 94–97)

Pomembno področje udejstvovanja politične emigracije je bilo šolstvo. ZVU ji je zaupala reorganizacijo slovenskega zamejskega šolstva. Poleg obnove oziroma vzpostavitve srednjih šol je to pomenilo odpravljanje oziroma zmanjšanje vpliva, ki ga je imel na šolstvo PNOO. Predstavniki politične emigracije so bili pristojni za zaposlovalno in habilitacijsko kadrovsko politiko, pripravo učbenikov namesto tistih, uvoženih iz Slovenije, sestavo učnih načrtov. Pri tem so si prizadevali za odpravljanje vplivov komunizma, odstranjevanje nezanesljivega ali nasprotno mislečega učnega kadra. Ker je ta politika naletela na proteste javnega mnenja, PNOO, italijanskega šolskega vodstva in svetovnonazorsko bližjih slovenskih šolnikov (ti so zahtevali prednost zaposlovanja domačega kadra pred tistim iz emigrantskih vrst), je ZVU odstranila politično najbolj ekstremistične elemente na desni in levi strani. Po drugi strani je pri uveljavljanju slovenskega šolstva prihajalo do sodelovanja med nasprotujočima si ideološkima taboroma, ki sta na tem področju imela skupnega nasprotnika v italijanskem nacionalizmu. (Volk 1998: 91–92).

Politični emigranti so bili pomemben politični dejavnik tudi na področju medijev. V letih 1945–1947 jih je ZVU zaposlila v uredništvu *Glasa zaveznikov*, nato pa na Radiu, ki je bil ravno tako podrejen politični liniji zaveznikov in je bil glasnik protikomunistične propagande. Radio, ki so ga ustanovile partizanske oblasti za časa svoje uprave, je imel do leta 1946 tudi uslužbenice iz vrst

Slovensko-italijanske antifašistične unije (SIAU), do leta 1949 pa je v kulturnem programu sodeloval tudi z Radiem Slovenija.

Nato se je zaradi vse ostrejših stališč sodelovanje prekinilo, leta 1955 pa je radio prešel pod italijansko nacionalno radiotelevizijo. Od petdesetih let mu je vsebinsko in politično usmeritev dajala politična emigracija. Z odhodom dela beguncev se je začelo obnovljati sodelovanje z radijsko hišo v republiki Sloveniji. Kader iz vrst politične emigracije, ki se je stalno naselil na Tržaškem, pa je ohranil pomembno vlogo in ključno prispeval k razvoju radia kot ene izmed vodilnih zamejskih informativnih in kulturnih ustanov. Politični emigranti so dali svoj prispevek tudi zamejskemu protikomunističnemu tisku. Objavljali so v klerikalnem *Katoliškem glasu* in liberalni *Demokraciji*, v katerih so zastopali linijo predvojnega katoliškega tabora v Sloveniji. Zelo dejavno so sodelovali tudi pri časopisju in publicističnih pobudah slovenske politične emigracije po svetu. (Volk 1998: 93)

AVSTRALSKI VAL IN DRUGA IZSELJEVANJA V TUJINO

Današnji slovenski zamejski prostor v Italiji je bil v nemirnem in negotovem času nastajanja povojne razmejitve priča tudi procesom izseljevanja avtohtonega prebivalstva v tujino. Tudi za to izseljevanje so bili vzroki politični in družbenoekonomski dejavniki; to je treba razbirati v kontekstu takratnih regionalnih in lokalnih okoliščin ter mednarodnih političnih ter ideoloških dogajanj. Takoj po končani vojni so zaradi gospodarske situacije in političnih napetosti mnogi, naslanjajoč se na sorodstvene in druge zveze, sledili predvojnim izseljencem v tujino. Nekateri so se odzvali na priseljenske programe različnih čezmorskih držav in se odločili za Kanado in ZDA, nato za Venezuelo in Brazilijo, številčno je bilo, kot že omenjeno, v nekaterih letih izseljevanje v Jugoslavijo in vseskozi v Italijo. (Purini 2010: 302; Panjek 2006: 58)

Omembe vreden je odhod tržaških Judov, ki so se po vrnitvi z različnih koncev sveta, v katere so se zatekli pred vojno in med njo, od Trsta zaradi popolnoma izginule judovske skupnosti spet poslovili in večinoma odšli v Palestino (Purini 2010: 301). Zelo specifičen in po strukturi izstopajoč je bil med ZVU pojav, ki so ga poimenovali izseljevanje »ameriških« in »angleških nevest«. Šlo je za dekleta, med njimi tudi slovenska, ki so se poročila z angleškimi in ameriški uslužbenci vojaške uprave cone A Julijske krajine in STO in ki so z njimi odšla v ZDA oziroma Veliko Britanijo. Statistike govorijo o 482 in 353 porokah z ameriškim oziroma angleškim vojaškim osebjem ter o 1300 nevestah, odseljenih v ZDA. Med temi niso bile samo ženske iz cone A Julijske krajine in STO, ampak tudi iz cone B in v 10 % primerov žene ameriških vojakov, ki so jih službeno premestili na Tržaško iz Italije. (Purini 2010: 301–302)

Goriška in Trst z okolico

Najopazneje z demografskega pa tudi družbenega, političnega in čustvenega vidika je bilo množično izseljevanje v Avstralijo, ki je zajelo Goriško, zlasti pa Trst in njegovo okolico tik pred ukinitvijo ter v prvih letih po ukinitvi STO in priključitvi njegove nekdanje cone A k Italiji. Ta pojav se umešča v širši okvir poveljnega izseljevanja v prekomorske dežele, povezanega s t. i. *displaced persons* ali razseljenimi osebami ter političnimi begunci, ki so iskali »nove domovine« in priložnost za življenje. Porušena Evropa jim ni mogla zagotoviti domovanja, zato so jih mednarodne organizacije usmerjale v čezoceanske dežele. Trst je zaradi bližine železni zavesi postal pomembno zbirno središče in center za upravljanje tega prometa. V mestu je pod okriljem Organizacije združenih narodov delovala Mednarodna organizacija za begunce (International Refugee Organization, IRO) in od leta 1952 njen naslednik Medvladni odbor za evropske migracije (Intergovernmental Committee for European Migrations, ICEM). (Fait 1999: 27–29, 34–35; Panjek 2006: 50) Organizaciji sta skrbeli za odpravljanje beguncem v ZDA, Venezuelo in Brazilijo, ko se je receptivnost teh držav zmanjšala, pa v Kanado, južno Afriko in predvsem v Avstralijo. To možnost je izkoristilo tudi veliko italijanskih beguncem iz Istre in Dalmacije. Več kot 3000 se jih je iz cone A STO izselilo do leta 1951 v ZDA, Venezuelo in Avstralijo. V naslednjih letih so jim sledili še drugi, od leta 1954 naprej pa Tržačani. Tudi ti so se večinoma podali v Avstralijo.

Izseljevanje v Avstralijo je sodilo v program priseljevanja, ki ga je ta država izvajala po vojni, da bi zapolnila prebivalstveni primanjkljaj in zadostila potrebam po delovni sili za svojo ekonomijo in predvsem za razvoj velikih javnih infrastruktur. Tržaški izseljenci so sodili v kvoto, ki jo je Avstralija namenila priseljencem iz Evrope, s tem da je zanje rezervirala posebne priseljske programe. Začetki tega izseljevanja iz Trsta segajo v zgodnja petdeseta leta. Pravi val izselitev pa se je zgodil v triletnju od 1954 do 1956, to je ob vrhuncu politične krize, ki je pripeljala do odprave STO, in eksodusu istrskega prebivalstva iz cone B. (Fait 1999: 37–46)

Ocenjuje se, da je izseljevanje v Avstralijo, ki se je po malem nadaljevalo še do začetka šestdesetih let, zajelo od 15 000 do 20 000 Tržačanov in vsaj 533 prebivalcev Goriške (Purini 2010: 337–342). Slovenski avtorji so na podlagi šoloobveznih otrok, ki so na Tržaškem zmanjkali v slovenskih in italijanskih šolah zaradi izselitve, ocenili, da je bilo 30 % izseljencev Slovencev (Stranj 1982a; 1991). Upoštevati je treba, da je ugotavljanje narodnosti na etnično mešanih območjih, kakršno je bilo Tržaško, problematično. To velja še posebej za takratne politične razmere in ideološke delitve, ki jih je povzročil Informbiro, zaradi katerih je prihajalo do prepisovanja otrok iz slovenskih šol v

italijanske. Pojav je vsekakor pustil sorazmerno večje demografske posledice pri slovenskem kot italijanskem prebivalstvu.

Vzroki izseljevanja so bili družbenoekonomski in hkrati politični. Tržačani so se odločali za odhod po eni strani zaradi negotovih gospodarskih in družbenih razmer, ki so zavladale v Trstu po ukinitvi STO in odpravi ekonomije, ki jo je vzdrževala ZVU. Tržaški industriji so zmanjkala zavezniška naročila; ZVU je zaposlovala 13 000 Tržačanov, kar je bilo v oporo tudi drugim sektorjem mestne ekonomije. S prehodom pod Italijo se je mesto moralo spoprijeti z italijanskim ekonomskim trgom in visoko stopnjo brezposelnosti. Italijanska zakonodaja je pri zaposlovanju v javnem sektorju dajala prednost istrskim beguncem, kar je zaznamovalo tudi odnos Tržačanov do pribežnikov iz Istre. Zaostrila se je stanovanjska kriza. Nastopila je psihoza brezperspektivnosti, ne samo med brezposelnimi, ampak tudi med kvalificiranim delavstvom in sploh med ljudmi z zagotovljenim delovnim mestom, ki so se odzivali avstralskim priseljenkim programom v upanju na svetlejšo prihodnost. Številni pa so se za to odločili, ker so kot podporniki independentistične ideje o STO nezaupljivo doživljali vrnitev Italije. Čutili so se opeharjene in nemočne v politični igri, ki je imela kot cilj etnično in svetovnonazorsko spremembo tržaškega družbenega tkiva ter privilegiranje Italiji vsečnega begunskega prebivalstva. V ta namen je italijanska vlada nekdanjim uslužbencem ZVU priznavala gospodarske ugodnosti, če so se odrekli pravici službenega mesta v italijanski javni upravi. (Kalc, Pahor 1993; Fait 1999: 47–54; Kalc 2004; Purini 2010: 344–350; Cresciani 2011: 45–79)

Pripadniki independentističnega tabora in levičarsko usmerjenega delavstva so se bali tudi morebitnega političnega preganjanja, saj pri italijanskih oblasteh niso uživali simpatij. Poseben primer so bili uslužbenci zavezniške policije, ki so jim italijanski nacionalisti očitali protiitalijansko in celo proslovensko nastrojenost. Odšli so s prvimi transporti, ožjo skupino pa je angloameriška uprava zaščitila tako, da jo je pred predajo oblasti umaknila v Veliko Britanijo. Slovenci so zaradi fašistične izkušnje sprejeli vrnitev Italije v Trst še z večjim nezaupanjem. Njihova odločitev za Avstralijo je bila v primerjavi z italijanskimi someščani še dodatno politično in ideološko obarvana. Odhod tolikih družin z otroki in mladih samskih ljudi je pomenil – ob asimilaciji – pomemben negativen dejavnik v nadaljnjem demografskem in družbenem razvoju slovenske narodne skupnosti (Purini 2010: 350–354). Zgovorne so statistike vpisov v slovenske šole, na katere je poleg izseljevanja vplivala tudi asimilacija. Od šolskega leta 1954/55 do šolskega leta 1957/58 je število vpisov v slovenskih osnovnih šolah na Tržaškem upadlo za petino (Purini 2010: 354).

Tržaško izseljevanje v Avstralijo se je uvrščalo v tako imenovane asistiranje ali organizirane migracije. Te so potekale v okviru dogovorov med državami izseljevanja in priseljevanja ter v režiji državnih organov in namenskih mednarodnih organizacij. Avstralija je imela z ZVU in Italijo podpisan dvostranski dogovor za sprejemanje delovne sile na podlagi kolektivnih delovnih pogodb. S prehodom Trsta pod Italijo se je že obstoječa migracijska shema lahko nemoteno nadaljevala. Razpisane so bile kvote za izseljence iz Trsta, upravljanje izseljevanja pa je potekalo v skupni režiji tržaškega Urada za delo, avstralske vlade in Medvladnega odbora za evropske migracije (ICEM) (Fait 1999: 37–40). Tržaški urad ICEM je v letih od 1952 do 1962 večinoma v Avstralijo (in v manjšem številu v ZDA in druge države) odpravil skoraj 25 000 izseljencev. Od tega je bila polovica Tržačanov, polovica pa različnih beguncev iz vzhodnih držav, največ iz Jugoslavije in Sovjetske zveze. (Panjek 2006: 114–116) Izseljenci so imeli vrsto olajšav: brezplačen potni list, brezplačno ali kreditirano potovanje, sprejem v namenskih zbirnih centrih. Ker je država morala jamčiti za kakovost delovne sile, ki jo je pošiljala v državo sprejemnico, so bili ti izseljenški programi precej selektivni. Priseljenci so morali ustrezati točno določenim demografskim, zdravstvenim in poklicnim merilom. V ta namen je avstralska komisija v Trstu preverjala njihova poklicna znanja oziroma delovne sposobnosti. Biti so morali tudi politično neoporečni, kar je pomenilo, da niso smeli biti nosilci ekstremističnih idej. Zato so jih na selekcijah veliko zavrnil. Ti so potem odhajali v tujino samostojno po drugih poteh. (Fait 1999)

V okviru organiziranega izseljevanja je bilo poskrbljeno za izpeljavo birokratskih postopkov in organizacijo, od trenutka prijave za izselitev do namestitve in zaposlitve v Avstraliji. Prijaviti so se smeli samski moški in ženske, stari od 18 do 35 oziroma 30 let. Poročeni partnerji so bili lahko stari do 35 let, če je šlo za celotne družine z otroki, pa je smel biti t. i. *pater familias* star do največ 45 let. Sprejemali so tudi poročene moške, ki so nameravali za seboj poklicati družino. Avstralija oziroma Commonwealth je priseljence sprejel za dobo dveh let in jim jamčil enake pravice, delovne pogoje in plačilni režim kot avstralskim delavcem. Pred odhodom pa se je izseljenec moral s pogodbo obvezati, da bo v Avstraliji dve leti na voljo vladi in da bo sprejemal delo, ki mu ga bo ta dodelila oziroma ponudila. Kršilci tega pravila in predčasni povratniki so bili dolžni avstralski državi vrniti stroške za svojo priselitev. Priseljenci, ki so izpolnili pogoje, so lahko po dveh letih zaprosili za nadaljnje prebivanje v Avstraliji in po petih za državljanstvo (Fait 1999: 40–46).

V Trstu so na izborih zavrnilo dobro petino kandidatov. V primerjavi z italijanskim povprečjem je bil ta odstotek nizek. To je pripisati dejstvu, da

so bili med prosilci številni uslužbenci ZVU, kar so jim upoštevali kot dokaz ustreznosti zahtevam Commonwealtha, in visokemu strokovnemu profilu kandidatov (Fait 1999: 41). V ozadju pa je bila tudi želja Italije, da čim več prosilcev za izselitev dejansko zapusti Trst (Tonel 1999: 50).

Značilnost tržaškega izseljevanja v Avstralijo je bila vsekakor poklicna struktura, saj so bili izseljenci večinoma mestni ljudje, zaposleni v industriji, javnem sektorju in v vrsti drugih kvalificiranih poklicev. Poklicna kvalifikacija sicer ni samodejno odpirala poti do ustrežajoče službe. Na začetku so priseljenci pogostokrat opravljali nekvalificirana dela. Prvič, ker so poklicne kvalifikacije morale potrditi avstralske sindikalne organizacije in organi za delo; drugič, ker je avstralska država potrebovala delavce brez stalne zaposlitve, da jih je lahko razmeščala skladno s sprotnimi potrebami v industriji, pri infrastrukturnih delih in v drugih strateških gospodarskih sektorjih. Zlasti velika javna dela v podnebno neprijaznih, neobljudenih območjih so terjala stalno nadomeščanje delovne sile, ker življenja v tako ekstremnih razmerah ni bilo mogoče vzdržati dlje časa. Ne glede na to so se tržaški priseljenci prej kot priseljenci iz drugih držav uveljavili v sektorjih srednje- in višjekvalificiranega dela. Tržaški in mestni izvor je bil dobra popotnica, če že ne jamstvo za pridobitev boljših delovnih mest za kvalificirane in navadne delavce. (Fait 1999: 77–81) Značilnosti in pomen tega izseljevanja s Tržaškega se kažejo tudi v njegovi demografski in družbeni strukturi. 44 % izseljencev je bilo ženskega spola, od tega 60 % žen in mater, ker so odhajale številne družine. Temu primerno je bilo tudi število otrok, ki so predstavljali četrtno vseh izseljencev. Med delavci je bilo 55 % kvalificiranih oziroma specializiranih, največ v metalurškem, gradbenem in lesarskem sektorju, med delavkami pa je bila večina srednje- in nižjespecializiranih. (Fait 1999: 114, 120, 123)

Tržaški priseljenci so se naselili predvsem v avstralska velemesta, zlasti v Melbourne in Sydney (Nodari 1991). Kmalu so se organizacijsko povezali in reproducirali »tržaško« skupnost s specifičnimi identitetnimi in kulturnimi značilnostmi (Nelli 1988; 1999; Cresciani 1999; 2011: 121–163). Izkušnja in izbire slovenskih Tržčanov so se delno ujemale z organizacijskim in kulturnim kontekstom tržaške skupnosti, delno so od tega odstopale, ubrale alternativno pot in se povezale s priseljenjskimi skupnostmi iz Slovenije (Kalc Pahor 1993; Kalc 2004). Podobno kot drugi izseljenjski pojavi je tudi tržaško izseljevanje v Avstralijo poznalo povratništvo. Del izseljencev se je vrnil že po nekaj letih prebivanja v Avstraliji, največ zaradi težav s prilagajanjem tamkajšnjemu življenju (Nodari 1986; Fait 1999: 87–90). V naslednjih letih pa sta k temu pripomogla normalizacija družbenoekonomskih razmer v Trstu in gospodarski napredek, ki ga je Italija zaznavala v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja.

Beneška Slovenija in Rezija

Najbolj izrazite razsežnosti je izseljenski pojav v slovenskem zamejstvu v Italiji dosegel v videmski pokrajini, posebno v Reziji ter Nadiških in Terskih dolinah. Rezija in Beneška Slovenija sta imeli kot celotna Furlanija dolgo migracijsko tradicijo. V hribovitih območjih so bile delovne migracije pomembna komponenta gospodarskega sistema že v 18. stoletju, v zadnjih desetletjih 19. stoletja pa so se močno razširile tudi med kmečko prebivalstvo nižinske Furlanije. Do prve svetovne vojne so bila ta gibanja večinoma sezonska ali kratkodobna in niso imela negativnih demografskih posledic. Zahvaljujoč »izseljenski ekonomiji«, ki je prispevala vse večje deleže dohodka, je prebivalstvo naraščalo. Po vojni pa se je zaradi nove politične geografije in migracijskih politik, ki so sezonski delovni migraciji otežile dostop do tradicionalnih ciljev na ozemlju nekdanje avstro-ogrske monarhije, slika spremenila. Migracijska gibanja so se obrnila proti drugim državam in v notranjost Italije ter začela prehajati od začasnih oblik k stalnemu naseljevanju v mestih in nižinskih gospodarskih središčih. S tem se je začela depopulacija hribovitih območij. (Anon. 1938)

V Reziji, kjer je bil pojav izrazitejši, je število rezidenčnega prebivalstva do srede tridesetih let padlo za 45 %. V Nadiških dolinah je bilo odseljevanje manj številno, prebivalstvo je upadlo za 13 %. Kriza pa se je poglobila od petdesetih let (Tabela 1 in Grafikon 2). V obdobju 1951–1981 je število rezijanskega in nadiškega prebivalstva upadlo za več kot polovico. Posebno kritična so bila šestdeseta leta, ko se je v Reziji prebivalstvo zmanjšalo za 36 %, v Nadiških dolinah pa za 32 %. Vzrok za tolikšno demografsko nazadovanje je bil v prvi fazi množično odhajanje prebivalcev v iskanju zaslužka in sodobnega življenjskega standarda, v drugi pa kot posledica izseljevanja zmanjšana reprodukcijska vitalnost in vse večja ostarelost prebivalstva. (Stranj 1982b: 133; Clavara, Ruttar 1990: 58–70; Kalc, Kodrič 1992: 206)

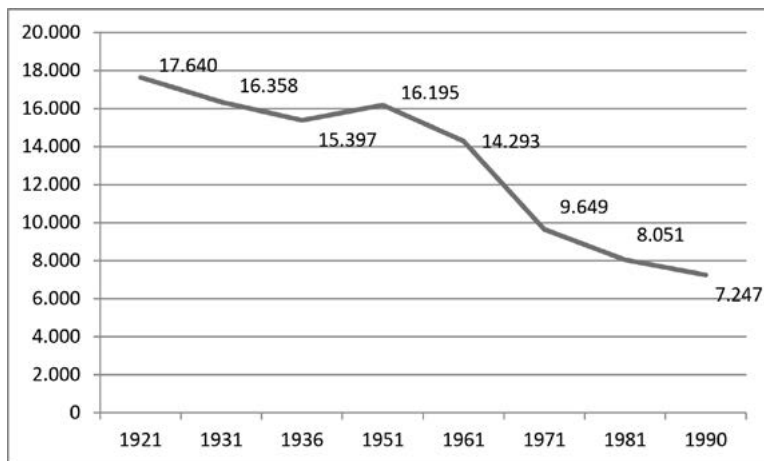
Tabela 1: Gibanje števila prebivalstva v občinah Nadiških dolin v letih 1921–1990

Leto	1921	1931	1936	1951	1961	1971	1981	1990
Prebivalci	17 640	16 358	15 397	16 195	14 293	9649	8051	7247
Indeks rasti	100	93	87	92	81	55	46	41

Vir: Clavara, Ruttar (1990: 59)

Izseljevanje je izviralo iz težkega stanja povojnega italijanskega gospodarstva, ki je bilo v marginalnih hribovitih območjih posebno poudarjeno. Depopulacija je zajela hribovita območja celotnega alpskega loka, vendar je bil upad prebivalstva drugod v Furlaniji 38-%. V Beneški Sloveniji in Reziji so na obseg depopulacije vplivali tudi politični vzroki, povezani s slovenskim etnič-

Grafikon 2: Indeks rasti prebivalstva v občinah Nadiških dolin v letih 1921–1990
Vir: Clavara, Ruttar (1990: 59)

nim značajem območja, z mejo z Jugoslavijo ter ideološkim konfliktom med vzhodom in zahodom. S hladno vojno je bilo slovensko naselitveno območje ob železni zavesi ujeto v vojaško cono. Meja je bila posejana z vojaškimi objekti zahodnega pakta in vojaške služnosti so onemogočale gospodarsko izkoriščanje obsežnega dela agrarnih površin. Še bolj je h gospodarski depresiji prispevala italijanska politika utrjevanja vzhodne meje, katere cilj je bil razredčiti prebivalstvo in vtisniti območju italijanski značaj. Te cilje so oblasti zasledovale na več načinov. Pri prostorskem načrtovanju so Beneško Slovenijo, ki nima izrazito gorskih značilnosti in bi se lahko v celoti kmetijsko izkoriščala, uvrstile med gozdno-pašniška območja. S tem so omejile možnosti modernizacije in razvoja kmetijstva (Kalc, Kodrič 1992: 2007).

Protijugoslovanske politične sile in državni organi so na različne načine netili protislovensko gonjo in vzdrževali napeto politično ozračje. Vsak izraz slovenske identitete je bil nezaželen in ožigasan z nelojalnostjo do Italije, prebivalstvo je bilo deležno poniževanj in obtožb »slavokomunizma«, simpatizerji opozicijskih strank in sindikatov, pripadniki in podporniki narodnoosvobodilnih gibanj med vojno, narodni in kulturni aktivisti so doživljali diskriminacije, politično preganjanje, ustrahovanje in aretacije. Za strategijo napetosti so poleg uradne politike in državnih organov stale oborožene tajne organizacije v službi zahodnega vojaškega zavezništva, ki so bile na terenu zadolžene za organizacijo obrambe pred morebitno invazijo sil varšavskega pakta. Člani teh organizacij, ki so bile izraz italijanskih vojaškoobveščevalnih služb, med njimi tudi domačini, so ves povojni čas izvajali nacionalističen pritisk na slovensko prebivalstvo (Zuanella

1998; Kalc 2002: 145–151). Izselsjevanje je pomenilo tudi beg od morečega ozračja, ki je še v osemdesetih letih v Benečiji preprečevalo bolj sproščeno življenje.

Ker je bilo po vojni italijansko gospodarstvo v težavah in je v državi vladala velika brezposelnost, se je izselsjevanje iz Beneške Slovenije in Rezije obrnilo predvsem v tujino. K temu ga je usmerjala italijanska država, ki je vključila »izvažanje« delovne sile med programske smernice gospodarske politike in izselsjencem tlakovala pot z meddržavnimi sporazumi za izmenjavo delovne sile. Prvo tako pogodbo je Italija sklenila leta 1946 z Belgijo, ki ji je primanjkovalo rok za vnovičen zagon svoje temeljne panoge, premogovništva. Leta 1947 so sledili sporazumi za sprejemanje italijanskih delavcev s Francijo, nato Švico, Nemčijo, Nizozemsko, Luksemburgom, Veliko Britanijo in Švedsko (Komac 1991: 645–646). V belgijskih rudarskih središčih so nastale številne beneško-slovenske naselbine in prav tako v drugih evropskih državah, v katerih so se izselsjenci zaposlovali predvsem v gradbeništvu in industriji. Dekleta so kot že med svetovnima vojnima stopala na trg gostinskega osebja ter predvsem služenja pri družinah v italijanskih in tujih mestih (Mlekuž 2004). Med cilji teženske delovne migracije je bila še v petdesetih letih tudi Velika Britanija (Kalc 2000). Del izselsjencev se je v okviru mednarodnih shem za napotitev delovne sile usmeril tudi v čezoceanske dežele, in sicer v Argentino, Venezuelo, Brazilijo, Urugvaj, Kanado in Avstralijo (Anon. 1986; Kalc, Kodrič 1992: 207). Tudi tu še danes obstajajo številne beneškoslovenske skupnosti. Veliko izselsjencev se je zlasti v prvih povojnih letih odpravljalo v tujino na svojo roko in pogosto nezakonito. Delali so v težkih pogojih in brez zaščite pred izkoriščanjem. Nekateri so namesto v tujini iskali zaposlitve v Sloveniji. Zaradi nezakonitega odhoda in tudi zaradi političnoideoloških razlogov so jih po vrnitvi v Italijo čakali sodni pregoni. Zaradi zakonskih zapletov in težav pri transferju prihrankov je bilo problematično tudi zakonito izselsjevanje v Slovenijo (Komac 1991: 647).

Z napredkom industrializacije in vzponom italijanskega gospodarstva se je izselsjevanje obrnilo tudi proti notranjemu delovnemu trgu v severni Italiji, ki je pritegnil tudi povratnike iz tujine. Prelomnica v tej usmeritvi in pri procesu vračanja je bila popotresna obnova v drugi polovici sedemdesetih in v osemdesetih letih. Obnova je ustvarila številne možnosti zaposlovanja in v pogon pognala tudi drugo deželno gospodarstvo. Zahvaljujoč Sloveniji, ki je ob potresu in po njem priskočila na pomoč sosednji Furlaniji in območjem v Benečiji, prizadetim s potresom, so nastala gradbena in druga podjetja. V tem obdobju pa je v severovzhodnih italijanskih deželah prišlo do pospešene industrializacije in splošnega gospodarskega razvoja po značilnem modelu majhnih in srednjih obratov, ki je omogočil občutno rast življenjskega standarda. Urbanizacija nižinske Furlanije je sovpadala z dodatno depopulacijo hribovitih območij. Kljub obnovi veliko

vasi in prisotnosti slovenskih oziroma mešanih slovensko-italijanskih podjetij v beneškoslovenskih dolinah se je prebivalstvo še naprej selilo v nižinska urbana središča. Tudi povratniki iz tujine, ki so si popravili in preuredili svoje domove v beneškoslovenskih vaseh, so se večinoma stalno naselili v furlanskih centrih. Tako območje nove naselitve je bil trikotnik lesarske industrije, ki je bil specializiran v proizvodnji stolic. Beneškoslovensko prebivalstvo pa se je naselilo tudi drugod po Furlaniji in deloma drugih severnoitalijanskih deželah. V devetdesetih letih 20. stoletja je na omenjenem industrijskem območju živel 10 000 ljudi, izhajajočih iz Rezije ter Nadiških in Terskih dolin. Že prej pa je večina rezijanskega in beneškoslovenskega prebivalstva živela zunaj svojega zgodovinskega naselitvenega območja, v Italiji in drugod po svetu. (Komac 1991: 646–647)

MIGRACIJE IN MANJŠINSKA EKONOMIJA

Prostor, ki ga poznamo kot slovensko zamejstvo v Italiji, je glede na svoje naravne značilnosti, družbenoekonomske razmere in perspektive ter vplive zgodovinskih in sodobnih političnih dogajanj ostajal tudi z vidika migracijskih procesov raznovrsten. Beneška Slovenija in Rezija sta po vojni ohranjali tradicionalen izseljenski značaj. Izseljevanje je zaradi spremenjene tipologije doseglo svojo najakutnejšo stopnjo. Prišlo je do izpraznjevanja zgodovinskega etničnega naselitvenega območja in razširitve zemljepisnega pojmovanja beneškoslovenske skupnosti oziroma izvora prebivalstva na območja nove naselitve. Z vidika slovenske narodne manjšine preučevalci izpostavljajo dejstvo, da so načrti za odstranjevanje elementov »slovanstva« z vzhodne meje nacionalnega ozemlja, ki jih je Italija zasledovala od začetka v šestdesetih letih 19. stoletja, dosegli najvidnejše uspehe med demokracijo (Kalc, Kodrič 1992).

Drugače je bilo na Goriškem in Tržaškem. Po selitvah slovenskega (in drugega) prebivalstva, povezanih neposredno in posredno z »zgodovino« meje, so Gorica in druga gospodarska središča goriške pokrajine ter Trst ohranjali svojo atraktivno oziroma stabilizacijsko vlogo. Med tukajšnjimi Slovenci je bilo izseljevanje od šestdesetih let veliko manj poudarjeno. Ključni vzrok za to je bila vsestranska organiziranost narodne manjšine, ki je s postopno otoplitvijo političnih odnosov med Italijo in Jugoslavijo igrala obojestransko povezovalno vlogo. Meja med Italijo in Jugoslavijo, ki je od sedemdesetih let slovela kot »najbolj odprta meja v Evropi«, je na območju z naravnimi in infrastrukturnimi danostmi ter zgodovinsko tradicijo gospodarskih izmenjav postala velika gospodarska priložnost. Slovenska narodna manjšina je ob podpori socialistične Jugoslavije s svojimi gospodarskimi organizacijami igrala vlogo posrednika med kapitalističnim in socialističnim družbenogospodarskim redom. T. i. družbeno gospodarstvo, od podjetij do bank, ki se je razvilo v manjšinskem kontekstu

in omogočalo slovenski skupnosti obstoj in razvoj, profesionalne kulturne in družbene organizacije, ki so se financirale iz virov iz Slovenije, in zadružne gospodarske ustanove so zagotavljali veliko delovnih mest. Enako velja za javno upravo, zlasti na ravni občin, in predvsem za šolstvo (italijanske osnovne in srednje šole s slovenskim učnim jezikom), ki je bilo (in je še) področje najštevilnejšega zaposlovanja pripadnikov slovenske narodne manjšine. Vse to je sistemsko navezovalo slovensko prebivalstvo na Goriškem in Tržaškem na manjšinski prostor ter mu ponujalo priložnosti za stabilno gospodarsko in družbeno življenje. Ustvarjalo je tudi pogoje za družbeno, kulturno in ne glede na svetovnonazorska razhajanja ter politična nasprotja tudi za sorazmerno kohezijo okrog manjšinskih interesov. Izseljevanje zaradi profesionalnih, delovnih in drugih razlogov seveda ni bilo odsotno. Usmerjeno je bilo v italijanski prostor, tujino in tudi v Slovenijo, kjer je bilo pogosto povezano s predhodnim študijem. Ni pa predstavljalo relevantnega družbenega problema. (Stranj 1992)

ORGANIZIRANOST ZAMEJSKEGA IZSELJENSTVA IN IDENTITETNI VIDIKI

Izseljenci iz Beneške Slovenije in Rezije so se v krajih priseljevanja med seboj povezovali, zlasti tam, kjer je bila naselitev bolj strnjena in jih niso ločevale prevelike razdalje. Organizacijsko pa so se prepoznavali v furlanskem izseljenstvu in se pridruževali furlanskim izseljenskim društvom. Ta so imela dolgo tradicijo in izseljencem poleg priložnosti za druženje in ohranjanje kulturnih vrednot nudila različne usluge in oporo pri spoprijemanju z delovnimi vprašanji in življenjem na tujem.

V drugi polovici šestdesetih let se je med izseljenci v Švici porodila želja po samostojni organizaciji. Izvirala je iz skrbi zaradi naraščanja izseljenskega pojava in zavedanja negativnih posledic, ki jih je imel tolikšen odliv prebivalstva na prihodnost in za obstoj Benečije. V tujini izseljenci niso bili podvrženi italijanskemu nacionalističnemu pritisku in so začutili priložnost, da se dejavno zavzamejo za svoje delavske pravice ter tudi jezikovne in kulturne tradicije. Ta socialni in narodni emancipacijski čut je leta 1969 v mestecu Orbe, v švicarskem kantonu Vaud, pripeljal do ustanovitve Društva beneških emigrantov. Namen društva je bil povezati izseljence iz Beneške Slovenije v samostojno organizacijo, da bi lahko ohranjali ter izražali svojo narodno in kulturno identiteto. Izseljenci naj bi tako kot organiziran osebek delovali proti izseljevanju in družbenoekonomskemu propadanju ter za uveljavljanje narodnih pravic v Benečiji. Društvo se je rodilo s pomočjo manjšinskih organizacij iz Trsta in Gorice v okviru prizadevanj za ustvarjanje enotnega manjšinskega prostora in vključevanje Slovencev iz videmske pokrajine, ki niso uživali statusa manjšine, v procese razvoja slovenske manjšine

v Italiji in uveljavljanja narodnih pravic. Društvo beneških izseljencev se je po potresu preselilo iz Švice v Čedad. Medtem so po beneškoslovenskih naselbinah v Evropi, Severni in Južni Ameriki ter Avstraliji nastala številna nova društva. Društvo v Čedadu je vsa društva povežalo in se spremenilo v osrednjo Zvezo slovenskih izseljencev iz Beneške Slovenije. Konec osemdesetih let je Dežela Furlanija - Julijska krajina uvrstila Zvezo med javno priznane organizacije za zastopanje in vzdrževanje vezi z izseljenci iz te dežele. Od takrat se organizacija imenuje Zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije - Julijske krajine in nastopa kot organizacija slovenskih izseljencev celotnega manjšinskega prostora. (Clavora, Ruttar, Mattelig 1988)

Zveza je prvenstveno organizacija izseljencev iz Videmske pokrajine, ki so se v priseljskih deželah prepoznavali v specifikah beneškoslovenskega zemljepisnega in kulturnega prostora. Slovenski izseljenci s preostalega zamejskega območja so namreč izhajali iz drugačnih zgodovinskih okoliščin in izkušenj. Pripadali so drugačnemu socialnemu in narodnemu ter kulturnemu identitetnemu okolju. To se odraža tudi v njihovem življenju, udejstvovanju in identitetnih značilnostih v »novih domovinah«.

Tržaške Slovence, ki so se izselili z avstralskim valom v petdesetih letih, ni mogoče obravnavati v smislu samostojne ali narodno opredeljene skupnosti. V Avstraliji so zaživeli predvsem kot tržaški priseljenci, ohranjali so vezi v tem etnično in jezikovno mešanem in prepletenem družbenem kontekstu, čeprav so gojili stike tudi s slovenskimi, točneje primorskimi priseljenci in njihovimi društvi. S temi so imeli zaradi predvojne in tudi povojne pripadnosti skupnemu ozemlju (Julijski krajini) kulturne in vsakodnevne življenjske podobnosti. Niso se pa povezali in se organizirali na podlagi »slovenskih korenin«. Veliko je bilo vključenih in so se aktivno udeleževali v okviru tržaških skupnosti in njihovega društvenega življenja, v okviru katerega pa so ostali navzven narodno nerazpoznavni. Ta položaj je bil sad okoliščin, potreb, izbire ter v veliki meri tudi družbenih, kulturnih in političnih procesov znotraj tržaških priseljskih skupnosti v Avstraliji ter njihovih odnosov z izvirnim mestom (Kalc 2001).

V tržaških naselbinah v Avstraliji so se v malem reproducirale tržaške situacije. Zaživele so etnično in jezikovno mešane skupnosti, v katerih pa je kot sporazumevalni jezik prevladal tržaški dialekt, ki je bil tudi materni jezik večinskega dela priseljenecv. Mešan je bil tudi čut kulturne oziroma etnične pripadnosti, ki se je v času spreminjal in ki ga ni mogoče opredeljevati na podlagi shematične narodne delitve. Za veliko tržaških izseljencev je bila značilna prejšnja razredna, delavska in idejna – independentistična identifikacija kot narodna, čeprav ni manjkalo ne italijanskega ne slovenskega čuta narodne pripadnosti. Ta čuta sta sobivala, podobno kot na Tržaškem, nadaljevala pa se je tudi asimilacija,

včasih povezana z mešanimi porokami, včasih s prilagajanjem prevladujočemu italijanskemu »tržaštvu«. (Kalc 2007)

Formalna organiziranost med tržaškimi priseljenci v Avstraliji ima svojevrstno zgodovino, tesno povezano s političnimi dogajanjem v izvornem kraju pred preselitvijo in v desetletjih po preselitvi. Tržaçani se v prvih letih niso organizirali v samostojna društva; obiskovali so prireditve, ki so jih organizirale druge skupnosti, večinoma italijanske, Slovenci pa so zahajali tudi na slovenske. Začetki organiziranosti tržaških priseljencev segajo v leto 1961, ko je v Sydneyju nastalo društvo Associazione Trieste. Ustanovili so ga nekdanji uslužbenci policije Svobodnega tržaškega ozemlja. Organizacija je temeljila na »tržaški pripadnosti« in predstavljala interese »večnarodnega mesta« Trst, ne glede na svetovne nazore. Zagovarjala je večnarodni značaj tržaškega priseljenstva, složnost vseh njegovih narodnih komponent in izogibanje identifikaciji z italijanstvom ter povezovanju z Italijo. Včlanjevala je izključno osebe, rojene na ozemlju cone A STO, odklanjala istrske in dalmatinske »ezule« ter odnose z Italijo. Društvo je poleg družbene, kulturne in publicistične dejavnosti pomagalo članom s socialno blagajno in nakupovalno zadrugo. Pozivalo je k apolitičnosti, nadstrankarstvu in nasprotovanju nacionalizmu. Poudarjalo je »tržaškost« in drugotni pomen italijanske, slovenske ali hrvaške narodnosti članov.

Ta linija je kmalu dobila notranje in zunanje nasprotnike, med temi italijansko avstralsko časopisje, ki je društvu očitalo odpadništvo in protitalijanstvo. Društvo ni imelo stikov ne z italijanskimi konzularnimi predstavniki ne z oblastmi v Trstu, medtem ko so druga društva, ki so združevala tržaške in istrske priseljence, uživala podporo Italije in njenih regionalnih izseljenških organizacij. Med temi je bilo združenje Giuliani nel Mondo, ki je bilo zadolženo za izseljence iz Julijske krajine. V tej organizaciji so prevladovali begunci iz Istre in Dalmacije; vzdrževala je ostro protikomunistično in protijugoslovansko linijo. Odklonilen je bil tudi njen odnos do slovenske manjšine v Italiji. Na začetku sedemdesetih let so vodilni tržaški demokršçanski politiki v imenu »sprave« med izseljenci nekdanjega STO in Italijo privabili Associazione Trieste pod okrilje organizacije Giuliani nel Mondo. Sledili so spori in delitve tržaške priseljenške skupnosti med zastopnike samostojne tržaške linije in združevanje z Istrani ter podrejanje organizaciji Giuliani nel Mondo. Leta 1983 so se končno vsa društva, ki so nastala iz delitev, včlanila v federacijo združenja Giuliani nel Mondo in prejemale finančna sredstva iz Italije. V federaciji pa so prevladale organizacije istrskih »esulov«, ki so v njej ustvarile protijugoslovansko revanšistično in nacionalistično ozračje. (Cresciani 2011: 121–163)

Interesi Tržaçanov so se s sprejemanjem logike povezovanja vseh priseljencev iz Julijske krajine podredili interesom številčnejše in glasnejše skupine,

katere glasnik je bilo v Trstu in Avstraliji združenje Giuliani nel Mondo. Glavni cilj tega združenja, ki je imelo denarnico z javnimi sredstvi za izseljence iz Julijske krajine, je bil zastopati interese ezulov. Objektivno gledano, tržaška ideja ni imela pravih pogojev, da bi se dolgoročneje ohranila, ker za seboj ni imela »domovine«. Ohranjanje »idealne« tržaške skupnosti, sklicujoč se na ideološke temelje STO, ni imelo perspektive. STO ni bilo več in Trst je postal »najbolj italijansko mesto v Italiji«.

Položaj in vloga Slovencev v tej zapleteni zgodbi sta neraziskano poglavje. Vprašanje je v akademskih in poljudnih delih italijanskih avtorjev o tržaškem izseljenstvu v Avstraliji povsem spregledano. Pogostokrat je zamolčana prisotnost Slovencev med tržaškimi priseljenci. Razloge za anonimizacijo slovenske komponente v tržaškem izseljenstvu v Avstraliji je mogoče iskati v dogajanju okrog društvene organiziranosti in pisanju zgodovine na podlagi metodološkega nacionalizma ter v funkciji nacionalnih vrednot. Tržaško izseljevanje v Avstralijo se prikazuje skupaj z emigracijo iz Julijske krajine (*emigrazione giuliana*) preprosto kot italijansko. Kompleksna slika tržaške prisotnosti v Avstraliji s svojimi edinstvenimi etničnimi in kulturnimi vsebinami ter z intimnimi čutenji je bila prekrita s politično funkcionalnejšo in všečnejšo nacionalno prevleko.

ALBUM

ODHOD TRŽAČANK IN TRŽAČANOV V AVSTRALIJO

Fotografije je ob pomorski postaji v Trstu v letih 1955–1957 posnel Mario Magajna. © Narodna in študijska knjižnica.

**IZSELJEVANJE Z OBMOČJA DANAŠNJE
SLOVENIJE V OBDOBJU 1945–1991: STATISTIKA,
DEMOGRAFIJA, OSNOVNA PERIODIZACIJA**
Damir Josipovič

Zdomke in zdomci na ljubljanski železniški postaji februarja 1974. Posnel Svetozar
Busić. © Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Po drugi svetovni vojni so se nadaljevali emigracijski procesi, utrjeni v prvi polovici 20. stoletja. Po letih obnove razrušenega gospodarstva in s postopnim urejanjem odnosov s sosednimi državami se je začelo bolj ali manj obsežno trajno prehajanje meje v države kapitalističnega sistema produkcije (Italija, Avstrija, Nemčija, Francija). Prehajanje je v prvem desetletju po osvoboditvi ostalo z vidika podatkov precej prikrito, saj je takrat potekala intenzivna migracijska dinamika med jugoslovanskim in italijanskim delom Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). Zato prvo obdobje do leta 1956 ne označuje le ozemeljska okrnjenost Slovenije, ampak tudi metodološko problematične ocene spremembe števila prebivalcev. To je hkrati tudi izjemno obdobje visoke gospodarske rasti, ki jo je zaznamovala zlasti obnova porušenih stavb in ne toliko povečana splošna gospodarska aktivnost.

Obdobju visoke gospodarske rasti v petdesetih letih²² je sledil demografski razcvet, ki pa zaradi izjemno velikih mladih generacij povojnega »babybooma« po mnenju federalnega državnega vodstva ne bi mogel najti zaposlitve v domači industriji, zato je Jugoslavija postopno začela sklepanje sporazumov o začasnem delu jugoslovanskih delavcev v tujini, začenši z Avstrijo leta 1962/63 (več o bilateranih sporazumih gl. v podpoglavju Dvostranske pogodbe s tretjimi državami). S tem se je obnovilo izseljevanje, ki je na Slovenskem potekalo pred drugo svetovno vojno, vse od druge polovice 19. stoletja (Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020). Zdomstvo so od šestdesetih let 20. stoletja oblasti imele za začasen pojav in ga v popisih prebivalstva temu ustrezno obravnavale. Vsi zdomci so bili namreč šteti v »stalno prebivalstvo«, čeprav jih lahko že desetletja ni bilo več v državi (Josipovič 2012).

MIGRACIJSKE SPREMEMBE PO POPISIH IN REGISTRIH PREBIVALSTVA MED LETOMA 1945 IN 1991 – OD KONCA VOJNE DO OSAMOSVOJITVE SLOVENIJE

V prvem delu se posvečamo predvsem vprašanju izseljevanja, priseljevanje bo omenjeno v smislu pojasnjevanja migracijske dinamike in bilance na tem območju. Prav vsak emigrant je s perspektive države ali območja nove naselitve imigrant oziroma priseljenec, zato je migracijske procese treba obravnavati sintezno in simultano (Lukšič Hacin 2016b). Ozemlje Slovenije se je zaokrožilo v

22 Gospodarska rast je bila ena najvišjih na svetu. Jugoslavija je takrat dosegala 9,1-% medletno rast bruto domačega proizvoda v obdobju druge petletke 1953–1958, v letih 1957 in 1958 pa kar 10,5-% (Savezni zavod za statistiko več l.).

bolj ali manj današnja velikost šele leta 1956 in je ostalo v istih okvirih vse do osamosvojitve leta 1991.²³

V obdobju po 2. svetovni vojni je bilo treba rekonstruirati migracijsko bilanco za dele nekdanjega Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), ki je osem let (1947–1954) obstajalo kot mednarodnopravni državni subjekt in iz katerega se je v novo Ljudsko republiko Slovenijo vključilo ozemlje koprskega okraja. Po leta 1955 doseženem medrepubliškem sporazumu pa se Sloveniji priključijo tudi vasi in zaselki z območij katastrskih občin Gradin, Topolovac in Šalež. Ta sprememba je bil kot edini medrepubliški mejni popravek potrjena v zvezni skupščini v Beogradu leta 1956.

Popis prebivalstva 1948 – vzpostavitev Ljudske republike Slovenije in priključitev večjega dela nekdanje Julijske krajine

Popis iz leta 1948 še ni mogel izmeriti prvih učinkov vojne in vplivov na izseljevanje iz Slovenije. Njegov namen je bil zlasti preveriti stanje prebivalstva v primerjavi z zadnjim regularnim popisom iz leta 1931 in demografske posledice vojne. S popisom se je mudilo, zato je tudi metodološko pomanjkljiv, čeprav prvič uveljavi koncept stalnega prebivalstva. Zato ni neposredno primerljiv s predhodnim popisom iz 1931, ki je beležil prisotno prebivalstvo v kritičnem trenutku popisa.²⁴ Ozemeljske spremembe in nedokončno rešeno vprašanje zunanjih meja Jugoslavije, zlasti proti Italiji,²⁵ ki je v celotnem kopenskem poteku zadevalo prav Slovenijo, je predstavljalo velike metodološke ovire pri izvajanju primerjav.

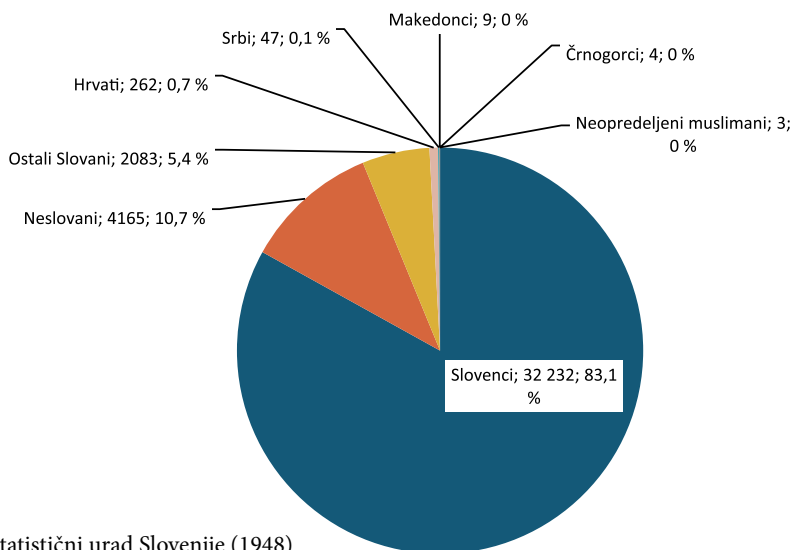
Od osnovnih popisnih podatkov o prebivalstvu so za migracije najzanimivejši podatki o prebivalstvu po rojstnem kraju. Od skupno 1 392 186 stalnih prebivalcev (brez Koprskega okrožja STO) je bilo rojenih v Sloveniji 1 315 430 oziroma 94,5 %. Od preostalih 5,5 % se približno enakomerno razdelita skupini rojenih v drugih republikah Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) (37 823 ali 2,7 %) in rojenih v inozemstvu (38 809 ali 2,8 %), medtem ko je bil

23 Leta 1991 je bilo treba natančen potek razmejitve z nekdanjo jugoslovansko republiško sosedo Hrvaško, kot novo samostojno državo, šele ugotoviti, definirati in zabeležiti. Kot zanimivost poudarimo, da je bilo sprva leta 1947 celotno istrsko okrožje cone B predvideno za upravljanje iz Ljubljane, a se je enotno okrožje šele 1952 ločilo na okraja Koper in Buje, od katerih je bujski končal v okviru Hrvaške.

24 Tudi datum popisa je bil nenavaden (15. marec 1948) in je za 16 dni odstopal od siceršnjih kritičnih trenutkov popisa (31. marec) naslednjih popisov.

25 Od februarja 1947 je bilo z mirovnim sporazumom z Italijo priključenega večino ozemlja Primorske in severovzhodni del Istre (nekdanji con A in B Julijske krajine), vendar brez delov, ki so bili vključeni v STO s skupno površino 534 km² (Simeunović 1964). Slovenija je takrat obsegala 19 992 km² in ni imela izhoda na morje.

Grafikon 3: Rojeni v inozemstvu (zunaj območja FLRJ)

Vir: Statistični urad Slovenije (1948)

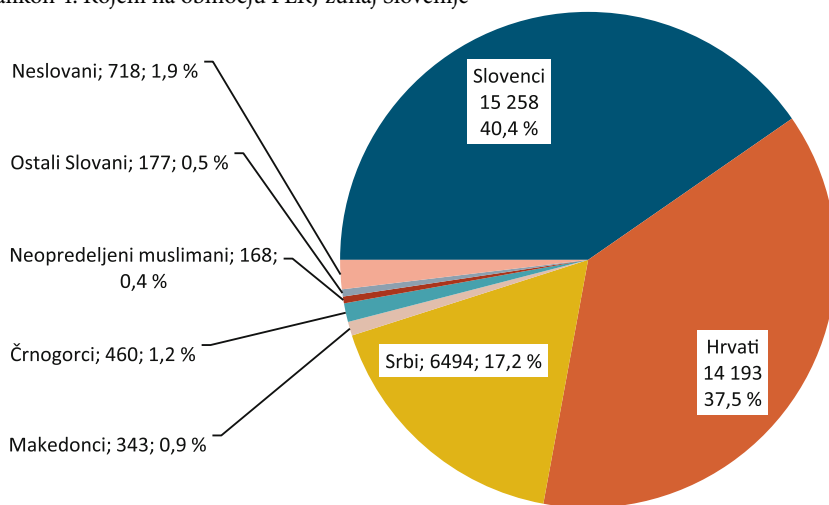
za 124 ljudi kraj rojstva neznan (Statistični urad Slovenije 1948). Preseneča zlasti veliko absolutno število rojenih v tujini. Ker so pri izračunih že upoštevali novo mejo z Italijo in potrditev meje z Avstrijo, je velik del priseljenih iz inozemstva vezan na rojene otroke slovenskim izseljencem po srednji in zahodni Evropi. Velik je tudi delež prisilnih migrantov s Koroške in iz Gornje Štajerske po za Slovence neuspešnem koroškem plebiscitu. Določen del Slovencev pa se je v FLRJ že priselil iz STO in Italije. Žal ni na voljo podrobnejših rezultatov po državi rojstva za posamezne jugoslovanske republike, ampak le za celotno Jugoslavijo. To nam je, kot bomo videli na primeru Slovenije, le posredno v pomoč. Skupno je bilo v Jugoslaviji leta 1948 kar 305 034 rojenih zunaj države: na Madžarskem 66 053, v Italiji 54 204, Rusiji 32 781, na Češkoslovaškem 32 444, v Avstriji 29 521, Romuniji 26 692, Grčiji 9941, v Albaniji 7609, v vseh preostalih pa 45 789 (Statistični urad Slovenije 1948). Večina jih je bilo iz držav, ki so mejile na Jugoslavijo.²⁶

²⁶ Po spolni sestavi priseljenih iz tujine je razvidno, da je šlo v veliki meri tudi za čezmejne poroke, ko so se na jugoslovansko stran pretežno priseljevale ženske: npr. iz Avstrije (presežek +4545 žensk oz. 36 %), Madžarske (presežek +8535 žensk oz. 30 %), Romunije (presežek +4446 žensk oz. 40 %), Albanije (presežek +1239 žensk oz. 39 %). Grčija, Češkoslovaška in druge dežele kot kraj rojstva so po spolu uravnotežene, z rahlo prevlado žensk, medtem ko izrazito prevladujejo moški, rojeni v Rusiji (presežek +10 039 moških oz. 88 %) in Italiji (presežek +2146 moških oz. 8 %) (Statistični urad Slovenije 1948).

Dodatno so v popisu na voljo podatki o etnični pripadnosti rojenih v inozemstvu (po takratni klasifikaciji). Iz Grafikona 3 je razvidno, da je med rojenimi v tujini kar 83 % Slovencev (32 232 ljudi), sledita skupina »Ostali Neslovani« z 11 % (4165 ljudi), ki vključuje zlasti Nemce, Italijane in Madžare, in skupina »Ostali Slovani« s 5 % (2083 ljudi), v kateri so zlasti Čehi, Slovaki, Rusini, Poljaki, Bolgari in Rusi. Hrvatov je 262 ali 1 %, preostalih pa je manj kot 1 % (Grafikon 3). Niso pa se rojeni v tujini priseljevali izključno v republiko lastne etnične večine. Tako najdemo Slovence iz tujine tudi na Hrvaškem (3165 ljudi), v Srbiji (1400) in celo v Makedoniji (63) (Josipovič 2012, 2014a).²⁷

Naslednja pomembna ugotovitev za to obdobje, ki je razvidna iz Grafikona 4, je velik delež Slovencev, potomcev izseljencev in nameščencev z območij drugih republik Jugoslavije. Od skoraj 38 000 ljudi, rojenih v drugih republikah Jugoslavije, je Slovencev kar 40 % ali 15 258 in so največja etnična skupina priseljencev. Sledijo Hrvati s 37 % ali 14 193 ljudi in Srbi z 19 % ali 6963. Preostalih je skupaj 1406 ali 4 %, nekoliko pa izstopajo Makedonci, Madžari, Nemci, Čehi in Italijani.

Grafikon 4: Rojeni na območju FLRJ zunaj Slovenije

Vir: Statistični urad Slovenije (1948)

Največ jih je bilo rojenih na Hrvaškem (25 297), od koder se je priselilo 12 591 Hrvatov in 10 988 Slovencev. Sledita Srbija s 7044 ter BiH s 3920 priseljenimi.

27 Pri Srbiji in morda tudi Makedoniji je mogoče, da gre tudi za Slovence iz Banata in Transilvanije, ki so jih kot etnično kategorijo beležili romunski popisi, nazadnje leta 2001, večina od nekaj nad 200 ljudi pa je živel na območjih Temišvara in Arada (Josipovič 2012, 2014a).

V vsaki predstavljajo Slovenci najvišje deleže: na Hrvaškem za Hrvati (50 %) s 43 %, v Srbiji za Srbi (3609 ljudi in 51 %) z 2617 ljudmi (37 %), v BiH pa po tretjina odpade na Srbe (1288 in 33 %), Hrvate (1239 in 32 %) in Slovence (1181 in 30 %). Seveda se vse te migracije niso zgodile v niti ne triletnem obdobju po koncu 2. svetovne vojne, ampak pomenijo tisti nasledek starojugoslovanskih migracij, ki so tudi v povojnem obdobju trasirale nove migracijske trende in vzdrževale intenzivne migracije med republikami. Šele popis iz leta 1953 omogoča oceno, ali se je po ustanovitvi Ljudske republike Slovenije in priključitvi večjega dela Primorske in slovenske Istre okrepil tok povratnih migracij potomcev slovenskih izseljencev (Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika 1932, 1938; Državni statistički ured DFJ 1945).²⁸

Popis 1953 – pokazatelj nadaljevanje emigracije iz Slovenije

Slovenija v leto 1953 vstopi s skoraj enako površino 19 992 km² kot leta 1948 (19 990,45 km²), vendar se razmere v STO spremenijo toliko, da je postalo jasno, da celotna cona B STO ne bo prešla pod upravo Slovenije, kot je bilo mogoče sklepati iz zveznih dokumentov ob popisu leta 1948. Leta 1952 se je namreč do takrat enotno Koprsko okrožje razdelilo na okraja Koper in Buje. Od takrat je bil tako le še okraj Koper predviden za priključitev Sloveniji. Okraj Koper (brez dela Miljskih hribov iz cone A) je obsegal 233,26 km² ali 44 % površine cone B STO, po podatkih registracije prebivalstva z dne 15. decembra 1948 pa je imel 43 817 prebivalcev (Simeunović 1964). Anton Melik na osnovi štetja iz leta 1948 navaja nekoliko drugačne podatke, in sicer za koprski okraj 47 127 prebivalcev (234 km²), vključno s fragmentom cone A, za bujski okraj pa 23 193 prebivalcev (291 km²). Skupno je v k Jugoslaviji priključenem delu (524 km²) STO živel 70 320 prebivalcev (Melik 1958: 9).

Slovenija je po popisu leta 1953 v takratnem ozemeljskem okviru štela 1 466 427 stalnih prebivalcev (brez okraja Koper). Število prebivalcev se od

28 Opomnimo še, da je bila etnična pripadnost, opredeljena v popisu iz leta 1948, prvič na osnovi subjektivnega občutenja posameznika in ne na osnovi maternega jezika, kot je bilo v letih 1921 in 1931. Zato migracijam tudi ni mogoče z gotovostjo pripisovati etnične spremembe v naslednjih popisih. Je pa popis leta 1948 razkril veliko anomalijo spremembe števila prebivalcev po spolu kot neposredno posledico vojne. Če je skupno število prebivalcev od leta 1931 do leta 1948 zraslo le za 53 159 ljudi, je dejansko ves prirastek predstavljal ženske (52 520 ali 98,8 %). Število moških pa se je zvišalo le za 639 (popis iz leta 1948). Za primerjavo navedimo, da se je prebivalstvo Slovenije na enakem območju od leta 1921 do leta 1931 povečalo za 88 142, od česar je bilo moških 50 359, žensk pa le 37 783, kar lahko pripišemo predvsem višji umrljivosti žensk (posredni smrtnosti zaradi posledic španske gripe in perinatalni smrtnosti) presežku izseljenih žensk (Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika 1932, 1938; Državni statistički ured DFJ 1945).

popisa leta 1948 poveča za 74 241 ali za 14 711 na leto.²⁹ Neposrednih podatkov o neto izselitvah iz Slovenije nimamo, lahko pa jih izračunamo po posredni metodi na osnovi razlike med podatki vitalne statistike v medpopisnem obdobju in razlike v skupnem številu prebivalcev v medpopisnem obdobju. Tako se je med letoma 1948 in 1953 skupno rodilo 170 654 otrok, umrlo pa je 86 848 ljudi. Visoka rodnost, v letu 1950 celo 35 992 živorojenih, je ob nižajoči se smrtnosti prinesla izjemno visok naravni prirastek – 83 806 ljudi. Če to število zmanjšamo za ugotovljeno medpopisno razliko, upoštevajoč zamik med datumoma popisov (73 556), dobimo primanjkljaj 10 250 ljudi ali v povprečju 2050 ljudi na leto, ki so takratno ozemlje Slovenije zapustili. Del tega števila gre gotovo na priseljevanje v cono B STO oziroma v okraj Koper, vendar natančnih podatkov o tem nimamo.

Popis 1961 – zaključeno obdobje ozemeljske konsolidacije Slovenije

Po letu 1956 in ozemeljskem zaokroženju naslednji popis iz leta 1961 Slovenijo prvič obravnava v današnjem obsegu. Predhodno razdelitev na osem okrajev je 20. decembra 1962 zamenjala kratkotrajna razdelitev na okraje Koper (obsegal je vso Slovenijo zahodno od Rapalske meje), Celje (Savinjska regija s Posavjem), Ljubljana (Gorenjska, Notranjska, Dolenjska z Belo krajino in Zasavjem) in Maribor (Podravje, Pomurje, Koroška). Ti štirje okraji so pomembni, ker lahko v grobem rekonstruiramo zgodovinske dežele in opredelimo tekoče pridobitve ali izgube prebivalstva. Register sicer začne migracije spremljati od leta 1954, podatki o spolu migrantov pa se sistematično obdelujejo šele od leta 1967, zato je to vmesno obdobje glede migracijskih gibanj najbolj neraziskano.

Popis iz leta 1961 že omogoča preračun na ozemlje Slovenije med popisom leta 1953. Površina Slovenije se je povečala na 20 255 km², kakršna je ostala do osamosvojitve (s popravkom na 20 256 km² do popisa leta 1981). S priključitvijo večjega dela Primorske leta 1947 se je LR Slovenija ozemeljsko povečala za 4172 km². Do leta 1953 se površina ob mejnih popravkih poveča še za 11 km² in taka ostane do razpustitve STO. Do leta 1956 se po priključitvi okraja Koper (234 km²) površina poveča še za 30 km², kar vključuje naselja v Miljskih hribih iz cone A ter območji Gradina in Pregare (Melik 1958: 9). Podatki popisa iz leta 1961 nam omogočajo tudi primerjavo sprememb v okraju Koper cone B STO. Okraj Koper je imel leta 1948 47 927 ljudi, do leta 1953 pa je število upadlo za skoraj 10 000 (–9925) ljudi, na 38 002. Preračuni pokažejo, da se je v koprskem

29 Povečanje med popisoma 1921 in 1931 je bilo 8670 prebivalcev na leto, med popisoma 1931 in 1948 pa le 3331 na leto. Visok prirastek prebivalstva je šel predvsem na račun kompenzirane visoke rodnosti, ki bi bila še višja, če ne bi bilo tolikšnega primanjkljaja mladih moških.

okraju cone B STO število prebivalcev znižalo za skoraj 2000 ljudi na leto, kolikor je bila tudi letna povprečna izguba v celotnem preostanku LR Slovenije. Če k temu dodamo vseslovensko primerjavo, je letna izguba torej dvojna – okoli 4000 ljudi na leto. Iz tega lahko izpeljemo pomemben sklep, tj. da nadomestno priseljevanje v koprski okraj STO že takrat ni moglo nadomeščati optiranja dela Istranov za Italijo.

Da gre za realne ocene, se lahko prepričamo iz podatkov medpopisne primerjave 1953 in 1961. Rast med popisoma 1953 in 1961 je bila 87 096, medtem ko je naravni prirastek znašal kar 119 472. Razlika 32 376 prebivalcev se je odlila v neto emigracijo, kar je pomenilo –4047 ljudi na leto. Kot bomo pozneje v poglavju o registriranih migracijah videli, gre za povsem različne rezultate kot posledice velikih pomanjkljivosti takratnega registra, ki je bil še v začetni fazi vzpostavljanja.

Podatki registra o migracijah³⁰ v Slovenijo/iz Slovenije v obdobju po drugi svetovni vojni do popisa 1971

Razdelitev Slovenije na velike okraje (»sreze«, okrožja) omogoči medregionalno primerjavo sprememb števila in sestave prebivalstva. Štirje okraji (Celje, Koper, Ljubljana, Maribor) iz leta 1963 so pomembni, ker razkrivajo, na katerem območju (makroregiji) so potekali določeni migracijski procesi. Žal so bili podatki pripravljeni na tej ravni le za dve leti (1963–1964), vendar nam kljub temu pokažejo nekaj bistvenih regionalnih razlik. Iz Grafikona 5 vidimo, da je Slovenija v obeh letih izgubila 2696 prebivalcev skozi emigracijo v tujino. Dinamika s tujino je bila v obeh obdobjih po vojni, tj. 1945–1954 in 1955–1962, za Slovenijo negativna. Medtem ko je primanjkljaj v medpopisnem obdobju 1948–1953 znašal 10 250 ali 2050 ljudi na leto, je bil migracijski saldo med letoma 1945 in 1948 skoraj nevtralen (imamo podatek samo za slovensko Istro, ki je zabeležila migracijski primanjkljaj 250 ljudi), zato lahko – upoštevajoč še leto 1954 – sklepamo o negativnem letnem migracijskem saldu (–910 oseb).

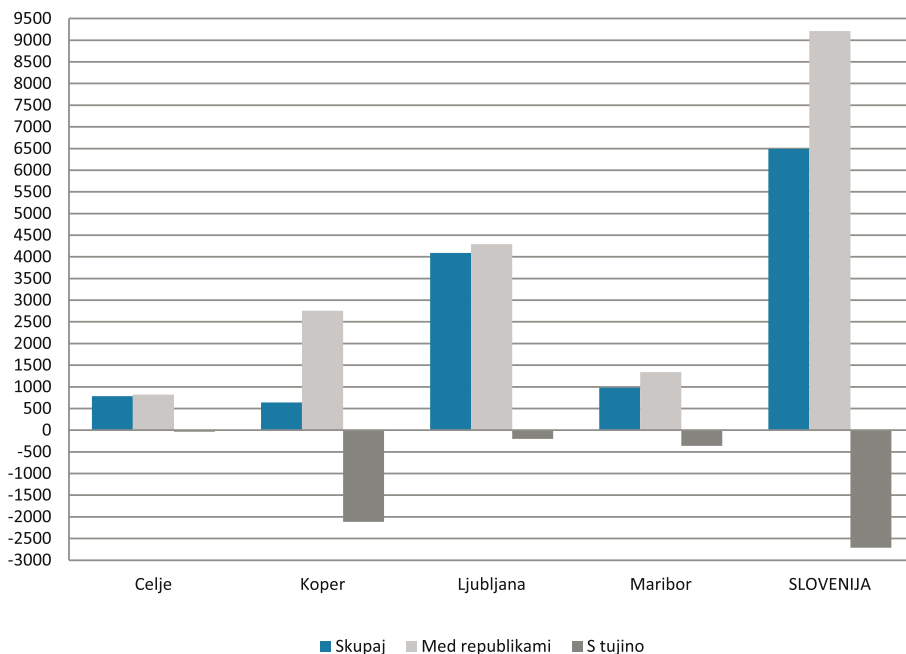
V naslednjem obdobju, 1955–1962, ko že imamo na voljo registrske podatke, pa je Slovenija skozi izseljevanje v tujino neto izgubila 18 115 ljudi, po drugi strani pa skozi medrepubliške selitve neto pridobila 15 209 ljudi, tako da je skupni upad skozi emigracijo (–2906 skupaj oz. –363 oseb na leto) manj občuten. Pa vendar število izseljenih na letni ravni (–2264 na leto) kaže na obsežen nadaljevanj tok izselitev iz Slovenije.

Upoštevajoč celotno obdobje 1945–1962 je Slovenija beležila neto primanjkljaj skozi selitve v višini 10 800 ljudi. To pa je mnogo manj od dejanskega

30 Register migracij je zbirka podatkov prijavno-odjavnega urada v okviru nekdanjih matičnih uradov in kasnejših upravnih enot.

primanjkljaja, ki je znašal 10 250 ljudi v obdobju 1948–1953 in kar 32 376 prebivalcev v obdobju 1953–1961. Skupno je to pomenilo neto emigracijo –42 626 ali povprečno –3268 ljudi na leto v obdobju 1948–1961 (upoštevajoč zamik pri popisu 1948).

Grafikon 5: Selitveni saldo po okrajih (srezih) republike Slovenije 1963–1964

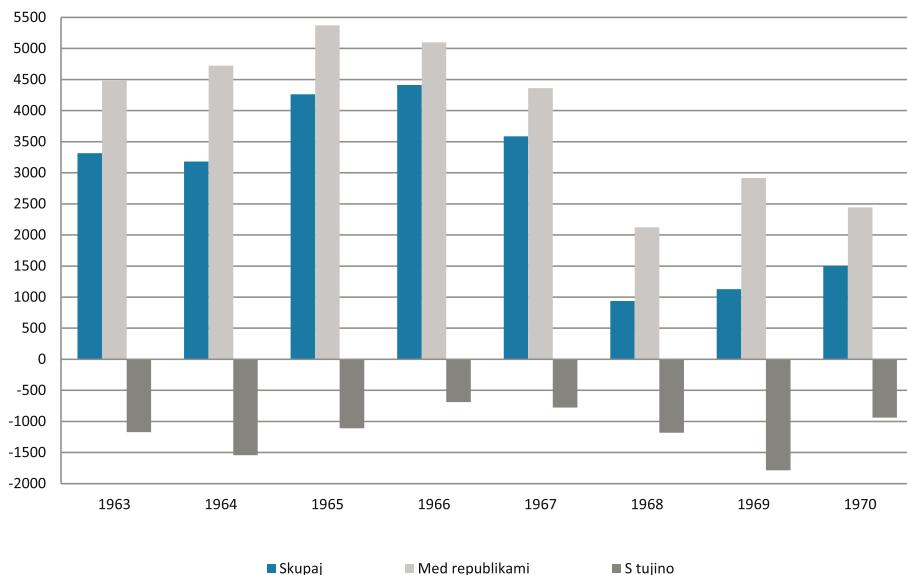

Vir: Statistični urad Republike Slovenije

Iz Grafikona 5 je razviden velik odliv v tujino, zlasti na Primorskem (–2000 ljudi), na Savinjskem je zanemarljiv, medtem ko je znaten tudi v Podravju s Koroško in Pomurjem. Osrednja Ljubljanska regija je beležila odliv predvsem na Dolenjskem in v Beli krajini. Po drugi strani Ljubljanski veliki okraj beleži nad 4000 presežka iz medrepubliških migracij, koprski pa okoli 2750, kar je ob visoki neto emigraciji v tujino komaj prineslo nekaj prebivalstvenega presežka (+653). Mariborski veliki okraj je beležil bistveno nižjo neto imigracijo iz medrepubliških migracij, saj je tudi sam prispeval proporcionalno največ odselitev (–2102) v druge republike Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ). Na osnovi teh podatkov je razvidno, da sta se industrializacija in urbanizacija usmerjali zlasti na Ljubljansko območje in Primorsko, medtem ko vzhodne slovenske regije niso pridobile kompenzacije za obsežno izseljevanje, z izjemo mesta Maribor.

V obdobju 1963–1971 že beležimo uradno odseljevanje »zdomcev«. Regისტrska statistika je takrat beležila odjave in prijave prebivališča v Sloveniji. Odjave je grupirala v dve območji odselitve: v druge republike SFRJ in v tujino. Na Grafikonu 6 vidimo, da se je medrepubliški migracijski saldo zmanjševal, kajti čedalje več priseljenih iz drugih republik se je ob obstoječem migracijskem toku v druge republike vračalo ali selilo v tretje jugoslovanske republike, nekaj pa jih je tudi po priselitvi v Slovenijo po določenem času migracijo nadaljevalo v tujino. O tem lahko sklepamo iz podatkov po letu 1966, ko začne naraščati neto emigracija (Grafikon 6). Na račun emigracije v tujino (zdomstva) je bil skupni selitveni prirast prebivalstva Slovenije v obdobju 1968–1970 najnižji (1190 ljudi na leto) v celotnem medpopisnem obdobju 1961–1971, ko je na letni ravni znašal +2283 ljudi, skupno pa 22 834 ljudi. Saldo migracij s tujino je bil v istem obdobju negativen (–13 869 ljudi ali 1387 ljudi na leto). Ta primanjkljaj je zgolj nadaljevanje trendov od leta 1948. V obdobju 1955–1970 je po uradni evidenci selitev s tujino Slovenija neto izgubila 27 344 ljudi, v obdobju 1948–1970 pa kar 37 594. Pri tem moramo poudariti, da za obdobje 1948–1954 neto izselitev iz Slovenije ni mogoče razmejiti na prostor preostale Jugoslavije oziroma tujine.

Grafikon 6: Selitveni saldo po registru selitev republike Slovenije 1963–1970

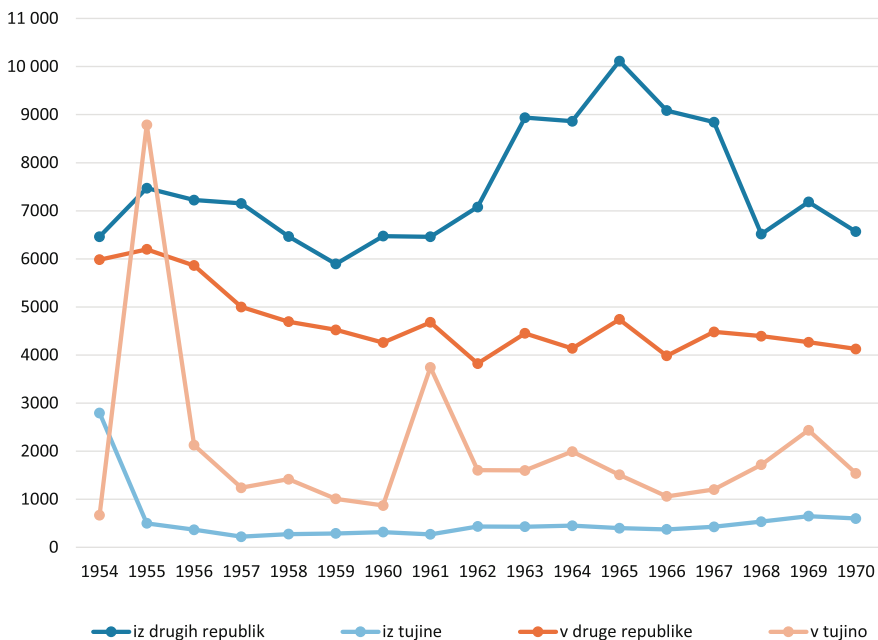

Vir: Statistični urad Republike Slovenije

Do zdaj v Sloveniji sorazmerno slabo preučeno dogajanje pride dramatično do izraza, ko razstavimo podatke na izselitve in priselitve po obeh kategorijah: tujina

zunaj Jugoslavije in druge republike Jugoslavije. Iz tujine je dotekal v Slovenijo zelo šibek, pretežno povratni migracijski tok, ki ga je bilo mogoče lažje beležiti zaradi sistema obvezne prijave prebivališča, medtem ko se jih pri odselitvi v tujino veliko ni odjavilo, čeprav so državo zapustili za stalno. To je vidno iz nekaterih nenadnih skokov v številu izseljenih, ki pa so le korekcija ocene izseljenih, da so se dejanske medpopisne razlike izravnale. Dva vzporedna procesa na eni strani neto odseljevanje v tujino, na drugi pa neto priseljevanje iz drugih republik sta se izmenjala v številčnem obsegu. Če je v obdobju 1955–1962 prevladalo neto izseljevanje v tujino (–18 115) nad neto priseljevanjem iz drugih republik (+15 209) in neto bilančni primanjkljaj –2903 osebe, se je slika obrnila v drugem obdobju (1963–1970), ko so se tudi uradno odprle meje za »zdomsko« izseljevanje. Neto priseljevanje iz drugih republik (+31 669) je kompenziralo neto odseljevanje v tujino (–9229) in prvič ustvarilo neto bilančni presežek +22 440 ljudi. Tako se povojna izguba prebivalstva skozi neto emigracijo izravna z zadostno imigracijo šele leta 1965. Po letu 1965 v obdobju 1966–1970 pa se je presežek na račun priseljenih iz drugih republik vnovič začel zmanjševati, saj se je naglo povečeval odliv v tujino (–7959), medtem ko je bil povratni tok migracij šibkejši (+2587), kar je prineslo velik primanjkljaj selitev s tujino (–5372 oseb), oziroma 1074 ljudi na leto (Grafikon 7).

Grafikon 7: Selitve med republikami SFRJ in tujino po registru selitev republike Slovenije 1954–1970

Vir: Statistični urad Republike Slovenije

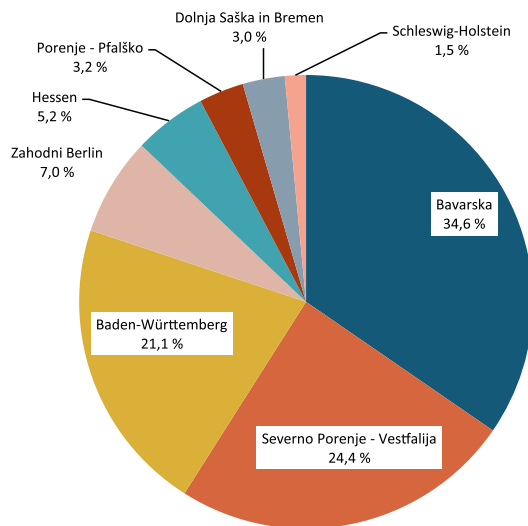
Popis 1971 – obrisi obsega zdomstva kot dokončne emigracije

Zaradi množičnega odseljavanja v obliki zdomstva (oziroma začasnega dela v tujini) je tudi zvezna jugoslovanska statistika prilagodila metodologijo popisov, v katerih so bili od leta 1971 zdomci posebej obravnavani. Prav rezultati popisa iz leta 1971 so zaradi nepričakovano visokega odliva prebivalstva vzbudili pozornost politične elite, ki je naložila raziskovalcem, da usmerijo pozornost na ta proces, ki ga je bilo lažje spodbuditi, a izjemno težko nadzorovati. Tako nastane vrsta raziskovalnih poročil Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJM FSPN) (Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij 1973b). Prva publikacija je iz maja 1973 in je izšla kot Bilten 4. Predstavila pa je rezultate ankete zahodnonemškega Zavoda za delo med tujimi delavci v Zvezni republiki Nemčiji (ZRN) na reprezentativnem vzorcu leta 1972, ki je pritegnila pozornost raziskovalcev v večini emigracijskih držav južne Evrope. Enako raziskavo so Zahodni Nemci opravili že leta 1968. Po istem vzoru je CJM FSPN že leta 1973 v Biltenu 1 (Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij 1973a) opredelil cilje lastne raziskave glede položaja zdomcev iz Slovenije v ZRN, saj jih nemška statistika ni razločevala od preostalih Jugoslovancev. Glavno evidenco zdomstva je pri nas vodil Zavod za zaposlovanje, vendar le za tiste delavce, ki so se v ZRN zaposlili ob posredovanju Komunalnih (občinskih) zavodov za zaposlovanje. Mimo njih pa se je v ZRN zaposlilo še veliko število ljudi.

Tako je skupno število delavcev na začasnem delu v tujini po popisu z dne 31. marca 1971 doseglo 48 086 ljudi iz Slovenije. Med njimi je bilo dve petini žensk (40,1 %). Med skupno 1 725 088 prebivalci Slovenije³¹ je to pomenilo 2,79 % (Savezni Zavod za Statistiku SFRJ 1971a, 1971b). Kar 62,2 % ali 29 901 od vseh zdomcev je živelo in delalo v ZRN (Zahodni Nemčiji). Med regijami je z eno tretjino prednjačila Bavarska, četrtnina je živela v Severnem Porenju z Vestfalijo, petina pa v Baden-Württembergu. Skupaj je v južni Nemčiji živelo kar 55,8 % slovenskih zdomcev (Grafikon 8).

31 Uradni slovenski popis je po končnih podatkih naštel 1 727 137 stalnih prebivalcev, kar je približno 2000 ljudi več kot po prvih rezultatih popisa.

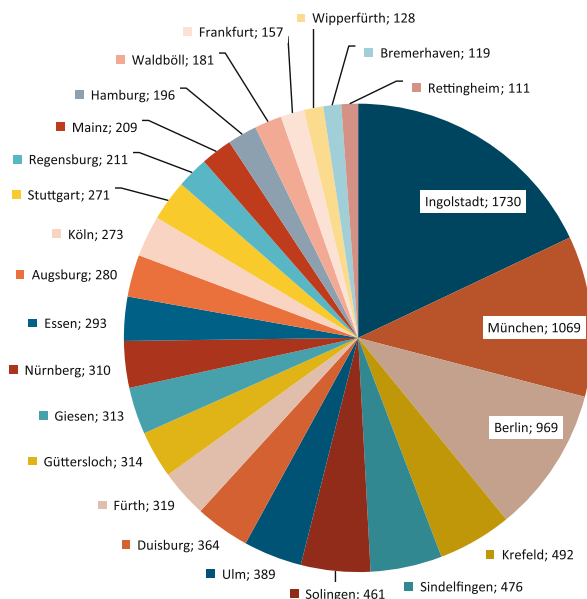
Grafikon 8: Delež zdomcev iz republike Slovenije po regijah Zahodne Nemčije leta 1971

Vir: Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (1973a, 1973b)

Med zaposlitvenimi središči je vodilno mesto Ingolstadt na severnem Bavarskem, kjer je živel vsak osmi slovenski zdomec (1730 od 13 891 ali 12,5 %). Sledila sta južnobavarski München (7,7 %) in Zahodni Berlin (7 %). Nad 3 % so dosegali Krefeld (3,5 %), Sindelfingen (3,4 %) in Solingen (3,3 %) v Porenju. Od 2 do 3 % imajo mesta Ulm, Duisburg, Fürth, Gütersloh, Giesen, Nürnberg, Essen, Augsburg, Köln in Stuttgart. Nad 1 % slovenskih zdomcev so imeli še Regensburg, Mainz, Hamburg, Waldböll in Frankfurt. Preostala mesta so predstavljala skupaj 33,2 % (Grafikon 9).

Grafikon 9: Število zdomcev iz republike Slovenije po mestih Zahodne Nemčije leta 1971

Vir: Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (1973a, 1973b)

Ko govorimo o skupnem številu prebivalcev Slovenije, podatkov popisa iz leta 1971 ne moremo neposredno primerjati s predhodnim popisom iz leta 1961. Prvotni vtis absolutne primerjave namreč pokaže visoko rast +135 610 prebivalcev. Ko odštejemo najprej delavce na začasnem delu v tujini, ki jih je bilo 48 086, nato pa še njihove otroke oz. družinske člane (teh je bilo 8064, skupaj z zaposlenimi pa 56 150), dobimo le še 1 670 987 prisotnih prebivalcev Slovenije. Rast prisotnega prebivalstva je tako znašala samo 79 460 prebivalcev. Da bi ocenili, kakšen del rasti je odpadel na migracije, moramo najprej od tega števila odšteti naravni prirastek. Ta je ob 291 602 živorojenih in 162 584 umrlih v obdobju 1961–1970 znašal +129 018. Razlika do medpopisne rasti (+79 460) je znašala –49 558. Če to vrednost korigiramo na datume popisov (korigirani naravni prirastek je bil +127 996), je razlika še vedno –48 536. Te razlike ni mogoče pojasniti drugače kot tako, da že popis iz leta 1961 ni upošteval korektnih podatkov za odsotno prebivalstvo, saj manjka 7614 prebivalcev, ki jih je »preveč« štel že popis iz leta 1961. Torej je že leta 1961 za slabih 8000 več ljudi v emigraciji. Korekcije je torej treba opraviti še za nazaj, in sicer za obdobje 1953–1961. Spomnimo, da smo za obdobje 1945–1962 po uradnih podatkih najprej ugotovili neto selitveni primanjkljaj 10 800 ljudi. To je bilo nerealno, saj je dejanski primanjkljaj samo v obdobju 1948–1953 znašal 10 250, dodatnih pa še 32 376 prebivalcev v obdobju

1953–1961. Skupno je to pomenilo neto emigracijo –42 626 ali povprečno –3268 ljudi na leto v obdobju 1948–1961 (upoštevajoč zamik pri datumu popisa 1948). Glede na nove ugotovitve podrobne analize moramo že tako visokemu primanjkljaju –32 376 oseb iz obdobja 1953–1961 dodati še prej dognani primanjkljaj 7614 ljudi. Ta poveča skupni primanjkljaj obdobja 1953–1961 na skoraj 40 000 (–39 990), za celotno obdobje 1948–1961 pa na –50 240 ali –3852 ljudi na leto.

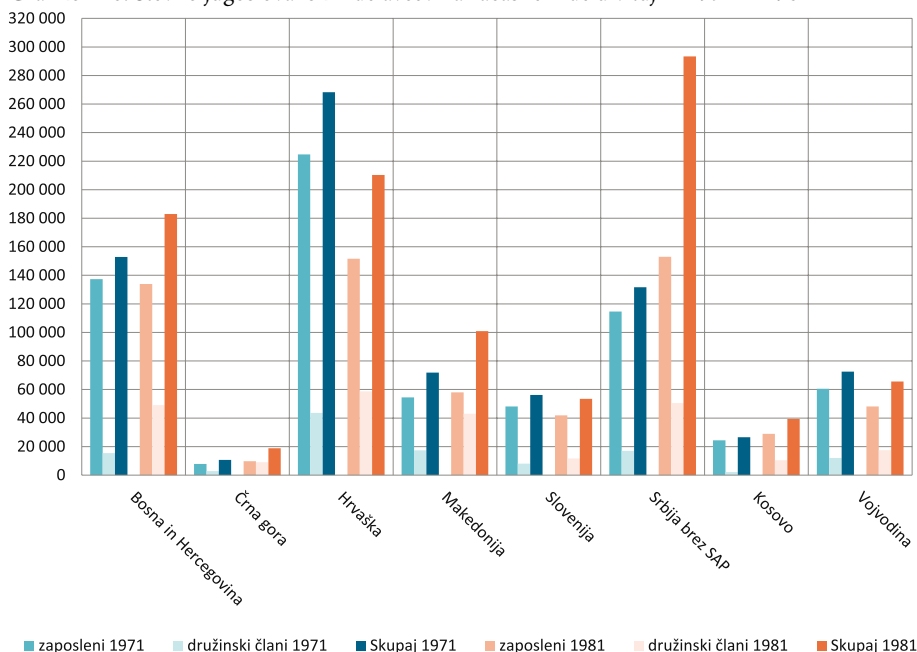
Kaj pa so nam povedali registrski podatki? Prej smo pokazali, da je v obdobju 1948–1970 primanjkljaj skozi emigracijo znašal –37 594. Kako razumeti tolikšno razliko v izračunih? Gotovo je treba upoštevati, da je v tujini že bilo določeno število jugoslovanskih državljanov, ki so se izselili mimo sistema odjave (stalnega) prebivališča. Ne glede na to, ali je bilo teh oseb nekaj še iz predvojnih časov, je treba ugotoviti, da je mimo sistema registracije in odjave prebivališča v emigraciji registriranih kot zdomci bilo še 13 000 ljudi več (–12 646). Ponovimo, skupno kar –50 240 ljudi. Tega strokovna literatura do zdaj ni omenjala, saj so bile metodološke spremembe ter razlike med popisi na eni strani in registrskimi podatki na drugi zelo kompleksni, s tem pa tudi preračuni zahtevni za razumevanje.

Popis 1981 – selekcija zdomcev glede ostanka v tujini ali vrnitve v domovino

Sedemdeseta leta pomenijo vrhunec izseljevanja, kot pomenijo tudi vrhunec preseljevanja v okviru Jugoslavije iz drugih republik v Slovenijo. Vendar če obravnavamo Slovenijo v okviru jugoslovanskega notranjega in zunanega migracijskega sistema, ugotovimo, da je Slovenija igrala kaj robno vlogo tako z vidika zdomstva kot z vidika notranjih medrepubliških migracij (Grafikon 10). Četudi je bila v sedemdesetih industrializacija na vrhuncu v SFRJ, kot je bila primerjalno na vrhuncu politika zaposlovanja tuje delovne sile v Zahodni Nemčiji, je prišlo v nekaj letih do preobrata, ki je nastopil na osnovi izbruha naftne krize leta 1973 in vzpostavljanja novega svetovnega reda prek opustitve sporazumov iz Bretton Woodsa, katerih mednarodno okostje so predstavljali OZN, Svetovna banka, Mednarodni denarni sklad (MDS/IMF) in baselska banka za mednarodne poravnave (Harvey 2005: 10). Tako so bili ustvarjeni zametki prehoda iz industrijsko-proizvodnega v financializacijski tip kapitalistične oblike produkcije (prav tam), na kar se je SFRJ odzvala zapoznelo in rigidno. Zaposlovalna kriza, ki je zadela industrijske gigante v kapitalističnem delu Evrope, je prizadela tudi Nemčijo in potrebe po uvozu delovne sile so se zelo zmanjšale. To je vplivalo tudi na južnoevropske države, ki so imele pogodbe z ZRN, in s tem na situacijo v Jugoslaviji. Prebivalstvena dinamika se spremeni do mere, ko je postopna repatriacija dela zdomcev še poudarila protislovja socialistične oblike proizvodnje. Ker je država takrat še imela moč doseči realne zamike v odmevih na krizo in jo s tem blažiti, se je prava gospodarska kriza v Jugoslaviji začela šele konec sedemdesetih in izbruhnila s Titovo smrtjo leta 1980.

Ob povratni migraciji iz zdomstva, rastoči brezposelnosti, zadolževanju in družbeni negotovosti so se soustvarile razmere politične krize medsebojnega nezaupanja republik (držav od 1974), članic jugoslovanske federacije. Te so se še poglobile, potem ko v predsedstvu SFRJ ni bil potrjen Program za hitrejše uresničevanje Dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije, predhodno sprejetega na Zveznem izvršnem svetu (ZIS). Kar je za Slovenijo zanimivo, je pomemben drobec, da je pri zavrnitvi Programa ZIS sodeloval tudi Janez Zemljarič, ki je v skupini z Brankom Mikulićem in Veselinom Đuranovićem pripravil nasprotno resolucijo, ker naj bi bile mere Programa ZIS preradikalne (Jakovina 2011). Za zagotovitev vrnitve obstoječega prebivalstva v zdomstvu – slovenskega in iz drugih jugoslovanskih republik – je bil to odločilen razvoj, ki je preprečil vračanje večjega števila zdomcev, ki so to željo že izrazili.³² Povratna migracija in dodatna emigracija kot nasprotujoča si procesa sta vidna tudi na spodnjih Grafikonu 10 in Tabeli 2.

Grafikon 10: Število jugoslovanskih delavcev na začasnem delu v tujini 1971 in 1981

Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1971b, 1981)

32 Hkrati se je z iskanjem grešnih kozlov, na eni strani »škrtih in potratnih, na drugi pa nerazvitih republik«, sprožilo dezintegracijske procese, etnizacija ekonomskih problemov in družbena nestabilnost pa sta pripeljali do procesa etnične homogenizacije in notranjih ter povratnih migracij v smeri republike etničnega centra, kot je ta proces poimenovala Ruža Petrović (1987).

Slovenija je kljub velikemu odlivu v zdomstvo predstavljala podpovprečen delež v celotnem jugoslovanskem zdomstvu. Z okoli 9 % prebivalstva je med zdomstvom predstavljala za tretjino nižji delež (6,1 % leta 1981), najprej na račun Hrvaške, nato pa še BiH ter Srbije (Grafikon 10). Njen delež v zdomstvu se je od leta 1971 znižal za šestino, v absolutnem številu pa za –2667, vendar se je bistveno spremenilo razmerje med zaposlenimi in njihovimi družinskimi člani. To razmerje nam na eni strani pove, koliko zdomcev so spremljali ali pa so se jim pozneje pridružili družinski člani (partnerji ali otroci), na drugi pa opredeli obseg povratne migracije (Tabela 2).

Tabela 2: Delež jugoslovanskih delavcev na začasnem delu v tujini 1971 in 1981 ter deleži po republikah

	zaposleni 1971	zaposleni 1981	družinski člani 1971	družinski člani 1981	skupaj 1971	skupaj 1981
BiH	20,4 %	21,4 %	13,1 %	19,6 %	19,3 %	20,9 %
Črna gora	1,2 %	1,6 %	2,4 %	3,6 %	1,4 %	2,2 %
Hrvaška	33,4 %	24,3 %	36,8 %	23,5 %	33,9 %	24,0 %
Makedonija	8,1 %	9,3 %	14,7 %	17,2 %	9,1 %	11,5 %
Slovenija	7,2 %	6,7 %	6,8 %	4,7 %	7,1 %	6,1 %
Srbija brez SAP	17,1 %	24,5 %	14,4 %	20,2 %	16,6 %	23,2 %
Kosovo	3,6 %	4,6 %	1,8 %	4,2 %	3,4 %	4,5 %
Vojvodina	9,0 %	7,7 %	10,1 %	7,0 %	9,2 %	7,5 %
SKUPAJ SFRJ	671 908	625 069	118 592	249 899	790 500	874 968

Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1971b, 1981)

Uradno zabeleženo število zdomcev je bilo sicer znatno podcenjeno (–15 %), a je še vedno kazalo realna razmerja po tipu zdomske migracije. Medtem ko se je veliko zaposlenih iz tujine vrnilo v SFRJ (zlasti na Hrvaško, v Vojvodino, Slovenijo ter BiH), je na drugi strani potekal proces »združevanja« družin ali pa sklepanja novih partnerstev v tujini. Tako se je v SFRJ vrnilo 95 279 zdomcev, medtem ko je v tujino na novo odšlo 48 440 zdomcev (–7 %). Poleg zadnjih se je zdomcem, ki so že bili v tujini, pridružilo kar 131 307 družinskih članov ob že izseljenih 118 592, kar je predstavljalo več kot podvojitev (+110,7 %). Razlika prirastka je večinoma odpadla na vzhodno Jugoslavijo (73 549), na zahodno pa 57 758 (Slovenija, Hrvaška, Vojvodina, BiH). Od nekdanjih avstro-ogrskih ozemelj, ki so prednjačila po udeležbi v zdomstvu (69,6 % vseh zdomcev leta 1971 in 58,6 % leta 1981), je bila daleč najbolj zastopana Hrvaška (33,9 % leta 1971 in

24 % leta 1981), največji delež družinskih članov (torej neaktivnega prebivalstva) med zdomci pa sta imeli Črna gora (48,1 %) in Makedonija (42,6 %). V Sloveniji je bil ta delež nižji (21,8 %), kar kaže na najvišjo stopnjo aktivnosti, hkrati pa kaže, da si je večji delež med zdomci partnerje/-ke našel v novi domovini in se zato tudi težje vrnil. Jugoslovansko povprečje je bilo 28,6 %, zahodne pokrajine pa so imele ta delež v splošnem nižji.

Leta 1978 je eden večjih poznavalcev migracij na območju Evrope in Jugoslavije, geograf Mladen Friganović, zapisal:

Računa se, da je konec 1966. leta v deželah zahodne in severne Evrope bilo okrog 5 milijonov delavcev iz dežel južne in jugovzhodne Evrope s Turčijo. Skupaj 3,83 mio. delavcev je prihajalo iz Italije (2 mio.), Španije (0,6 mio.), Portugalske (0,4 mio.), Jugoslavije (0,38 mio.), Grčije (0,25 mio.) in Turčije (0,2 mio.). Milijon je prihajal iz afriških držav. Po popisu 31. 3. 1971 je znašalo število naših delavcev v tujini 672 000. Vendar se računa, da je stvarno število večje za dobrih 15 %, ker popis ni zajel vse, po podatkih dežel njihovega začasnega bivanja pa jih je bilo 790 000. Razdobje največjega izseljevanja je bilo 1968–1971. [...] Računa se, da se je leta 1977 njihovo število povečalo na 770 000 delavcev in 330 000 vzdrževanih družinskih članov. To je torej 1 100 000 oseb. (Friganović 1978: 180–1; poudarki dodani)

Leta 1987 je svoje ocene nekoliko dopolnil, saj so bili na voljo podatki novega popisa in še nekateri drugi podatki različnih evidenc zavodov za zaposlovanje in statističnih uradov držav imigracije:

Po podatkih popisa 31. 3. 1981 je bilo na začasnem delu v tujini 625 065 delavcev in 249 896 njihovih družinskih članov. Vendar je po podatkih držav, kjer delajo, njihovo število znašalo 675 000 delavcev in 385 000 njihovih družinskih članov. Poleg navedenega števila je bilo še 30 000 do 40 000 tistih, ki so odhajali in se vračali kot sezonski delavci v Švici in Avstriji ter okrog 10 000 pomorcev na tujih ladjah. (Friganović 1987: 51)

Tako moramo leta 1981 šteti, da je bilo v zdomstvu okoli 1 060 000 ljudi, ki jim moramo prišteti še 50 000 sezonskih delavcev, skupaj torej 1 110 000 ljudi. To pa je za 290 000 manj kot leta 1973, ko je bil dosežen vrhunec zdomstva. Glede vzrokov za spremembe v obsegu emigracije Friganović razmišlja tako:

Družbenopolitično stališče v državi [SFRJ] je bilo, da je to v ustrezni etapi razvoja koristno in se je smatralo kot začasa rešitev. Verjelo se je, da bo intenzivnejše gospodarjenje doma kmalu privedlo do povečanega povpraševanja po delovni sili, posebno kvalificirani. Pričakovanja se medtem niso izpolnila. V začetku sedemdesetih let je prišlo do recesije tako v razvitih evropskih državah, kakor v svetu nasploh. Leta 1973 je bilo doseženo največje število jugoslovanskih delavcev, začasno

zaposlenih v inozemstvu, in članov njihovih družin (1 400 000). Od leta 1974 do leta 1979 se je njihovo število zmanjšalo, saj so se nekateri zaradi oteženih pogojev dela in nastanitve vrnili domov (okoli 400 000). Po tem se je do danes nadaljevalo (zmanjšano) gibanje v obe smeri, čeprav Damoklejev meč nezaposlenosti v državi in zunaj nje visi nad glavami mnogih. (Friganović 1987: 51)

Slovenski delež v tej glomazni številki (1,4 mio. ljudi) je, glede na velikost republike in regionalno izpostavljenost emigraciji vzhodne Slovenije, zelo visok, saj znaša kar 99 400 ljudi leta 1973, o čemer do zdaj raziskovalci v Sloveniji niso poročali. Ponovimo, da je v obdobju 1948–1961 Slovenija izkazovala selitveni primanjkljaj s tujino v višini –50 240 ali –3852 ljudi na leto. V obdobju 1961–1973 se je primanjkljaj povečal še za –49 160 ljudi ali –3782 ljudi na leto, na skupno –99 400 v obdobju 1945–1973. Iz primerjave obeh obdobjev vidimo, da je bil tempo zapuščanja na letni ravni dejansko enak, tj. –3800 ljudi na leto. Slovenija očitno ni bila uspešna glede zadrževanja prebivalstva v republiki. Vzroke za to je šele treba podrobneje raziskati, del pa gotovo lahko pojasnimo z ugotovitvami ankete Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJM FSPN) med zdomci v Nemčiji, katerim razlika v plačilu za delo ni bila na prvem mestu. Najvišji delež zdomcev, ki je Slovenijo zapustil, je bil z vzhodnega dela Slovenije.

Stanje se do leta 1981 ni bistveno popravilo, čeprav se je skupno število zdomcev zmanjšalo. Če upoštevamo podatke za leto 1981 glede na podatke držav imigracije, se je število zdomcev le malo zmanjšalo: z 1,4 mio. na 1,11 mio. ob popisu leta 1981. Delež Slovenije v jugoslovanskem zdomstvu je leta 1981 znašal 6,1 % ali 67 710 ljudi. V obdobju 1973–1980 je prišlo do zmanjšanja njihovega števila (–31 690), vendar v istem obdobju ne beležimo pozitivnega migracijskega salda iz tujine. Nasprotno – po selitveni statistiki nastopa v obdobju 1973–1980 znova skupni primanjkljaj –1644 ljudi. To pomeni, da so slovenski zdomci v okoli 30 % že vstopili v državljanstva držav imigracije in postali dokončno »izgubljeni« za jugoslovansko in slovensko statistiko. To potrjuje tudi popis iz leta 1981, po katerem naj bi se delež prebivalstva Slovenije v zdomstvu zmanjšal s 3,4 % leta 1971 na 2,8 % leta 1981.

»Delavcev na začasnem delu v tujini« (zdomcev) je bilo po podatkih popisa iz leta 1981 skupno 41 826 ali 6260 manj kot po popisu leta 1971 (48 086 ljudi). To bi moralo pomeniti, da je bilo najmanj 6260 nekdanjih delavcev povratnikov v Slovenijo, ne glede na status aktivnosti, ki so ga imeli po popisu 1981. »Družinskih članov delavcev na začasnem delu v tujini, ki z njimi živijo v tujini«, je popis leta 1981 naštel 11 657 ali +3593 oseb več kot leta 1971 (8064 oseb). To pomeni, da je znaten del zdomcev nameraval ostati v tujini za stalno in tja pripeljal še svoje družinske člane. Presežek povratnikov iz tujine je tako bistveno nižji: +2667

oseb v medpopisnem obdobju 1971–1981. Skupno število delavcev in njihovih družinskih članov v zdomstvu leta 1981 je s 56 150 upadlo na 53 483 (–2667). Prednost popisa iz leta 1981 je opredelitev števila povratnikov, to je »oseb, ki so se vrstile z začasnega dela v tujini«. Teh je popis naštel kar 26 190, s pripombo, da gre za »osebe, ki so po letu 1965 odšle na začasno delo v tujino in so se pred popisom dokončno vrstile« (Zavod SR Slovenije za statistiko 1981, Statistični urad Republike Slovenije več l.). Če prištejemo to število obstoječim zdomcem, dobimo 79 673 oseb, ki so bile med letoma 1971 in 1981 v tujini. Upoštevajoč podatke tujih držav, ki jih je analiziral Friganović, smo pokazali, da je bilo vseh zdomcev skoraj 100 000 (99 400 oseb). Kam se je torej izgubilo 19 727 oseb? Kot smo že povedali, v trajno izselitev in dokončno demografsko izgubo.

Izmerjeno število zdomcev povratnikov (26 190) pa ima še eno tegobo. Če upoštevamo podatke selitvene statistike v istem desetletnem medpopisnem obdobju (1971–1981), dobimo nov primanjkljaj (–1835), ki se je odlil v tujino. Presežka torej niti register statistike selitev ne zaznava. To pomeni, da se veliko ljudi ni niti odjavilo ob odhodu niti prijavilo ob prihodu, kar dela selitveno statistiko zelo nezanesljivo in jo je nujno treba uskladiti s podatki popisa. Zanimivejše je vprašanje, kako je popis ugotovil 26 190 zdomcev povratnikov, kar pa tudi ne pojasni nastajajočih presežkov in primanjkljajev migracijske dinamike v tem obdobju. Popisni podatki iz leta 1981 so pokazali, da se je iz tujine v Slovenijo v obdobju 1961–1971 priselilo 5796 oseb, v naslednjem desetletju (1971–1981) pa 9581. Na noben način torej ne moremo govoriti o 26 190 povratnikih med letom 1965 in marcem 1981. Pri izračunu učinkov izseljevanja med letoma 1971 in 1981 pa moramo upoštevati le število 9581, ki pa ga z ugotovljeno razliko med popisoma glede na vitalne in migracijske dogodke ne moremo potrditi.

V medpopisnem obdobju 1971–1981 se je skupno število prebivalcev Slovenije povečalo za 164 727. Naravno gibanje je k temu prispevalo 116 269 oseb, selitveno gibanje pa je prineslo 48 458 oseb presežka. V okviru selitvene statistike je presežek migracij za Slovenijo z drugimi jugoslovanskimi republikami znašal +62 021. Primanjkljaj migracij s tujino je znašal –1835; ostane torej –11 728 oseb, ki so odšle v tujino, statistika pa jih znova ni zaznala. Ta številka je dejansko še veliko višja (–37 918), če bi v njej upoštevali +26 190 zdomcev povratnikov, ki se ob odhodu niso odjavili, na popisu pa so potrdili, da so bili vmes v statusu zdomstva.

Popis 1991 in sumarni pregled

Podobno lahko ugotovimo za obdobje 1981–1991. Skupno se je prebivalstvo povečalo za +74 122 oseb; na naravno gibanje je odpadlo +62 813 (torej bistveno manj kot desetletje prej – gre že za obdobje izrazitega znižanja celotne rodnosti), na selitveno gibanje pa +11 309. V istem obdobju je bila selitvena bilanca

Slovenije z drugimi republikami SFRJ prav tako pozitivna: +32 480. Zato pa je znova močno negativna bilanca s tujino, in sicer –21 171. Selitvena statistika je primanjkljaj Slovenije s tujino zabeležila pri –945 osebah. Razlika nezabeleženih migracij v tujino je torej več kot 20 000 (20 226).

Če povzamemo, je skupni migracijski saldo Slovenije s tujino v celotnem obdobju po drugi svetovni vojni do razpada Jugoslavije negativen. Po obdobjih je naslednji:

- 1948–1961 primanjkljaj (–50 240) ali –3852 ljudi na leto;
- 1961–1971 primanjkljaj (–48 536) ali –4854 ljudi na leto;
- 1971–1981 primanjkljaj (–37 918 oz. –11 728) ali –3792 (oz. –1173) ljudi na leto;³³
- 1981–1991 primanjkljaj (–21 171) ali –2117 ljudi na leto.

Skupno lahko govorimo o primanjkljaju 157 865 (oz. 131 675) ali –3671 (oz. –3062) ljudi na leto. Ta primanjkljaj je, če vzamemo višjo vrednost, do leta 1991 presegel število neto priseljenih v Slovenijo z območij drugih jugoslovanskih republik (153 586), se pa je sčasoma zmanjševal. To pomeni, da moramo morda za celotno obdobje članstva Slovenije v povojni Jugoslaviji govoriti kot o neto emigracijskem demografskem režimu ali v najboljšem primeru kot o migracijsko nevtralnem demografskem režimu. Teza o Sloveniji kot neto imigracijski deželi od zdaj nikakor ne vzdrži več.

Naslednji podatki se nanašajo na migracijski saldo, kot ga je beležila uradna statistika v okviru registra selitev. Skupna tabela prikazuje migracijski saldo Slovenije s tujino, bruto notranje migracije in posamezne komponente zunanjih migracij. V »tujino« so zaradi lažje primerjave vključene tudi druge republike SFRJ, ki so sicer pomenile tradicionalno bazo večine priselitev v Slovenijo po drugi svetovni vojni (Gosar 1993; Repolusk 1999).

Kot potrjujejo tudi uradni podatki celotne selitvene statistike, so bila petdeseta leta še vedno neto emigracijska. Skupno se je v obdobju 1954–1960 izselilo 694 oseb več, kot se jih je v istem obdobju priselilo (Tabela 3). Prvi večji presežni val se je zgodil šele sredi šestdesetih let, a je do konca šestdesetih let dejansko popolnoma skopnel, vzporedno pa je že potekal proces zdomstva.

Zato je potrebna previdnost pri vrednotenju vloge Slovenije kot neto dajalke ali prejemnice prebivalstva v tistem času. Že študija Antona Gosarja (1978) je pokazala, da je treba v migracijski bilanci upoštevati tudi zdomce, saj se je kmalu izkazalo, da bo večina ostala v tujini. S tega vidika moremo šestdeseta leta razlagati tudi kot neto emigracijsko obdobje Slovenije (prav tam). Šele sredi

33 Gre za razliko nezabeleženega števila zdomcev, ki niso bili zajeti s popisom prebivalstva, kakor smo pojasnili višje v besedilu.

sedemdesetih let se je presežek začel bolj povečevati, vrh pa je dosegel med letoma 1975 in 1980, ko so letni presežki dosegali tudi 8000 prebivalcev. Tako so presegli tudi število zdomcev, ki je že po popisu leta 1971 presegalo 40 000 ljudi (Zavod SR Slovenije za statistiko 1971, Statistični urad Republike Slovenije več l.). V osemdesetih letih je priseljevanje sicer še vedno presegalo odseljevanje, a presežki niso več dosegali prejšnjih vrednosti, čeprav so se še vedno v povprečju gibali okoli 4000 prebivalcev na leto. Velike spremembe se v migracijskem smislu zgodijo v devetdesetih letih kot posledica razpada SFRJ (Tabela 3).

Poleg zunanjih poznamo še notranje migracije, ki pomenijo preseljevanje prebivalstva znotraj meja nekega območja. Notranjih migracij je v Sloveniji bistveno več kot zunanjih. V Tabeli 3 so za orientacijo prikazane vrednosti bruto notranje migracije, kar pomeni seštevek vseh migracijskih gibanj prebivalstva znotraj Slovenije. Podatki različnih virov kažejo nekatera odstopanja. To je še posebej veliko v začetku šestdesetih let 20. stoletja, ko objavljeni Rezultati raziskovanj (Statistični urad Republike Slovenije več l.) kar za dvakrat presegajo seštevek podatkov iz Statističnega letopisa 1964 (Zavod SR Slovenije za statistiko 1964). Ne glede na te razlike so to vendarle eni redkih podatkov za obdobje petdesetih let po priključitvi severne polovice cone B Svobodnega tržaškega ozemlja Sloveniji.

Tabela 3: Meddržavne in notranje selitve v Sloveniji v obdobju 1954–1992

Leto	Priseljeni v Slovenijo			Odseljeni iz Slovenije			Migracijski saldo			Notranje selitve		
	Skupaj	moški	ženske	Skupaj	moški	ženske	Skupaj	moški	ženske	Skupaj	moški	ženske
1954	9257	...	...	6651	...	...	2606	...	...	50 507	...	...
1955	7973	...	...	14 988	...	...	-7015	...	...	57 592	...	...
1956	7592	...	...	7988	...	...	-396	...	...	44 648	...	...
1957	7377	...	...	6240	...	...	1137	...	...	46 223	...	...
1958	6744	...	...	6112	...	...	632	...	...	48 907	...	...
1959	6184	...	...	5531	...	...	653	...	...	45 528	...	...
1960	6792	...	...	5130	...	...	1662	...	...	45 454	...	...
1961	6732	...	...	8424	...	...	-1692	...	...	66 004	...	...
1962	7514	...	...	5428	...	...	2086	...	...	73 706	...	...
1963	9366	...	...	6052	...	...	3314	...	...	75 476	...	...
1964	9313	...	...	6132	...	...	3181	...	...	79 780	...	...
1965	10 513	...	...	6250	...	...	4263	...	...	68 575	...	...
1966	9457	...	...	5046	...	...	4411	...	...	63 264	...	...
1967	9272	5735	3537	5686	3047	2639	3586	2688	898	57 345	27 148	30 197
1968	7051	4311	2740	6112	3308	2804	939	1003	-64	52 488	24 960	27 528
1969	7834	4602	3232	6705	3439	3266	1129	1163	-34	57 092	27 154	29 938
1970	7168	4048	3120	5665	3041	2624	1503	1007	496	52 526	24 862	27 664
1971	7442	4117	3325	4913	2675	2238	2529	1442	1087	53 558	25 129	28 429
1972	7832	4307	3525	4475	2411	2064	3357	1896	1461	52 166	24 683	27 483
1973	8271	4560	3711	4956	2696	2260	3315	1864	1451	55 082	26 181	28 901
1974	9646	5343	4303	5281	2799	2482	4365	2544	1821	60 779	28 920	31 859
1975	11 325	6261	5064	4479	2393	2086	6846	3868	2978	60 280	28 825	31 455
1976	12 682	6997	5685	4570	2504	2066	8112	4493	3619	64 968	30 918	34 050
1977	13 132	7240	5892	5113	2866	2247	8019	4374	3645	62 339	29 424	32 915
1978	12 770	7096	5674	5432	3112	2320	7338	3984	3354	54 838	26 021	28 817
1979	13 877	7783	6094	5780	3422	2358	8097	4361	3736	53 104	25 415	27 689
1980	11 983	6552	5431	6710	3919	2791	5273	2633	2640	49 261	23 469	25 792
1981	11 482	6409	5073	7220	4188	3032	4262	2221	2041	54 190	26 297	27 893
1982	10 644	5697	4947	6207	3561	2646	4437	2136	2301	51 175	24 295	26 880
1983	9781	5231	4550	5977	3472	2505	3804	1759	2045	49 208	23 386	25 822
1984	9224	4990	4234	5910	3389	2521	3314	1601	1713	55 086	26 196	28 890
1985	8912	4591	4321	5386	3094	2292	3526	1497	2029	47 613	22 855	24 758
1986	9194	4814	4380	5294	3050	2244	3900	1764	2136	47 049	22 805	24 244
1987	8580	4532	4048	4124	2373	1751	4456	2159	2297	39 344	18 548	20 796
1988	7782	4023	3759	4089	2446	1643	3693	1577	2116	41 125	19 361	21 764
1989	7151	3774	3377	4730	2822	1908	2421	952	1469	39 600	18 398	21 202
1990	7075	4041	3034	4908	2835	2073	2167	1206	961	37 594	17 540	20 054
1991	5989	3638	2351	9060	4965	4095	-3071	-1327	-1744	35 954	16 946	19 008
1992	3461	1738	1723	3848	2055	1793	-387	-317	-70	42 741	20 286	22 455

Vir: Statistični urad Republike Slovenije; Zavod SR Slovenije za statistiko (1964); lastni izračuni;
opomba: *letopisni podatki; **preračun na osnovi polletnih podatkov selitvene statistike.

PRESELJEVANJE SLOVENCEV V OSTALE JUGOSLOVANSKE REPUBLIKE 1945–1991

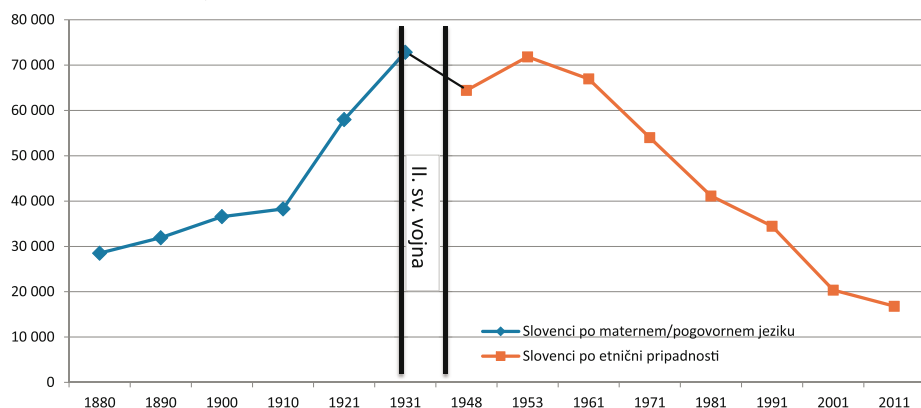
Kljub izbruhu druge svetovne vojne in novim demografskim izgubam, vključno s padlimi, preseljenimi in pobitimi, se število opredeljenih kot Slovenci do leta 1948 na območju drugih republik FLRJ ni bistveno zmanjšalo (65 000) glede na stanje pred vojno.³⁴ Nadaljnji jugoslovanski popisi v obdobju 1948–1991 kažejo na različno dinamiko migracij Slovencev v druge republike, kjer se skupno število Slovencev že do leta 1953 povzpne do novega zgodovinskega vrhunca 72 000 (Grafikon 11; Tabela 4). Porast med letoma 1948 in 1953 je vsaj za 7000 Slovencev, in to se je zgodilo v pičlih petih letih, kar so prispevale (nove) migracije. V tem času se sicer že končuje povojni kolonizacijski val, začenja pa se val naseljevanja državnih nameščencev, ki ga pozneje pospremijo selitve strokovnjakov v rudarska in industrijska središča skupne države. Popisni agregati za leto 1953 ne omogočajo neposrednega preračuna deleža Slovencev, ki odpade na rojene v Sloveniji, zato vzemimo potencialno skrajno vrednost in domnevajmo, da so celoten prirastek prispevale migracije.

V času sistematične industrializacije Jugoslavije v šestdesetih letih se že kaže opuščanje opredeljevanja za slovenstvo in prehod v jugoslovansko ali dominantno etnično opredelitev območja, kamor so se Slovenci preselili in kjer so živeli. Obenem se upočasni tudi izseljevanje iz Slovenije. Vse skupaj pripelje do upada števila opredeljenih za slovensko etničnost najprej na 67 000 (leta 1961), nato pa na 54 000 (leta 1971). Skupno v obdobju 1953–1971 število Slovencev upade za 18 000 ali za 25 %. Poleg smrtnosti in možnega izseljevanja gre pri tem tudi za opuščanje slovenske etnične opredelitve in prehode v atraktivnejše etnične opredelitve.

V obdobju 1971–1991 se upadanje števila še pospeši, saj se popisno število Slovencev skoraj prepolovi (–20 000 oziroma 40 %). To obdobje že označuje preusmeritev etničnih migracij proti »republikam – etničnim centrom« in etnično homogenizacijo v posameznih republikah.

34 Popisno opredeljenih kot Slovenci je bilo leta 1948 na območju drugih republik FLRJ kar za 5 % glede na število slovenskega prebivalstva v republiki Sloveniji v tem času. Primerjalno je bilo istega leta le za 1,2 % Slovencev po drugih republikah, rojenih v Sloveniji, torej se jih je med Slovenci, živječimi v drugih republikah SFRJ, le 23,6 % priselilo iz Slovenije, vsi drugi (več kot tri četrtine) so bili rojeni na območju republike, v kateri so bili med popisom leta 1948.

Grafikon 11: Prebivalstvo na območju nekdanje Jugoslavije, ki je navedlo slovensko popisno opredelitev, v obdobju 1880–2013

Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1981)

Slovinci, ki so živeli v drugih jugoslovanskih republikah, so se po letu 1953 spoprijemali s povečano statistično zaznano asimilacijo v okoljih, v katerih so prebivali kot »sveži« migranti ali potomci stoletnih skupnosti. Hkrati je »etnicizacija« Jugoslavije že od sistematične industrializacije in urbanizacije ter deagrarizacije povzročila, da so se migracijski tokovi postopoma začeli obračati v smeri republike – etničnega centra.

Izjemno visoke stopnje asimilatornosti Slovencev zunaj Slovenije lahko pokažemo s podatki popisa leta 1981, ko je zvezna jugoslovanska statistika izvedla do takrat najnatančnejše obdelave podatkov. Tega leta je bilo zabeleženih kar 69 446 prebivalcev ali 3,89 % rojenih v Sloveniji, ki so prebivali v drugih republikah takratne SFRJ (Tabela 4). Če teh 70 000 prebivalcev (rojenih v Sloveniji) primerjamo s številom opredeljenih kot Slovenci (41 126) in če ob tem upoštevamo le četrtinski delež popisno opredeljenih kot Slovenci, ki so bili rojeni v Sloveniji (okoli 10 000 od 41 000), ugotovimo, da je bilo prebivalstva, izhajajočega iz Slovenije ali povezanega s Slovenijo in slovenskim prostorom, takrat okoli 100 000. Vera Kržišnik Bukić ocenjuje »dejansko« število Slovencev na območju nekdanje Jugoslavije zunaj Slovenije na trikratnik števila, zabeleženega v popisu iz leta 1991. To pomeni približno 105 000 ljudi (npr. Kržišnik Bukić 1997). Seveda ne more biti dvoma, da je med slovenskimi izseljenci tudi kak, ki se ni popisno opredelil kot Slovenec, vendar je bilo takih primerov glede na dotedanjo etnično homogenost Slovenije prejkone malo. Zato je tudi razumljivo, da so bile »etnične izgube« v številu opredeljenih kot Slovenci zelo visoke.

Tabela 4: Prebivalstvo, rojeno v Sloveniji, stalno prebivajoče po jugoslovanskih republikah

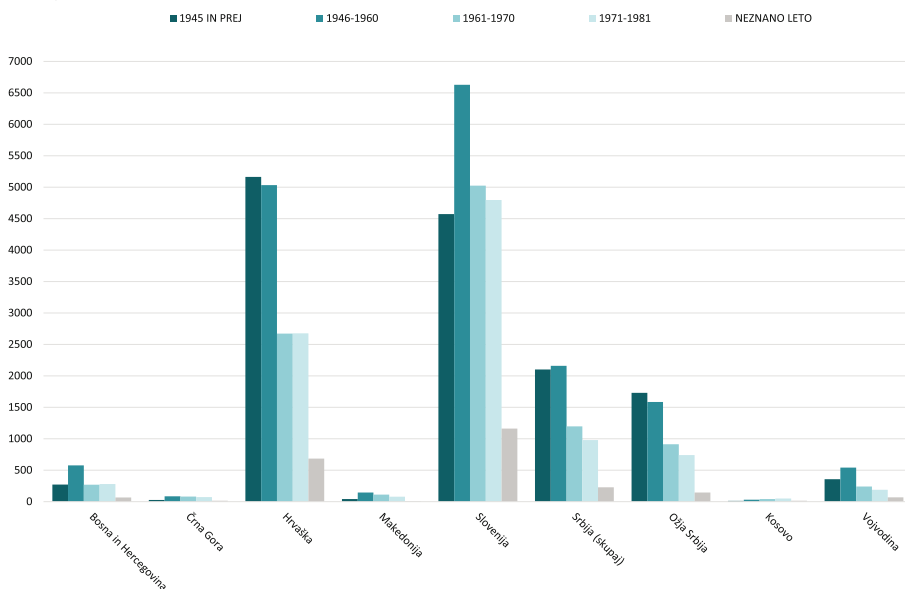
	Skupaj	delež od vseh	brez Slovenije
Slovenija	1 716 183	96,11 %	...
Hrvaška	46 976	2,63 %	67,64 %
Srbija (skupaj)	15 339	0,86 %	22,09 %
Srbija brez SAP	11 065	0,62 %	15,93 %
BiH	5385	0,30 %	7,75 %
Vojvodina	3778	0,21 %	5,44 %
Makedonija	1061	0,06 %	1,53 %
Črna gora	685	0,04 %	0,99 %
Kosovo	4969	0,03 %	0,71 %
SFRJ	1 785 629	100,00 %	69 446

Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1981)

V tabeli lahko vidimo, da je delež prebivalstva, rojenega v Sloveniji, ki je živel po drugih republikah SFRJ, daleč najvišji na Hrvaškem (67,6 %); predvsem na račun številnih Slovencev z območja Beograda sledi ožja Srbija (15,9 %), tej pa BiH (7,8 %) ter Vojvodina (5,4 %). Kot smo že zapisali, je le manjši del (po rojstvu) Slovencev obdržal tudi slovensko popisno opredelitev. Zato je zanimiva analiza tistih, ki so se za Slovence v smislu narodne pripadnosti tudi opredelili. Znova nam popis iz leta 1981 lahko postreže z najpodrobnejšimi podatki.

Čeprav je večina priseljenih (popisno opredeljenih) Slovencev po podatkih popisa iz leta 1981 v druge republike prišla v obdobju neposredno po koncu druge svetovne vojne, so razlike med republikami glede obsega in časa priseljevanja znatne. Pri tem sta izstopali Hrvaška in ožja Srbija, kjer je večino predstavljala kategorija priseljenih pred letom 1945 (Grafikon 12). Ni nenavadno, da je bila za Slovence iz prostora nekdanje SFRJ tudi Slovenija priljubljen migracijski cilj. Na grafikonu je razvidno, da je to postala šele v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, kar potrjuje tezo o postopnem prevladovanju migracij v smeri proti republiškim etničnim središčem. Seveda gre med Slovenci v primeru selitev v Slovenijo za povratne migracije in tudi za priseljevanje Slovencev, rojenih zunaj Slovenije. Na vsak način so ti tokovi le še utrjevali etnično homogenizacijo znotraj republik.

Grafikon 12: Migracije Slovencev iz drugih republik v okviru SFRJ glede na obdobje priselitve in ciljno republiko

Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1981)

Če izločimo vpliv Slovenije kot pomembnega ciljnega območja za priseljevanje Slovencev, ki so prej živeli zunaj Slovenije, še bolj izstopa Hrvaška. Ta je bila in ostala pomemben migracijski cilj za Slovence iz Slovenije in za tiste iz drugih republik SFRJ. V obdobju pred letom 1945 je Hrvaška predstavljala cilj za kar 67,9 % Slovencev, ki so zamenjali območje (republiko) stalnega prebivanja (Tabela 5), torej so jugoslovanski Slovenci Hrvaško šteli v veliki meri kot republiko svojega etničnega središča.

Tabela 5: Selitve Slovencev v okviru drugih republik SFRJ zunaj Slovenije glede na obdobje in ciljno republiko priselitve

	SFRJ (brez Slovenije)	Bosna in Hercegovina	Črna gora	Hrvaška	Makedonija	Srbija brez SAP	Kosovo	Vojvodina
Skupaj	25 036	1468	282	16 232	387	5115	154	1398
1945 in prej	7605	272	27	5163	41	1731	13	358
1946–1960	8002	578	86	5033	146	1586	32	541
1961–1970	4337	271	82	2673	113	913	43	242
1971–1981	4088	280	73	2677	79	740	50	189
Neznano l.	1004	67	14	686	8	145	16	68

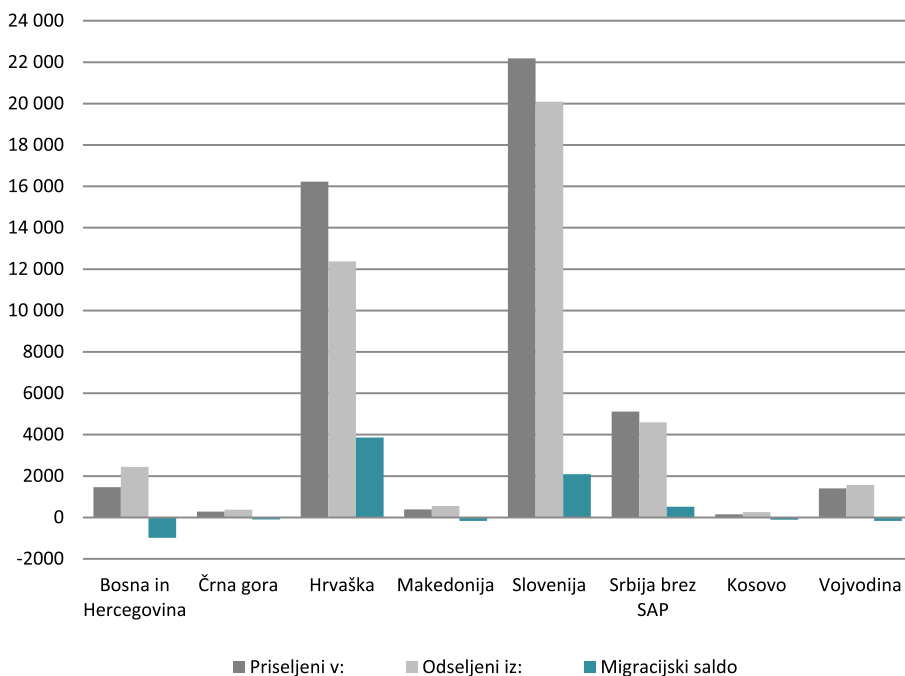
Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1981)

Od leta 1960 se vnema za selitve Slovencev v okviru drugih republik SFRJ zunaj Slovenije postopno zmanjšuje. Do leta 1981 se skoraj prepolovi v primerjavi z neposrednim povojnim obdobjem (Tabela 5). Vzporedno z zmanjšano intenzivnostjo naseljevanja pa se v istem obdobju močno okrepi etnični migracijski protitok, ki doseže vrhunec ob razpadu Jugoslavije. To zapuščanje svojih tradicionalnih poselitvenih prostorov Slovencev zlasti v BiH, Vojvodini in Beogradu, ne pa tudi na Hrvaškem, ponazarja medrepubliška migracijska bilanca prebivalcev, ki so se ob popisu leta 1981 opredelili za Slovence (Grafikon 13).

Slovenci z območja nekdanje Jugoslavije se v začetku sedemdesetih let niso selili le v Slovenijo. Njihov pomemben cilj medrepubliškega preseljevanja je bila tudi Hrvaška. Če ta za Slovence iz Slovenije ni bila več tako zanimiva, pa je postajala zanimiva za večino preostalih Slovencev, ki so živeli v ostalih republikah SFRJ. Iz BiH se jih je na Hrvaško v obdobju 1961–1970 priselilo 31,5 % v primerjavi s tistimi, ki so se iz BiH preselili v Slovenijo. V obdobju 1971–1981 je ta delež še vedno znašal 20,4 % (Savezni Zavod za Statistiku SFRJ 1981).

Kot smo videli, je populacijska dinamika, ki je sledila »gastarbajterskim šestdesetim«, začela »pustošiti« tudi po »jugoslovanskem slovenstvu«. Nanj lahko pogledamo tudi s slovenske perspektive, ki lahko pomaga ovreči ali potrditi zgornje trditve o visoki asimilatornosti Slovencev zunaj Slovenije. Javnosti so še vedno manj znani na primer podatki, da je v populaciji, ki se je priseljevala v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije, sistematično visoko kotiral delež prebivalstva, opredeljenega kot Slovenci (Josipovič 2006: 242–249). Tako je bilo leta 1981 med skupno 112 000 priseljenimi v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije kar 22 400 ali 20 % opredeljenih kot Slovenci. Po popisu leta 1991 pa je bilo med 154 000 priseljenimi osebami 26 200 ali 17 % Slovencev.

Grafikon 13: Slovenci glede na območje odselitve in območje priselitve do leta 1981

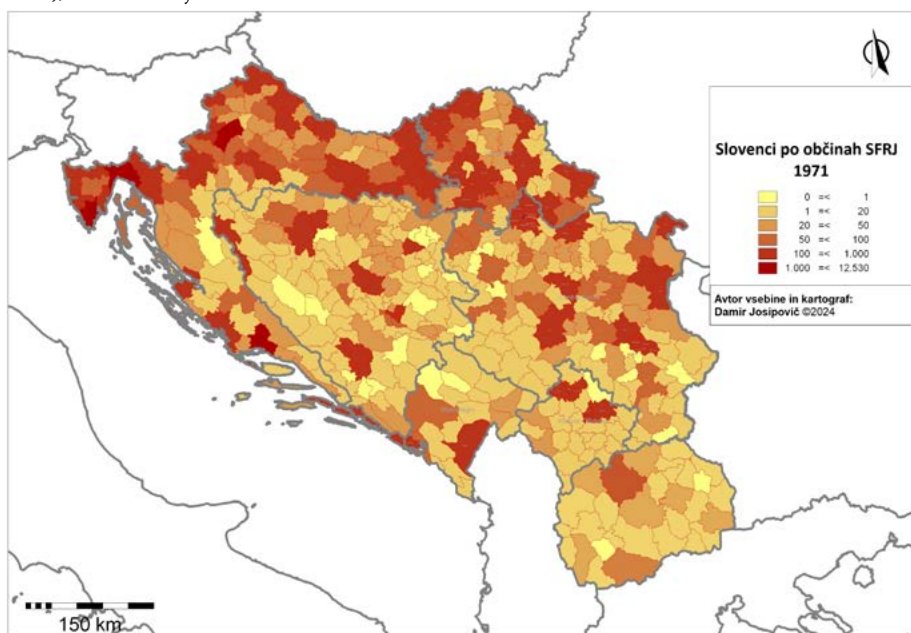
Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1981)

Prostorski vzorec poselitve Slovencev po prostorih drugih jugoslovan-skih republik

Ko pogledamo prostorsko razporeditev prebivalstva, ki se je na popisih opredeljevalo za Slovence, lahko preprosto razberemo, katera so bila ciljna območja slovenskih migrantov iz Slovenije pa tudi območja tradicionalne prisotnosti slovenskega prebivalstva (prim. Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020). Na podlagi statističnih podatkov iz leta 1971, ko je popis naštel skupno 54 000 Slovencev na območju Jugoslavije zunaj Slovenije, smo lahko podatke po enotnem merilu prilagodili za območje celotne države. Visoko številčno prisotnost dosegajo Slovenci v obmejnem pasu s Slovenijo ter celotnem panonskem območju Hrvaške in Vojvodine ter v priobalju, vključno z Boko Kotorsko (Zemljevid 2). Z izjemo severnega dela Kninske krajine najdemo Slovence v znatnem številu po vseh hrvaških občinah. Enako velja za Vojvodino. Pri Slovencih v BiH je vidna ozemeljska navezava na panonski prostor (širše območje Banjaluke), poleg tega pa je opazna prisotnost v rudarsko-železarskih središčih (Kakanj, Vareš, Ljubija, Tuzla) ter v glavnem mestu. Podobna prostorska distribucija Slovencev je v ožji

Srbiji. Neposredna navezava na panonski prostor se kaže v sremskem zaledju Beograda in glavnem mestu, medtem ko je prisotnost Slovencev bistveno višja v pomembnih obratih vojaške industrije (npr. kragujevska Crvena zastava) in rudarsko-predelovalnih središčih (Bor, Majdanpek, Timoška in Negotinska krajina). Od preostalih republik in pokrajin izstopajo glavna mesta (Podgorica, Priština in Skopje) ter znova rudarsko-industrijska središča (Kosovska Mitrovica, Stari trg, Zvečan, Bitola).

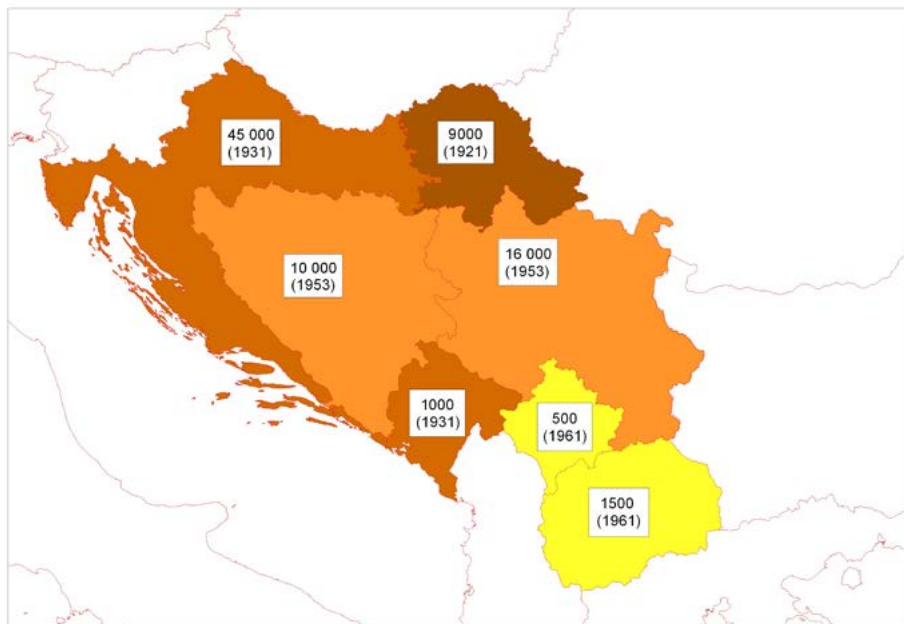
Zemljevid 2: Prostorska distribucija prebivalstva, opredeljenega kot Slovenci, na območju nekdanje SFRJ, brez Slovenije

Vir: Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1971b)

Tej prostorski distribuciji sosledno sledijo tudi časovni presežki statistično-popisnega opredeljevanja za Slovence (Zemljevid 3). Tak presežek so Slovenci najprej dosegli v Vojvodini (1921), na Hrvaškem (1931) in po zaslugi Boke Kotorske v Črni gori (1931) v obdobju Kraljevin SHS in Jugoslavije, v drugih republikah in pokrajinah nekdanje SFRJ pa v letih 1953 (BiH, ožja Srbija) in 1961 (Kosovo z Metohijo in Makedonija) (več o migracijski dinamiki od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne gl. Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020).

Zemljevid 3: Časovno-prostorski presežki popisno-statističnega opredeljevanja za Slovence na območju nekdanje SFRJ brez Slovenije v »jugoslovanskem« obdobju 1918–1991

Vir: Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika (1932, 1938); Savezni Zavod za Statistiku SFRJ (1948–1991)

EKONOMSKI VIDIKI MIGRACIJ

Jugoslavija je bila ob svojem nastanku izrazito agrarna država. Po drugi svetovni vojni je imela še vedno prek 10 milijonov kmečkega prebivalstva, kar je pomenilo dve tretjini prebivalstva. Po popisu leta 1948 je 10,6 milijona kmečkega prebivalstva predstavljalo 67,2 % prebivalstva, že v naslednjih petih letih (Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije 1953) pa je 10,3 milijona kmečkega prebivalstva predstavljalo le še 60,9 %. Po letu 1953 začne delež upadati vzporedno z velikim upadanjem absolutnega števila kmečkega prebivalstva. Tako leta 1961 9,2 milijona kmečkega prebivalstva pomeni že manj kot pol (49,6 %) prebivalstva, leta 1971 pa 7,8 milijona predstavlja le še 38,2 %. Ta nagel prehod v nekmetijski sektor se je med drugim izvršil tudi zaradi intenzivnejšega šolanja. Hitrost prehoda je še večja, če upoštevamo, da je imela predvojna agrarna Jugoslavija prek 70 % kmečkega prebivalstva (Breznik 1988: 472–3).

Naraščati je začelo mestno prebivalstvo, in to bistveno hitreje, kot je potekala urbanizacija, največ na račun nekmečkega prebivalstva v mešanih in kmečkih naseljih. To se je odražalo v »presežkih« delovne sile, ki ji je Jugoslavija leta 1963

tudi uradno odprla pot v tujino. Kljub temu pa možnosti za zaposlovanje v SFRJ niso bile tako pičle, kot bi si mogoče sprva predstavljali. Po kmetijskem popisu iz leta 1969 je v sklopu kmečkih gospodinjstev delalo v nekmetijskih dejavnostih že 1,4 milijona ljudi (Breznik 1988: 473). Neenakomeren gospodarski prehod na medrepubliški ravni ni spodbudil dodatnega priseljevanja v Slovenijo, čeprav se je Slovenija v šestdesetih letih izrazito industrializirala (prim. Vrišer 1988; Ravbar 1995). Močnejši val priseljevanja v Slovenijo se je zgodil v drugi polovici sedemdesetih (prim. Pirjevec 1995: 370). Da v medrepubliški migraciji niso delovali samo ekonomski razlogi, vidimo iz sprememb po republikah, ki niso bile enakomerne. Zmanjšanje kmečkega prebivalstva med letoma 1948 in 1971 je bilo povsod veliko in je v absolutnih deležih segalo od –25 % do –35 %. Če je imela Slovenija leta 1948 najmanjši delež kmečkega prebivalstva (44,1 %), je do leta 1971 ta delež v vseh drugih federalnih enotah padel pod to mejo, pretežno na 30–40 %. Izjema sta bili ožja Srbija s 44,1 % ter Kosovo in Metohija z 51,3 %. V tem času je z 20,4 % Slovenija še vedno precej prednjačila z najnižjim odstotkom. (prim. Breznik 1988: 473) Ta neuravnoteženost med republikami pa ni mogla pomeniti, da bi se z najbolj agrarnih območij Jugoslavije prebivalstvo začelo preseljevati v najmanj agrarna, to pa predvsem zato, ker sta v najmanj agrarnih območjih že vladali določena delna in prehodna zasičenost delovnih mest ter zaposlitev v nekmetijskem sektorju, ki ni dovoljevala hitrih preobremenitev. Podatki to tezo potrjujejo, saj so kot posledica prehoda v nekmetijski sektor močno napredovali urbanizacija in sorodni procesi (Ravbar 2004).

Poleg povsem makroekonomske razlage (ne)zmožnosti delovanja ekonomskih dejavnikov v tem obdobju na medrepubliške migracije lahko uporabimo tudi demografsko, ki meri in prikazuje spremembe v migracijskih premikih prebivalstva. Ti premiki kažejo, da se je večina migracij do leta 1971 pa tudi do leta 1991 usmerjala pretežno od Slovenije (Statistični urad Republike Slovenije več l.; Savezni Zavod za Statistiku SFRJ 1971a). Za te migracije je bilo z ekonomskega vidika značilno, da so potekale med območji s podobnim deležem kmečkega prebivalstva, ne pa tudi mestnega prebivalstva. Šlo je torej za tipično selitev »iz vasi v mesto«, kar je imelo več vzrokov in tudi posledic. Po eni strani so te selitve pripomogle k deagrarizaciji izvornih območij, po drugi strani pa so pospeševale »pomestenje« ciljnih območij. To je lepo vidno v spremembah deležev mestnega prebivalstva. Tako ima največja neto izvoznica prebivalstva BiH kljub močni deagrarizaciji delež mestnega prebivalstva pod 30 %, medtem ko delež v največji neto prejemnici prebivalstva Srbiji presega 40 %. (Breznik 1988: 464) Na drugi strani je imela Slovenija delež mestnega prebivalstva leta 1971 pod to mejo (37,7 %), hkrati pa je v primerjavi z BiH zabeležila večjo rast v obdobju 1953–1971 (prav tam). Tudi zelo močno zastopano zdomstvo v Slo-

veniji, ki je v zakoniti obliki odhajalo »začasno« na delo v tujino že v šestdesetih (po letu 1963), ni zasedlo prostih delovnih zmogljivosti v domačem (slovenskem) gospodarstvu (Zavod SR Slovenije za statistiko 1971), ampak je prišlo do odhajanja v tujino kljub možnostim za zaposlitve, v povezavi s tem pa do prihajanja v Slovenijo iz drugih republik. To je svojevrsten paradoks, ki ga ni mogoče pojasniti zgolj z ekonomskimi dejavniki. Konec koncev je imela močno emigracijo v tujino tudi BiH, ki kaže, da Slovenija ni bila na vrhu seznama želja potencialnih in stvarnih migrantov.

Sicer pa so bile migracije iz BiH tudi političnogeografsko motivirane in vodene, vendar je bil znotraj SFRJ ta vidik prikrit zaradi gospodarskih razlik med zveznimi enotami. Migracije so namreč lahko potekale le v območja, na katerih prehodne zaposlitvene zasičenosti še ni bilo oziroma je bila ta manjšega obsega. V nasprotnem primeru bi lahko prišlo do prevelikih socialnih pretresov, ki si jih neka socialistična država in oblast nista mogli privoščiti. Taki pogoji so veljali npr. v republiki Srbiji, ki je beležila šibkejši upad kmečkega prebivalstva, hkrati pa močnejše pomestenje kot posledico množične imigracije. To je hkrati tudi del odgovora na vprašanje, zakaj je v Srbiji deagrarizacija potekala sorazmerno počasneje, ob sočasni nagli rasti mest. Predvsem Beograd je rasel s pomočjo nadpovprečnega dotoka iz drugih republik in pokrajin (Zavod SR Slovenije za statistiko 1981). Tako lahko vidimo, da je bil obseg priseljevanja v Slovenijo relativno majhen in priselitveni tokovi relativno šibki glede na preostala ciljna območja v SFRJ.

Trajnejših migracij ne smemo zamenjati s tedensko delovno mobilnostjo, ki je potekala iz večinoma s Hrvati poseljenih delov severne Bosne ob pomembni progi Bosanski Novi–Prijedor–Banjaluka–Doboj–Tuzla. V tej obliki mobilnosti je sodelovalo okoli 2000 ljudi, ki so se v petdesetih in šestdesetih letih kot železničarski delavci z vlakom tedensko vozili na delo na železnici v različne kraje v Sloveniji (prim. Bjelovitić 1980; Marić 1987). Podobno, vendar pozneje – v sedemdesetih – so se na tedensko delo v gradbeništvu vozili iz Cazinske krajine predvsem Muslimani (Marić 1991).

Poleg že povedanega moramo pod drobnogled vzeti tudi časovni vrhunec priseljevanja v Slovenijo, ki je segal v drugo polovico sedemdesetih in je do konca prve polovice osemdesetih v glavnem že popustil. Sedemdeseta in začetek osemdesetih so bila leta intenzivnejše industrializacije drugih delov nekdanje SFRJ, predvsem BiH in ožje Srbije. (prim. Blašković 1970: npr. 163, 173, 190; Marić 1987: 110–2) Migracijski tokovi predvsem znotraj BiH pa so bili bistveno močnejši od medrepubliških in mednarodnih migracij. Samo primerjava medobčinskih migracij z medrepubliškimi migracijami kaže presežek prek

70 000 v korist medobčinske znotrajrepubliške migracije. (Zavod SR Slovenije za statistiko 1981)

V ekonomskem kontekstu je težko razumeti, zakaj je ravno v tem obdobju priseljevanje iz BiH v Slovenijo najmočnejše. Glede na omenjeno intenzivnejšo industrializacijo in razvoj infrastrukture v nekaterih drugih delih SFRJ bi ekonomsko (zaposlitveno) usmerjene migracije pričakovali v to smer, kar pa se ni zgodilo. Vse to govori v prid tezi, da so bili v ozadju priseljevanja in odseljevanja v Slovenijo in iz nje še drugi, globlji vzroki. Pogosto je zaposlitev že samodejno razumljena le kot ekonomski dejavnik, kar pa je pomanjkljivo. Temu razmišljanju lahko oporekamo z dejstvom, da je zaposlitev poleg vsega drugega predvsem ena izmed osnovnih oblik in funkcij človekovega obstoja in delovanja ter njegove aktivnosti v okviru delovanja socialne skupine, ki ji pripada. (npr. Ruppert et al. 1981: 21, 27)

Da bi bili v ospredju omenjenih preseljevanj izključno ekonomski motivi, ne moremo trditi. Splošna družbenoekonomska situacija v BiH je bila vse do začetka leta 1992 relativno ugodna, saj je lokalno gospodarstvo pokazalo vitalnost ob spoprijemanju s tranzicijsko, postsocialistično krizo (Milojević 1992). Osnove nimamo niti za trditev, da so ekonomski razlogi prevladovali nad drugimi, kot to trdijo mnogi, nazadnje med geografi Danilo Dolenc (2003: 5, 25–6, 55; prim. Bufon 2004a, 2004b). Problem takega gledanja seveda ni le v tem, da manjka utemeljitev; večja težava je v nekritičnem povzemanju izsledkov analiz, ki temeljijo na obdelavi lahko dostopnih podatkov, ki se največkrat zbirajo ravno za potrebe ekonomsko-razvojnih analiz. Tako ni težko prikazati območij emigracije kot nerazvitih in območij imigracije kot razvitih, kar že samo po sebi namiguje na ekonomsko pogojenost migracij. S tem se preveč poudarja ekonomski interes posameznika, čeprav gre dejansko za potrebe razvitih regij po dodatni delovni sili zaradi njihovega razvoja, kar vodi v dirigirane migracije (prim. Klinar 1985: 109).

Makroekonomski vidik začasnega dela v tujini

Možnosti za zaposlovanje v tujini, ki so jih od leta 1963 imeli državljani SFRJ (Klinar 1985: 95–100), so pomembno vplivale na spremembe demografske strukture SFRJ. Te niso bile vidne na prvi pogled, saj so bili zdomci, torej delavci na začasnem delu v tujini, statistično šteti v stalno prebivalstvo, ki je bilo ob popisih integralno izkazovano (metodologija popisov, Zavod SR Slovenije za statistiko 1971, 1981, 1991; Statistični urad Republike Slovenije več l.; Savezni Zavod za Statistiku SFRJ 1971a). Veliko pove podatek, da je bilo leta 1965 po podatkih OZN v osmih državah severne, zahodne in srednje Evrope skupno 2,8 milijona pogodbenih delavcev oziroma delovnih migrantov iz šestih južnoevropskih

držav. Poleg Jugoslavije, ki je v pičlih dveh letih od odprtja pogodbene delovne emigracije prispevala 125 000 prebivalcev, so bile glavne izvoznice delovne sile Italija (1,5 milijona prebivalcev), Španija (675 000), Grčija (225 000), Turčija (180 000) in Portugalska z enakim številom kot Jugoslavija. Jugoslovanski zdomci so se večinoma zaposlili v nekdanji Zahodni Nemčiji (65 000), Franciji (20 000), Avstriji (19 000), na Švedskem (5000), v Švici (4000) in na Nizozemskem (1000). Poleg teh sta bili kot državi gostiteljici v poročilu OZN še Belgija in Velika Britanija, kjer pa je bilo Jugoslovancev manj. Kljub temu jih je bilo še dodatnih 11 000 razpršenih po drugih državah. (Grečič 1975: 42)

Vladimir Grečič ugotavlja, da so bile uradne migracijske statistike, v državah emigracije in imigracije, na splošno podcenjene tudi za več kot tretjino. Če masi več kot devetih milijonov delovnih migrantov v evropskih državah imigracije odštejemo več kot milijon oseb v stalnem procesu repatriacije, še vedno dobimo osem milijonov imigrantskih oseb. To je znatno nad ocenami, ki so takrat znašale okoli 5,8 milijona oseb. Tako dobimo 7-% delež, ki ga gostujoči delavci predstavljajo v državah imigracije, oziroma 10-% delež v državah emigracije (Grečič 1975: 45–6). Jugoslavija je imela po popisu leta 1971 skupno 3,3 % prebivalstva (671 908 oseb) na začasnem delu v tujini (Zavod SR Slovenije za statistiko 1971, Statistični urad Republike Slovenije več l., Savezni Zavod za Statistiku SFRJ 1971a). Ta masa se je ustvarila v kratkem obdobju sedmih let, kar pomeni skoraj 100 000 ljudi na leto. To je bil ogromen demografski izdatek SFRJ, še posebej če upoštevamo geografsko selektivnost migrantov. Upoštevajoč še vsaj 10-% podcenjenost podatkov (npr. Sentić 1971 v: Grečič 1975: 199–200) in nadaljnji odliv v sedemdesetih, so bile demografske in ekonomske posledice katastrofalne. Po popisnih podatkih leta 1981 je bilo na »začasnem« delu v tujini že 874 995 prebivalcev, kar pa je po mnenju strokovnjakov podcenjeno. Kljub repatriaciji 52 095 oseb v sedemdesetih je delež zdomcev dosegal že 3,9 % prebivalcev. (Petrović 1987: 133–4) To je pomenilo veliko obremenitev proračunov na odhodkovni strani, saj se je tak demografski odliv delovne sile, med katerimi je bilo nad 10 000 fakultetno izobraženih, kazal v bistveno večji sorazmerni davčni obremenitvi domačega prebivalstva oziroma preostanka aktivnega kontingenta, katerega situacijo je še poslabševala repatriirana populacija brez zaposlitve (Grečič 1975: 123 idr.).

Tudi v teh okoliščinah je treba iskati korenine problema velike gospodarske recesije Jugoslavije v sedemdesetih, ki je bila sprva prikrita z zadolževanjem, v obliki polnokrvne krize pa je izbruhnila v osemdesetih. Del problema migracij lahko ponazorimo z deleži po starosti. Popis 1971 kaže, da je v inozemstvo odšlo 8,1 % prebivalstva, mlajšega od 20 let, 44,4 % starih od 20 do 29 in 30,8 % starih od 30 do 39 let. Starejših od 40 let je bilo le 16,7 % prebivalcev. Izrazito

neugodna starostna sestava zdomcev, kar se emigracijske države tiče, je še posebej vpadljiva, saj je vsaka četrta oseba v starostni skupini 20–24 let zdomec (Grečič 1975: 222). Ker pa so to podatki popisa, migracijski proces pa je takrat trajal že nekaj let, je bilo prebivalstvo ob odhodu v tujino dejansko še mlajše.

Obstajajo znaki, ki poleg na ekonomske opozarjajo še na nekatere druge dejavnike, ki so spodbujali izseljevanje. Če se vrnemo na malo prej omenjeno regionalno in lokalno-geografsko selektivnost, vidimo, da so v jugoslovanski emigraciji zdomci iz Slovenije po popisu leta 1971 sodelovali s 7,1-% deležem, kar je pomenilo manj od deleža, ki ga je Slovenija (8,4 %) predstavljala v skupnem številu prebivalcev SFRJ. Ta podatek bi nas lahko zavedel v sklep, češ da zdomstvo v Sloveniji v primerjavi z drugimi deli SFRJ ni bilo tako močno. Ko pogledamo regionalno poreklo zdomcev v Sloveniji, vidimo, da je ob vseh treh popisih, ko so bili zdomci beleženi, največji del izhajal iz severovzhodne Slovenije. Maribor je že leta 1971 predstavljal eno najmočnejše zastopanih občin po številu zdomcev v celotni SFRJ. (prim. Grečič 1975: priloga, Graf V) Kako v tem kontekstu pojasniti hkratno močno zdomstvo domnevno ekonomskega značaja iz Slovenije v drugi polovici šestdesetih in sedemdesetih ter na drugi strani skoraj sočasno domnevno ekonomsko motivirano priseljevanje v Slovenijo? Pojasnitev ne more iti v smeri ekonomskih determinant migracij, če na eni strani nekateri avtorji zatrjujejo, da je šlo v primeru slovenskega zdomstva za višje- in visokokvalificirano delovno silo, ki potemtakem ni imela znotraj Slovenije kje dobiti delo (npr. Genorio 1989: 54; Gosar 1978). Zadnje spet pod predpostavko, da je Slovenija potrebovala v sedemdesetih letih predvsem nekvalificirano delovno silo. Zakaj potem popis kaže, da so priseljenci v povprečju bolje izobraženi od preostalega prebivalstva? Zakaj so le Muslimani tisti, ki so slabše izobraženi? Zakaj in pod katerimi vzgibi se je sploh začel razvoj težke industrije v Sloveniji? Kakšne ekonomske osnove je imela postavitve treh železarn v Sloveniji, ki v svoji bližnji okolici nimajo na voljo naravnih resursov ali pa so ti izčrpani? Na vsa ta vprašanja ne moremo dati zadovoljivih odgovorov, če upoštevamo samo ekonomsko teorijo.³⁵

35 Za realnejšo razlago vzročnosti migracij je potrebno bistveno več. Najmanj, kar bi raziskovalci morali upoštevati, so razsežnost, globina in težavnost tega vprašanja. Do zdaj še nobena teorija migracij ni uspela v celoti razložiti tako nepredvidljivega fenomena, kot so migracije. Vzročnosti migracij namreč ni mogoče opredeliti na podlagi površno zastavljenega vprašanja, ki popolnoma negira osebno-psihološko stran, ki je pogosto tisti prožilec, ki omogoča udejanjenje določenih zamisli in želja posameznika pod vplivi lastnega vrednostnega sistema, družine, okolice in razmer, v katerih prebiva, ter kulture migracij, vezane na neko geografsko območje. V ta namen so različne discipline izdelale postopke za približevanje razumevanju subtilnih procesov odločanja o migracijah. Potrebujemo poglobljene ankete, ki bi jih bilo

Obrisi odgovorov postanejo jasnejši, ko s stanjem v Sloveniji soočimo stanje na drugih območjih SFRJ. Druga bolj izpostavljena območja zdomstva v SFRJ so poleg severovzhodne Slovenije še Hercegovina, Dalmacija, Slavonija, Lika, Kordun, Medjimurje, Bosenska krajina, Bosenska Posavina, Zahodna Makedonija, Vojvodina. Poleg teh pokrajin zaradi velikosti izstopata še Beograd in Zagreb. Za vsa našeta območja, razen tista v Sloveniji in Makedoniji, velja, da v njih prevladujejo Hrvati. Ti so predstavljali leta 1971 kar 38,9 % vseh zdomcev, dvakrat več, kot jih je bilo po popisu (22,1 %). Po drugi strani so Srbi, ki jih je bilo v prebivalstvu 39,7 %, prispevali le 28,5 % vseh zdomcev. Slovenija in Hrvaška sta kljub statusu gospodarsko najrazvitejših republik prispevali nad 40 % vseh zdomcev. V etničnem smislu pa so Hrvati in Slovenci leta 1971 predstavljali kar 45,9 % zdomcev (prim. Grečič 1975: priloga, Graf V; 228).³⁶ Nadpovprečna udeležba v zdomstvu se kaže tudi v kar 10,5-% upadu deleža Hrvatov in 4,4-% upadu deleža Slovencev v prebivalstvu Jugoslavije med popisoma 1971 in 1981 (Friganović 1987: 48). Ob demografsko podobnih procesih v Sloveniji in na Hrvaškem se je zdomstvo izkazalo za močan katalizator poslabšanja demografskega položaja Slovencev in zlasti Hrvatov, najvišjo demografsko ceno pa so plačale periferne in depopulacijske regije.

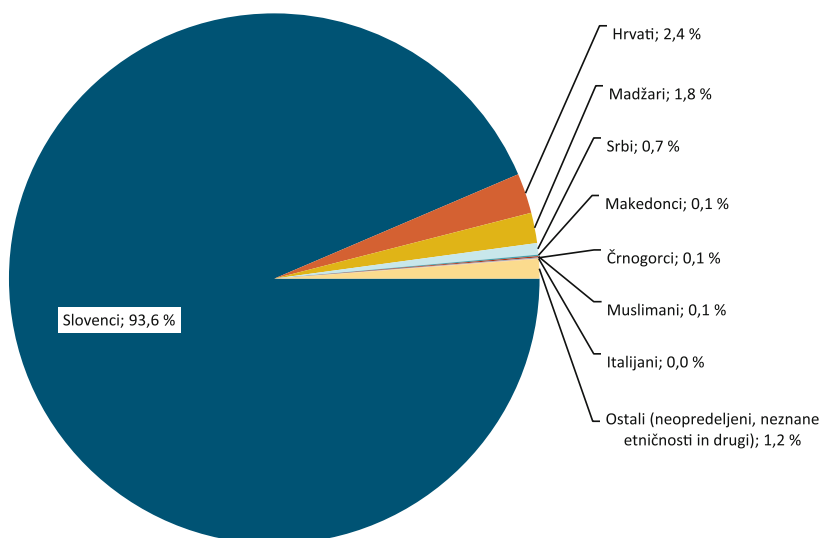
Ustavimo se še ob problemu definicij prebivalstva, ki so močno vplivale na beleženje in splošni »vtis« o obsegu zdomstva in njegovem vplivu na demografsko situacijo v Sloveniji. Definicija prebivalstva je bila v Sloveniji spremenjena šele leta 1995; od takrat Slovenija migracij ne obravnava več z vidika državljanstva, ampak z vidika prebivanja (Šircelj, Tršinar 1996; Malačič 2000). Če neka oseba več kot eno leto ni prisotna v kraju nekdanjega bivanja, se ne šteje več v lokalno prebivalstvo. Leta 2008 se je definicija prebivalstva uskladila z evropsko, po kateri za stalno bivališče šteje »običajno« bivališče. To pomeni, da je običajno bivališče osebe tisto, v katerem preživi največji del leta. To omogoča tekočo

treba kombinirati z globinskimi intervjuji. Nova smer antropogeografskega preučevanja gre prav v smeri globinskih intervjujev.

- 36 To kaže na demografsko deprivilegiran položaj Slovencev in še posebno Hrvatov znotraj federacije, kljub relativno velikemu političnemu vplivu Slovencev, ne pa tudi Hrvatov, na ravni republiških in zveznih političnih struktur. Zdomstvo se tako kaže kot izrazit poligon spreminjanja etnično-geografske in političnogeografske strukture, saj je obstajala tolikšna selektivnost zdomskih migracij. Nekdanja skupna država je kljub spodbujanju medrepubliških migracij te usmerjala stran od žarišč z emigracijo zaobjetih pokrajin (vzhodna Slovenija, Slavonija, Hercegovina, Pelagonija, Negotinska krajina). Posledično sta emigracija in zdomstvo zajela prav območja, v katerih je bila načrtovana revitalizacija skozi policentrični razvoj še v zgodnji fazi množične industrializacije (Klemenčič 1989). V etničnem smislu je izseljevanje spreminjalo zlasti etnično sliko narodnostno dualnih ali trihvalnih republik (Hrvaška, BiH, Makedonija, Srbija).

evidenco prebivalstva držav članic Evropske unije in drugih držav, ki imajo enako metodologijo opredeljevanja prebivalstva neke države. S tem je načelno preprečeno dvojno štetje, ki je bilo zelo pogosto med državami članicami EU in tistimi zunaj nje. Zaradi obsežne delovne migracije med temi državami je bilo podvajanje znatno. Samo Slovenija je imela leta 1991 v skupnem prebivalstvu skoraj 53 000 zdomcev, ki so bili ves čas vodeni in štetí ob popisu, *de facto* pa niso bili prisotni. Zdomci so v preteklosti predstavljali še večje absolutne in relativne številke. Po popisu iz leta 1971 jih je bilo dobrih 48 000, kar je skupaj z njihovimi družinskimi člani presegalo 60 000 prebivalcev. Če je bilo po popisu 1981 oziroma 1991 ob zdomcih – delavcih – še za 27,9 % oziroma 30,5 % zdomcev – družinskih članov, lahko ocenimo obseg družinskih članov leta 1971 ob od 25- do 30-% deležu na 12 000–15 000 ljudi.

Grafikon 14: Etnična struktura prebivalstva Slovenije na začasnem delu v tujini – »zdomcev« – brez družinskih članov

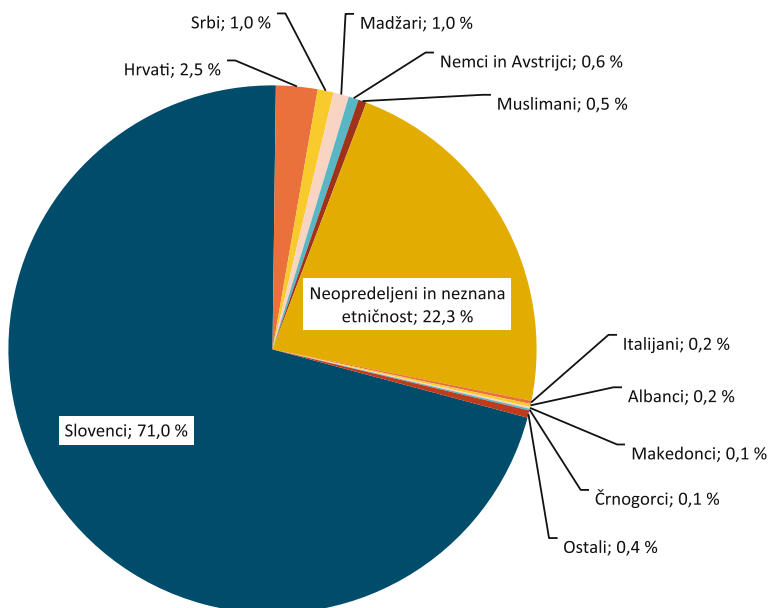
Vir: Statistični urad Republike Slovenije

Leta 1971 so zdomci predstavljali kar 3,7 % vsega prebivalstva. Do leta 1981 se je delež znižal na 2,8 % in do leta 1991 ostal z 2,7 % praktično nespremenjen (Zavod SR Slovenije za statistiko 1971, 1981; Statistični urad Republike Slovenije 1991; Statistični urad Republike Slovenije več l.).

Spremenjena definicija prebivalstva ima tako z vidika obsega in načina zajema prebivalstva velik vpliv tudi na etnično strukturo. Za zdomce namreč vemo, da so bili po etničnosti v veliki večini (nad 90 %) Slovenci. Podatki popisa iz leta

1971 to potrjujejo, saj Slovenci med zaposlenimi zdomci dosegajo kar 93,6 % (v prebivalstvu Slovenije pa 92,5 %). Opaznejša deleža dosegajo le še Hrvati (2,4 %) in Madžari (1,9 %), ostale skupine pa posamično ne dosegajo 1 %. Da gre za tipično strukturo zdomcev iz vzhodne Slovenije, kaže nadpovprečen delež Slovencev, Madžarov in Hrvatov (Prekmurje, Prlekija, Bizeljsko). Pa vendar je popis leta 1991 ob tem za več kot 21 % zdomcev ugotovil »neznano« narodnost ali materni jezik, kar je pomenilo, da podatek preprosto ni bil »zbran« oziroma pridobljen. Tako visok delež predstavlja prek 11 000 ljudi, to pa močno vpliva na delež etnično opredeljenih, po katerem so Slovenci dosegali le 71 % (Grafikon 15). Če izločimo neopredeljene, je delež Slovencev med etnično opredeljenimi zdomci znašal 91 %. Iz tega sledi, da so zdomci kljub dejansko nasprotnemu dejstvu popisni delež Slovencev v Sloveniji nižali. Po popisu 1991 je ta dosegel 87,8 %, neupoštevajoč zdomce pa 88,3 %.

Grafikon 15: Etnična struktura prebivalstva Slovenije na začasnem delu v tujini – »zdomcev«

Vir: Statistični urad Republike Slovenije

V tem kontekstu sta pomembni zlasti dve kvantitativni primerjavi z jugoslovanskim zdomstvom. Prva v kontekstu medrepubliških migracij, druga pa v kontekstu priseljevanja v Slovenijo. Tudi sodeč po podatkih ankete, Nemčija ali Avstrija večini priseljenih v Slovenijo nista bili migracijski cilj (Josipovič 2006: 201).

To kaže na posebne razmere in drugačne okoliščine odločanja o preselitvi z izvirnega območja. Če primerjamo podatke ankete, ki jo navaja Vladimir Grečić (1975: 221), sicer pa so jo izvedli na Inštitutu za geografijo Prirodoslovno-matematične fakultete v Zagrebu, je bil precejšen dejavnik odziva med prebivalstvom prav dohodek oziroma boljši zaslužek (49,2 % vprašanih), kar ne potrjuje rezultatov ankete CJM FSPN iz leta 1973, ki smo jo omenili zgoraj.

ALBUM

ZDOMKE IN ZDOMCI NA LJUBLJANSKI ŽELEZNIŠKI POSTAJI

Fotografije je na ljubljanski železniški postaji februarja 1974 posnel fotograf Svetožar Busić. © Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

**ORGANIZIRANOST IN ŽIVLJENJSKE ZGODBE
SLOVENSКИH IZSELJENK IN IZSELJENCEV**

Mirjam Milharčič Hladnik, Marijanca Ajša Vižintin

Iz taborišča Špital. Avtor fotografije Marjan Hočevar. © Rafaelova družba.

Organizacijske strukture, društvena dejavnost, kulturno in umetniško ustvarjanje ter skrb za materni jezik so v krajih naselitve slovenskih izseljenk in izseljencev po letu 1945 temeljili tako na razvejanih predvojnih kot na po letu 1945 na novo ustanovljenih institucionalnih infrastrukturah (več o organiziranosti, kulturno-umetniški dejavnosti in skrbi za materni jezik pred 1945 gl. Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020: 253–364, več o organizacijskih in društvenih ter cerkvenih strukturah po 1945 gl. Lukšič Hacin, Milharčič Hladnik, Josipovič, Kalc, Vižintin 2020: 356–419). Predvojna društva in druge vrste organiziranosti so predstavljali vsebinsko in tematsko nadaljevanje obstoječega delovanja, ki je imelo v številnih državah polstoletno ali celo daljšo tradicijo. Na drugi strani so zaradi ideoloških, političnih in razrednih razlik povojne slovenske izseljenke in izseljenci, begunke in begunci, razseljene osebe, ekonomske migrantke in ekonomski migranti v deželah priselitve, vzpostavili povsem nove organizacijske strukture delovanja. Tako v obdobju po letu 1945 sinhrono sobivajo raznovrstne organizacije in številna društva predvojnih in povojnih migrantk in migrantov ter vzporedne kulturne, umetniške, izobraževalne in publicistične dejavnosti, ki so se do leta 1991 le redkokdaj srečale ali križale. Pregledno so v nadaljevanju opisani primeri organiziranosti v izbranih državah priselitve, izpostavljene pa so Argentina, Nemčija in Švedska. V Argentini je nastala organizacijsko in vsebinsko najbolj intenzivno delujoča povojna slovenska skupnost; v Nemčijo se je po letu 1962 iz Slovenije izselilo največ ljudi, ki so se tudi zaradi bližine domovini organizirali na svojstven način; Švedska pa je v evropskem prostoru izjemen primer države, v kateri so migrantke in migrante sprejemali kot priseljenke in priseljence, ne pa kot »gostujoče delavke in delavce«. Organizacijski, kulturno-umetniški in izobraževalni vidiki življenja slovenskih izseljenk in izseljencev v Argentini, Nemčiji, na Švedskem ter v BiH so bolj podrobno opisani v življenjskih zgodbah, kjer dobijo osebno, družinsko in izkustveno razsežnost.

Osebnе pripovedi in življenjske zgodbe ponujajo subjektivno razlago dogodkov in omogočajo globlji vpogled v osebno življenje, identitete in družbene pojave ter dostop do bogatih, kontekstualiziranih pomenov, ki jih ljudje pripisujejo svojim izkušnjam. Osebnе pripovedi so po svoji naravi refleksivne, saj posameznikom omogočajo, da razmišljajo o svojem življenju in ga osmišljajo v širšem družbenem kontekstu. Ta refleksivnost je ključna za razumevanje dinamičnega prepletanja osebnih izkušenj v kontekstu socialnih in družbenih struktur večplastnega migracijskega procesa. Poleg tega osebne pripovedi pogosto razkrivajo kompleksnost oblikovanja in preoblikovanja identitete skozi čas, kar je ključna razsežnost migracijskih procesov, ki vpliva na različne vrste in intenzivnost organiziranosti in dejavnosti izseljencev in izseljenk.

Z življenjskimi zgodbami, izkušnjami, subjektivnimi interpretacijami in doživljanji izseljenk in izseljencev so seznanili društev, organizacij, katoliških misij,

zborov, plesnih skupin, narodnih domov in časopisov postavljeni v vsakdanje življenje tistih, ki jim je ohranjanje svoje jezikovne in kulturne identitete predstavljalo temeljni smisel izseljenskega življenja. Nedvomno pa se je veliko izseljenk in izseljencev tudi neformalno družilo ter ohranjalo vezi s kraji izselitve in svojimi identitetami na drugačne, bolj intimne načine. Prav takšne raznovrstne odtenke odstirajo življenjske zgodbe, v katerih so neformalni stiki in vsakodnevna srečevanja med ljudmi z ideološko in politično nasprotnimi pogledi veliko pogostejši in pristnejši, kot bi lahko sodili po uradno ločenih, sinhrono delujočih organizacijskih strukturah slovenskih povojnih izseljenk in izseljencev.

ORGANIZIRANOST

Migracije v slovenskem prostoru je po koncu druge svetovne vojne zaznamovalo begunstvo, pregnanstvo in prebežništvo oseb slovenskega, nemškega in italijanskega izvora (Gombač 2005; Nečak 2010), hkrati pa so se v Slovenijo postopno začeli vračati deportiranci in izgnanci, ki so preživeli nasilje v delovnih in koncentracijskih taboriščih Tretjega reicha (Lukšič Hacin 2018: 62). Maja 1945 je Slovenijo zapustilo okoli 25 000 ljudi. Manjšini je uspel beg v Italijo, večina, 20 000 ljudi, od tega okoli 12 000 pripadnikov slovenske narodne vojske, pa se je umaknila v Avstrijo. Slovenski begunci, najprej naseljeni v taboriščih v Italiji in Avstriji – pozneje razseljeni večinoma v Argentino, Avstralijo, Kanado, v ZDA ali po Evropi, nekateri pa so za stalno ostali na območjih, na katerih živi avtohtono slovensko prebivalstvo (Koroška, Goriška, Tržaška) –, so v italijanskih in avstrijskih taboriščih organizirali šole ter razvili prosvetno, kulturno in literarno delovanje (Detela 1999: 122–127; Švent 1992, 2007; Zupančič 2001; Jaklitsch, Janežič, Rihar 2017).

Po vrnitvi več kot 10 000 slovenskih domobrancev in okoli 600 civilistov konec maja 1945 v Jugoslavijo, kjer so bili pomorjeni, je v Avstriji ostalo okoli 6000 beguncev, ki so jih iz začasnega Vetrinjskega taborišča postopoma preselili v štiri večja begunska taborišča: Peggez pri Lienzu, Spittal na Dravi, Št. Vid ob Glini in Kellerberg ter Liechtenstein pri Judenburgu (Švent 2007). Kot izčrpno opisuje Rozina Švent, je v avstrijskih taboriščih pod delno slovensko begunsko samoupravo nastalo odlično organizirano bogato ustvarjalno delovanje na številnih področjih. Kulturno delovanje je obsegalo glasbeno in zborovsko dejavnost, gledališče, bralne večere, razstave, strokovna predavanja in delujočo knjižnico, izdajanje verskega in begunskega tiska. Že maja 1945 je začel izhajati list *Domovina v taborišču*. Izjemno dobro je bilo organizirano šolstvo, saj so bili takoj vzpostavljeni vrtec, ljudska šola (delovati je začela že 22. maja 1945) in gimnazija, ki jo je vodil ravnatelj Marko Bajuk (delovati je začela 14. junija 1945), ter dopolnilno izobraževanje pa tudi verske dejavnosti. Za verske dejavnosti je skrbela že na začetku begunske poti organizirana Katoliška akcija, ki je bila razvejana organizacija, v katero je bila vključena večina

beguncev in begunk, posebna skrb pa je bila namenjen mladini (prav tam). John Corsellis (1997) opisuje skupino 6000 slovenskih beguncev, s katero je spomladi in poleti 1945 delal kot humanitarni delavec v dveh taboriščih na Koroškem. Namesto depresije, letargije, šoka in mentalne dezorientiranosti zaradi travmatične izkušnje vojne, bega in izgube dragih oseb, so se povezali in v par mesecih dosegli organiziranost skupnosti na najvišji možni ravni. Taborišča so upravljali sami prek administrativnih teles, ki so skrbela za registracijo ljudi, namestitev, prehrano, izobraževanje, rekreacijo, delo in zaposlitev, socialne zadeve, higieno in zdravje. Corsellis ugotavlja, da je bilo za tako stopnjo »izjemne, skoraj čudežne moralne trdnosti in sposobnosti za okrevanje« ter organiziranosti v izjemnih okoliščinah popolnega pomanjkanja osnovnih življenjskih dobrin odločilnih več dejavnikov: prisotnost 550 otrok, za katere je bilo treba poskrbeti; povezovalen občutek narodne identitete in skupna religiozna pripadnost. Med dejavniki pa je bila posebej pomembna tudi številčnost izobražencev, saj je bilo med begunci veliko učiteljev, profesorjev, duhovnikov, uradnikov in županov (Corsellis 1997: 134).

V Italijo se je po koncu vojne zateklo okoli 5000 slovenskih beguncev, ki pa so bili razpršeno naseljeni v številnih taboriščih in so jih tudi pogosto selili. Kot opisuje Helena Jaklitsch (2018), so bili versko in kulturno organizirani, izdajali so časopise, osrednje glasilo je bilo *Zedinjena Slovenija*, ki je imelo tudi leposlovno mesečno prilogo *Svet in dom*, ter verski taboriščni tednik *Sejalec*. Kljub razpršenosti po številnih taboriščih so slovenski begunci v Italiji ustanavljali pevske zборе, gledališke in orkestralne zasedbe, med njimi sta bila najpomembnejša Emigrantski pevski zbor Slovenija in Slovenski emigrantski Oder. Še posebej, tako kot slovenski begunci v Avstriji, pa so se posvečali vzgojno-izobraževalni dejavnosti od vrtca do gimnazije. Za to dejavnost v vseh begunskih taboriščih Jaklitsch ocenjuje:

Razsežnost kulturne in šolske dejavnosti, ki so jo razvili slovenski begunci v vseh taboriščih, še danes preseneča po kvaliteti in žlahtnosti, še posebej ob upoštevanju razmer, v katerih je obstajalo. Ob tem smemo zatrditi, da je prav šolstvo pomenilo biser vseh prizadevanj beguncev, da si ustvarijo novo življenje, zavedajoč se, da je izobrazba ključ do vsakega osebnega, družbenega in gospodarskega napredka. (Jaklitsch 2018: 8–9)

Tako kot za vzgojno izobraževalno dejavnost velja, da so bili izjemni tudi begunski in verski tisk ter literarno ustvarjanje. Janja Žitnik Serafin opisuje, kako je večina povojnih slovenskih izseljenih književnikov in književnic svojo ustvarjalno pot začela v avstrijskih in italijanskih taboriščih, kjer so organizirali »živahno literarno dejavnost, ki je bila pomemben sestavni del kulturnega, moralnega in emocionalnega preživetja v begunstvu. Skorajda bi lahko rekli, da se je povojna slovenska emigrantska književnost porodila na begu njenih bodočih tvorcev maja 1945« (Žitnik Serafin 2007: 330).

Med vidnejšimi pisatelji, pesniki, dramatik, ki so se pridružili že v tujini živečim študentom ali izseljenim med vojno, so bili: Anton Novačan, Mirko Kunčič, Jože Vombergar, Vinko Žitnik, Tine Debeljak, Mirko Javornik, Jože Krivec, Stanko Kociper, Zorko Simčič, Stanko Janežič, Karel Mauser, Jože Cukale, Vladimir Kos, France Dolinar idr. V taboriščih so tiskali liste, časopise, revije (npr. *Domovina v taborišču*, *Slovenska beseda*, *Jugoslovanski vestnik*, *Zedinjena Slovenija*), učbenike in drugo učno gradivo, verske in leposlovne publikacije. V celoti je od leta 1945 do sredine leta 1949 izšlo poleg različnih listov, časopisov in letakov okoli 150 posameznih naslovov. (Detela 1999: 125)

Po letu 1962 so sledile ekonomske migracije, najprej poimenovane zdomstvo, čeprav je pozneje veliko zdomcev postalo izseljencev, saj se je močan tok zaposlovanja v tujini »namesto v nameravano nekajletno preselitev pogosto prevesil v večletno ali tudi trajno« (Zupančič 2001: 293).³⁷ Med izseljenci v Nemčijo (predvsem na jug Nemčije, Bavarska, Baden-Württemberg) so prevladovali izseljenci iz prostora nekdanje Kranjske, Štajerske in Prekmurja (Tensundern 1973; Werner 1985; Zupančič 2001; Lukšič Hacin 2007, 2018; Drnovšek 2012; Toš 2014). V Francijo, drugo tradicionalno državo slovenskega izseljevanja v času med obema vojnama, se je po vojni selilo manj ljudi (Bogovič, Cajnko 1983; Pislar Fernadez 2004).³⁸ V Belgiji in na Nizozemskem so nekatera društva, ustanovljena v času med obema vojnama (Drnovšek 2012; več o izseljenstvu med obema vojnama gl. Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020), nadaljevala svoje delovanje (Jugoslovansko kulturno društvo sv. Barbara (Eisden) 1979; Pislar idr. 1986; Mulders 2010). Po drugi svetovni vojni so se Slovenci selili tudi v Veliko Britanijo in na Švedsko (Lukšič Hacin 1995, 1999a, 1999b, 1999c, 2001; Budja 1996, 2011, 2005), manj na Norveško in Dansko. Med pomembnejšo državo slovenskega izseljenstva sodi Švica (Marty 2015), stalno in razmeroma obsežno je izseljevanje v sosednjo Avstrijo. Po drugi svetovni vojni se je nadaljevalo tudi izseljevanje na druge celine, predvsem v Južno in Severno Ameriko, v Kanado in Avstralijo, značilno za obdobje do druge svetovne vojne (Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020). V ZDA se je nadaljevalo živahno delovanje večine obstoječih organizacij; v Argentini je ob predvojni strukturi organiziranosti slovenskih izseljencev začela nastajati vzporedna struktura

37 Podobno se je dogajalo priseljencem v Slovenijo, ki so se priselili iz drugih republik takratne skupne države Jugoslavije (Josipović 2006; Dolenc 2007) v okviru notranjih selitev. V drugi polovici 20. stoletja se je Slovenija, tako kot večina drugih evropskih držav, iz izseljenske (Trebše Štolfa, Klemenčič 2001; Štih, Balkovec 2010; Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020) prelevila v izseljensko-priseljensko državo (Castles, Miller 1998; Scheffer 2011).

38 V Franciji so se po drugi svetovni vojni naselili nekateri prebežniki (Japelj Carone 2016); leta 1954 naj bi v tujini živelo 45 000 jugoslovanskih emigrantov, od tega 2500 v Franciji (Božič 2010: 424), med njimi tudi slovenski.

z bogato društveno, izobraževalno, publicistično in umetniško dejavnostjo, ki so jo vzpostavili slovenski begunci; v Avstraliji in Kanadi pa sta se ob večjem številu slovenskih priseljencev povečali organiziranost in dejavnost, ki sta pred drugo svetovno vojno obstajali v manjšem obsegu.

Večji selitveni tokovi se odražajo v društveni organiziranosti in organiziranem dopolnilnem pouku slovenščine, kar je Jugoslavija organizacijsko in gmotno podpirala. »Na eni strani je skrbela glede njihovega bivanja v tujini, zlasti glede tega, da so bili čim bolj vezani na domovino. Skrbeli sta jih predvsem asimilacija in odtujitev, zato so podpirali izobraževanje zdomcev, predvsem njihovih otrok v maternem jeziku« (Čepič 2010: 410). Tako kot drugi izseljenci so tudi Slovenci in Slovenke v državah, v katere so se izselili, ustanavljali slovenska društva, saj »migranti niso le delovne roke in lačni trebuh – organi, ki se jih lahko priklopi na takšna ali drugačna (družbena) telesa novega okolja (in se pri tem pričakuje, da bodo brezhibno delovali), ampak so ljudje, ki v novem in tudi starem okolju spreminjajo obstoječe in ustvarjajo nove družbene organizme« (Mlekuž 2011: 62).

Leta 1951 je bila ustanovljena Slovenska izseljenska matica. Njena osnovna naloga ob ustanovitvi je bila okrepiti kulturne stike z izseljenci ter jih seznanjati s stanjem v Jugoslaviji. Ustanovljene so bile novinarska, glasbena, gledališka, filmska in zdravstveno-higienska sekcija. Leta 1953 je prvič izšel letni zbornik *Slovenski izseljenski koledar*,³⁹ leta 1954 so začeli izdajati mesečnik *Rodna gruda* (Rogelj 2001). O gostovanjih in živahni izmenjavi slovenskih kulturnih skupin v obeh smereh (npr. slovenskih skupin iz Slovenije v Kanado in slovenskih skupin iz Kanade v Slovenijo), organiziranih razstavah, likovnih kolonijah, piknikih in Srečanjih v moji deželi, o knjižnih izdajah v drugi polovici 20. stoletja idr. govorijo obsežni sezname Slovenske izseljenske matice (Rogelj 2011: 51–104). V svojem 60-letnem delovanju je Slovenska izseljenska matica (do 2011) pomagala pri organizaciji več kot 1000 gostovanj slovenskih kulturnih skupin v Sloveniji in po vsem svetu, kjer so se naselili Slovenci in Slovenke ter se organizirali v dejavnosti, ki so jih povezovale z izvirno deželo. »Zlata doba gostovanj slovenskih izseljenskih kulturnih skupin v Slovenijo je bila med sedemdesetimi in devetdesetimi leti prejšnjega stoletja, gostovanje slovenskih kulturnih skupin med naše izseljence v tujino pa je doseglo vrh sredi devetdesetih let. Zadnja leta se število gostovanj čedalje bolj zmanjšuje« (Rogelj, Pižent Suhadolc 2011: 51). Slovenska izseljenska matica je imela v prvih desetletjih po koncu vojne ključno vlogo pri organiziranju obiskov izseljencev v

39 *Slovenski izseljenski koledar* je prvič izšel novembra 1953 za leto 1954 kot naslednik *Ameriškega družinskega koledarja*, ki je izhajal 1915–1950 v ZDA. Zasnovan je bil za objavljanje prispevkov o zgodovini slovenskega izseljenstva (življenjepisi znanih slovenskih izseljencev, opisi izseljenskih organizacij, knjižnic, narodnih in delavskih domov, časopisja, šol, župnij, cerkva, informacije o domovini). (Rogelj 2001)

domovini in njihovih izletih po domovini (Kavrečič, Koderman 2021), podeljevala pa je tudi štipendije za učenje slovenskega jezika in za študij na slovenskih univerzah. Čeprav je bila ustanovljena kot kulturna ustanova in je spadala pod Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL), je delovala s politično finančno podporo, zato je med nekaterimi izseljenci in njihovimi organizacijami veljala za politično sporno, njeni cilji in naloge pa za problematične (Rogelj 2001: 50).

Za informiranje slovenskih zdomcev so v Sloveniji izhajali časopisi, npr. mariborski *Večer* je izdajal posebno izdajo v dveh različicah, za zdomce v Avstriji in drugih državah, ljubljanska radijska postaja je imela v rednem programu oddaje za zdomce, program za jugoslovanske zdomce so oddajale tudi nemške, belgijske radijske postaje.⁴⁰ Skrb za slovenske izseljence in zdomce je prevzela SZDL, v okviru katere je deloval Koordinacijski odbor za vprašanja naših delavcev na začasnem delu v tujini. Zavedali so se pomena povezovanja, zato so poudarjali samoorganiziranje v okviru klubov in društev, ki so nastajala od leta 1968. S financiranjem družabnih in kulturnih dejavnosti so želeli ohraniti nacionalno identiteto. Septembra 1983 je bilo v Nemčiji, Avstriji, Švici, na Švedskem in Danskem 49 društev oz. klubov, za katere so skrbele organizacije SZDL iz posameznih slovenskih občin. Društva in klubi so organizirali družabne prireditve ob praznikih, jugoslovanskih in slovenskih, na katere so vabili nastopajoče iz domovine (predvsem ansamble narodnozabavne glasbe), za kar so finančno prispevale občinske organizacije SZDL (Čepič 2010), npr. društvo Triglav Stuttgart »je uspešno sodelovalo od leta 1976 do leta 1990 z občino Kranj, nato pa z občino Maribor« (SKUD Triglav Stuttgart 2000: 18), društvo Sava Frankfurt pa s Ptujem (Pogačnik idr. 1978: 5–7).

Na novo ustanovljena društva ali po drugi svetovni vojni na novo obujena slovenska društva iz zahodnoevropskih držav so se med seboj povezovala in srečevala. Slovenska društva, ki so se osamosvajala izpod okrilja jugoslovanskih društev, so se predstavila v priložnostnih publikacijah 4., 5. in 6. srečanja. Ta so bila organizirana v Nemčiji v Essnu (1975), Münchnu (1976) in Frankfurtu (1978). Kratki opisi navajajo, kako so društva nastala, koliko članov imajo in katere so društvene dejavnosti, prireditve (Olaj, Rupnik 1975; Olaj 1976; Pogačnik idr. 1978), medtem ko so v publikaciji, izdani ob 9. srečanju v Sloveniji, društva samo naštet (Šabjan 1984). Iz spodnje tabele je razvidno, da se je število slovenskih društev (in njihovih koordinacij) v večini držav povečevalo.

40 V enem tednu so v Uredništvu Radia Ljubljana za Slovence v tujini pripravili približno 170 minut govornih in glasbenih prispevkov v petih oddajah: *Za slovenske izseljence, Besede in zvoki iz logov domačih, Našim rojakom po svetu, Naši na tujem, Dobro jutro, dragi rojaki na tujem*. Prispevke so pripravljali tudi za Radio Köln v Nemčiji in Liege v Belgiji (Pogačnik idr. 1978: 49–50).

Tabela 6: Število slovenskih društev iz posameznih evropskih držav na srečanjih slovenskih društev zahodne Evrope

Država	4. srečanje slovenskih društev zahodne Evrope, Bled – Essen, 1975	5. srečanje slovenskih društev zahodne Evrope, Triglav – München, 1976	6. srečanje slovenskih društev zahodne Evrope, Sava – Frankfurt, 1978	9. srečanje slovenskih društev zahodne Evrope, Moravske Toplice, 1984
Nemčija	5	6	16	28
Francija	5	5	5	/
Švica	2	3	2	4
Belgija	2	3	3	/
Nizozemska	1	1	3	/
Avstrija	1	1	2	4
Švedska	9	8	11	9
Danska	/	/	/	1

/ – ni podatkov

Viri: Olaj, Rupnik (1975); Olaj (1976); Pogačnik idr. (1978), Šabjan (1984).

Na 6. srečanju slovenskih društev Zahodne Evrope 10. junija 1978 v Frankfurtu se je bogat program začel s športnimi tekmovanji (kegljanje, šah, namizni tenis). Sledil je kviz Spoznavajmo svet in domovino, ob katerem so nastopili ansambel Mojmirja Sepeta, Majda Potokar, Miha Baloh, Janez Hočevnar – Rifle. Po prevzemu listine o sodelovanju in kulturnem programu slovenskih društev iz zahodne Evrope je na zabavi s plesom igral Plesni orkester RTV Ljubljana, peli so Majda Sepe, Marjana Deržaj, Braco Koren, Janko Ropret, dirigiral je Jože Privšek. Program je spremljala razstava slovenskih knjig, umetniških in ročnih del (Pogačnik idr. 1978: 38).

Za slovenske izseljenke, izseljence je tako pred drugo svetovno vojno kot po njej skrbela tudi slovenska katoliška Cerkev (Kolar 2001; Drnovšek 2002). Duhovnike je v Evropi povezovala Zveza slovenskih izseljenskih duhovnikov, vernike pa revija *Naša luč*, ki je začela izhajati na začetku petdesetih let. Po oceni iz leta 1970 je po svetu delovalo več kot 700 duhovnikov, mdr. v ZDA (221), Italiji (194), Avstriji (127), Argentini (77) (Drnovšek 2002: 142). Duhovniki in redovnice, katerih najpomembnejša naloga je bila skrb za evangelizacijo in podeljevanje zakramentov, ustanavljali pa so tudi jezikovne tečaje, slovenske knjižnice, revije, organizirali družabne prireditve in reševali socialne probleme, so odhajali v slovenske skupnosti po svetu, toda

politične zamere in ideološki predsodki so botrovali, da več desetletij po drugi svetovni vojni ni bilo nobenega sodelovanja med cerkvenimi ustanovami, ki so delovale med Slovenci po svetu, in izseljenskimi ustanovami v domovini. [...] Šlo je torej za dosledno izvajanje načela ločenosti Cerkve in države, ki je veljalo

na Slovenskem in tudi med rojaki po svetu, ter za proces diferenciacije znotraj izseljenskih vrst. (Kolar 2001: 129, 130)

Dopolnilni pouk slovenščine se je začel izvajati v Evropi leta 1970. V začetku leta 1975 je v tujini delalo sedem učiteljev s polnim in 14 z nepolnim delovnim časom, dopolnilni pouk slovenščine je obiskovalo okoli 650 otrok (Olaj, Rupnik 1975: 54–56), slovenska dopolnilna šola pa je postala tudi prostor srečevanja ter priložnost za nova poznanstva in stike (Slavec 1982: 83).

Organiziran je bil dopolnilni pouk v različnih jezikih jugoslovanskih narodov, vendar se je bilo treba za organizacijo tega v slovenščini ponekod bolj potruditi (prim. poglavje Organiziranost, Zvezna republika Nemčija). O posameznih začetnih zapletih, ali bodo slovenski otroci obiskovali slovensko ali jugoslovansko šolo, pripoveduje tudi Doroteja Oblak:

Leta 1971 je jugoslovansko veleposlaništvo začelo s šolo za otroke, katerih predniki izhajajo iz območja Jugoslavije. Srbski učitelj je kmalu začel pošiljati pošto, da moramo svoje otroke vpisati v jugoslovansko šolo, saj bomo morali v nasprotnem primeru plačati kazen 500 mark, kar je bilo v tistem času zelo veliko. Ta pisma smo dobili vsi, ki smo imeli vsaj malo slovanske priimke. (Doroteja Oblak v Štrubelj 2012: 24–25)

Na Dorotejo Oblak se je z vprašanji obrnilo veliko ljudi, ona pa je skopirala jugoslovanski zakonik, v katerem je pisalo, da imajo vsi pravico do svojega jezika, dala to prevesti v nemščino in poslala na Urad za šolstvo, ta pa je nato sklical ravnatelje vseh šol v Oberhausnu. Učitelj, ki je pošiljal omenjena pisma, je moral zapustiti svoje delovno mesto, v Nemčijo pa so začeli prihajati učitelji slovenščine.

V šolskem letu 1975/76 je dopolnilni pouk slovenščine obiskovalo 765 otrok, v naslednjem več kot tisoč, potem pa se je število še večalo (Čepič 2010: 410). Leta 1978 je dopolnilni pouk slovenščine v Nemčiji izvajalo 14 učiteljev, v Avstriji trije, v Švici štirje, v Belgiji eden, na Švedskem 15, v Angliji en učitelj (Pogačnik idr. 1978: 44–47).⁴¹ Učitelji so bili največkrat poslani neposredno iz domovine,

41 Za primerjavo: v šolskem letu 2019/20 je bil dopolnilni pouk slovenskega jezika in kulture organiziran v 19 evropskih državah, obiskovalo ga je okoli 1900 udeležencev, od tega več kot 1000 otrok. Slovenščino je poučevalo skupaj 36 učiteljev, od tega 14 napotenih (iz Slovenije) in 22 nenapotenih (živečih v državah poučevanja): Avstrija (2 učitelja), Belgija (1), BiH (3), Češka republika (1), Črna gora (1), Finska (1), Francija (2), Hrvaška (6), Lihtenštajn (1), Luksemburg (1), Makedonija (2), Nemčija (6), Nizozemska (1), Rusija (1), Srbija (6), Švedska (1), Švica (3), Velika Britanija (1 učiteljica), Ukrajina (v šol. letu 2019/20: 0) (Zavod Republike Slovenije za šolstvo b.l.).

z mislijo na vrnitev otrok, ki so jih poučevali, v domovino – ne zavedajoč se, da se bo zdomstvo za večino prevesilo v izseljenstvo:

Trudijo se predvsem, da bi v tujino poslali resnično dobre pedagoge in metodike ter take, ki jih še posebno veseli delo z našo mladino na tujem. [...] Učitelji naj ne bi bili tajniki ali blagajniki društev, temveč predvsem nosilci njihovih kulturnih dejavnosti. Večina izmed njih je usposobljena za vodenje dramskih, folklornih ali pevskih skupin. [...] Naša skupna skrb je usmerjena predvsem v to, da našim otrokom, ki žive in odrasčajo v tujem okolju, nudimo vsaj osnovni pouk iz materskega [!] jezika ter iz naše zgodovine in zemljepisa, da se ne bodo počutili tujce ob lastnih starših in da bodo ob vrnitvi v domovino čutili, da so prišli med svoje ljudi. (Jože Prešeren v Pogačnik idr. 1978: 43)

V Frankfurtu je leta 1978 potekalo šesto srečanje slovenskih društev Zahodne Evrope: poleg šestnajstih društev iz Nemčije so se srečanja udeležili: dve društvi iz Švice, dve iz Avstrije, pet iz Francije, tri z Nizozemske, enajst društev iz Švedske in tri društva iz Belgije. Poleg 14 učiteljic, učiteljev v Nemčiji so dopolnilni pouk slovenščine poučevale tri učiteljice, učitelji v Avstriji, pet v Švici, ena v Belgiji, petnajst na Švedskem in ena v Angliji. »Domače institucije učiteljem na tujem pošiljajo vso potrebno pedagoško literaturo, vsako leto organizirajo zanje dva seminarja, zveznega in republiškega, na katerih jih seznanjajo z najnovejšimi izsledki na pedagoškem področju in seveda tudi z aktualnimi političnimi dogodki« (Jože Prešeren v Pogačnik idr. 1978: 43), spodbujali so jih, da pri pouku uporabljajo tehnološke novosti, npr. videokasete. *Rodna gruda*, specializirana revija za rojake na tujem, je praznovala 25-letnico izhajanja (Pogačnik idr. 1978: 39–52). Društveno delovanje, čezmejno povezovanje slovenskih društev v Evropi, sodelovanje med občinami v izvorni in sprejemni državi, dopolnilni pouk slovenščine so bile leta 1978 že zelo razvejane dejavnosti.

V Franciji dopolnilnega pouka v slovenščini jugoslovanski konzulat v Parizu ni organiziral. Pouk v različnih jezikih jugoslovanskih narodov je bil organiziran, če je bilo prijavljenih vsaj 20 otrok. V šolskem letu 1978/79 je dopolnilni pouk na konzularnem območju Pariza obiskovalo 3448 otrok jugoslovanskih staršev, med njimi tudi 14 otrok s slovenskimi ali delno slovenskimi starši. Pouk v slovenščini bi zaradi majhnega števila in raztresenosti Slovencev v Parizu in okolici organizirali že za 15 otrok, a ni bilo dovolj prijav. Je pa v Parizu organizirala dopolnilni pouk Slovenska katoliška misija; pouk so obiskovali otroci od pet do 15 let v več starostnih skupinah. Poleg verouka so se učili osnov slovenščine (branje, pisanje), malo zemljepisa, zgodovine in petja (Bogovič, Cajnko 1983: 81, 140).

V državah naslednicah Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) živi največ slovenskih izseljencev na Hrvaškem, v BiH ter v Srbiji (Zupančič

2001), kar je – do slovenske osamosvojitve leta 1991 – sodilo v okvir jugoslovanskih notranjih migracij. Največ Slovencev v BiH je bilo leta 1953, in to 6300 (Kržišnik Bukić 2007: 22), nato se je njihovo število zmanjševalo; leta 1991 je bilo registriranih le še 2180 Slovencev – naraščalo pa je število ljudi iz BiH, ki so se priseljevali v Slovenijo. Nacionalna društva v Jugoslaviji (z različnimi imeni) v drugi polovici 20. stoletja niso bila niti zaželeni niti dovoljena: »Skupaj z drugimi, močnejšimi in vplivnejšimi društvi – s hrvaškim Napredkom, srbsko Prosvjeto, z muslimanskim Gajretom in židovsko La Benevolencio – je leta 1951 z ukazom o razpustitvi vseh nacionalnih kulturnih društev zaprlo svoja vrata« (Koblar 2008: 395) tudi Slovensko kulturno društvo Cankar v Sarajevu, ustanovljeno leta 1934. Na Hrvaškem je bilo leta 1947 ustanovljeno slovensko Kulturno-prosvetno društvo Bazovica, ki brez prekinitev deluje na Reki še danes (Riman, Riman 2012); leta 2017 so praznovali 70-letnico delovanja; več o Slovencih in njihovi organiziranosti na Hrvaškem in v drugih državah naslednicah SFRJ gl. Vera Kržišnik Bukić (2003), Janja Žitnik Serafin (2013, 2014).

Nekaterim skupnim značilnostim društvenega delovanja, organizacije dopolnilnega pouka slovenščine in literarne umetnosti (o kulturnem in literarnem ustvarjanju slovenskih izseljencev gl. Žitnik, Glušič 1999) v zahodnoevropskih državah po drugi svetovni vojni sledi podrobnejša predstavitev organiziranosti v Nemčiji in na Švedskem. Zunaj evropskih držav je predstavljena organiziranost slovenskih izseljenk, izseljencev v Južni Ameriki v Argentini, ZDA, Kanadi in v Avstraliji.

Zvezna republika Nemčija

Meddržavni sporazum o izmenjavi delavcev in njihovi zaščiti med Jugoslavijo in Zvezno republiko Nemčijo (ZRN) je bil podpisan leta 1968, veljati je začel leta 1969. Samostojno zaposlovanje oz. iskanje dela prek sorodstvenih in prijateljskih vezi je kmalu zamenjalo organizirano zaposlovanje, podprto tako z jugoslovanske kot nemške strani. Izseljevanje se je povečevalo do leta 1973, ko je Nemčijo zajela gospodarska kriza. V osemdesetih letih se izseljevanje ni ustavilo, saj so se izseljenim v Nemčiji pridružili njihovi družinski člani (Lukšič 2007, Štumberger 2007). Glasovi, da so prišli ljudje, ne le delovna sila (Frisch 1965),⁴² so bili vedno glasnejši po vsej Zahodni Evropi, ne le v Švici in Nemčiji, pozornost pa »se je preusmerila bolj na socialne, psihološke in jezikovne probleme, ki so postajali vse očitnejši s podaljševanjem 'začasnosti'« (Slavec 1982: 15).

42 »[M]an hat Arbeitskräfte gerufen, und es kommen Menschen« (Frisch 1965: 7). Knjiga, v katero je Max Frisch napisal svoj znameniti Uvod, je izšla v Švici in se je nanašala na (ne) sprejemanje italijanskih migrantov.

V ZRN je takoj po drugi svetovni vojni v Münchnu izhajal emigrantski kulturni časopis *Slovenija* (1948–49). V taborišču Münster so leta 1947 izdali kulturno revijo *Žica*. Branimir Pistivšek je izdal več političnih šapirografiranih zbornikov, prevajal je iz poljske lirike, njegovi sestavki so bili objavljeni v *Svobodni Sloveniji*, *Koledarju celovške Mohorjeve družbe*, prevodi v *Mostu*. Med vidnejšimi slovenskimi pisatelji, ki so živeli in pisali v Nemčiji, so Janez Zdešar, Igor Šentjurs in Venčeslav Šprager, ki sta obsežno leposlovno delo ustvarjala več desetletij. Rudolf Trofenik, založnik v Münchnu, je objavil več za slovenistiko pomembnih del; po njegovi smrti je založniško delo nadaljeval novi založnik Kovač (Detela 1999: 189–190; več o kulturnem in literarnem ustvarjanju v Nemčiji in drugih evropskih državah gl. Žitnik, Glušič 1999). Med likovnimi ustvarjalkami, ustvarjalci, ki so postali znani zunaj svoje slovenske skupnosti, so: grafik Marjan Vojska, grafik in slikar Venčeslav Šprager, slikarji Anton Zaic, Štefka Pirc, Jelka Kuraj in Jože Harig (Toplak 2005: 123, 125).

Najstarejše slovensko društvo v Nemčiji (in leta 2019 še vedno delujoče) je Slovensko kulturno in umetniško društvo (SKUD) Triglav Stuttgart, ki je začelo delovati leta 1970, uradno registrirano pa je bilo 1971. »Društvo so ustanovili decembra 1970, med njegovimi prvimi organizatorji pa so bili Meta Vrhunc, Marjan Retelj in Marcel Božič, ki je postal tudi prvi predsednik« (Olaj, Rupnik 1975: 5). Toda

slovensko društvo »Triglav« [se je] razživel, že preden je bilo formalno ustanovljeno, namreč registrirano pri oblasteh kot »e. V.« (= enigetragener Verein, v register vpisano društvo). Poznejši ustanovitelji društva so že jeseni 1970 pripravili vse potrebno za veliko prireditev Slovenske izseljenske matice in RTV Ljubljana v predmestju Sindelfingen. To je bila prva velika revija slovenskih ljubiteljskih skupin v tujini; od tod je nastala tradicija vsakoletnih srečanj. Ko se je »Triglav« spomladi leta 1971 tudi formalno ustanovil, je delo društva potekalo že v kar razvejanih sekcijah. (Pogačnik idr. 1978: 9–10)

Podatke o istem društvu navajamo kot primer, ki ponazarja težave pri ugotavljanju, kdaj je bilo posamezno društvo ustanovljeno: prvi vir navaja 1970 (začetek delovanja), drugi vir navaja 1971 (uradna registracija). 30-letnico delovanja je društvo Triglav Stuttgart praznovalo leta 2000, čeprav so bili uradno registrirani 13. novembra 1971, navaja tretji vir (SKUD Triglav Stuttgart 2000: 18).

Slovensko kulturno in umetniško društvo (SKUD) Triglav Stuttgart je v prvih petih letih delovanja razvilo bogato dejavnost po sekcijah (planinska, kegljaška, dramska, izletniško-počitniška) ter odprlo podružnice v Sindelfingenu, Aalenu in Reutlingenu za okoli 4000 Slovencev, živečih v Stuttgartu in okolici. Društvo je imelo leta 1975 okoli 150 članov, na prireditvah pa se je

zbralo okoli 2000 obiskovalcev. Pogosto so prirejali izlete in piknike, vsako leto planinski ples, martinovanje ter proslave Prešernovega dne, dneva mladosti in dneva žena, praznovali so dan republike. Odprli so številne oddelke slovenske šole na svojem območju, učenci, ki so obiskovali slovensko šolo (tj. dopolnilni pouk slovenščine), pa so z učiteljicami sodelovali na društvenih proslavah in bogatili kulturno življenje med Slovenci v Stuttgartu in krajih, kjer šole delujejo. Društvo je sodelovalo z jugoslovanskih klubom, v pomoč sta mu bila jugoslovanski informacijski center in generalni konzulat v Stuttgartu. Septembra 1974 je društvo Triglav Stuttgart organiziralo 3. srečanje slovenskih društev; zbralo se je 2500 rojakov (Olaj, Rupnik 1975: 5–6).

Nemčijo je zajela gospodarska kriza leta 1973, posledično je 30. novembra 1973 ta z odlokom prepovedala zaposlovanje tujih delavcev. Migracije so v obdobju 1974–1979 stagnirale, a število tujcev se ni zmanjševalo; ravno nasprotno, s prenehanjem kroženja so se v Nemčijo preselile še družine delavcev.

Leta 1977 so bili jugoslovanski delavci in njihovi družinski člani skupaj s Turki najštevilčnejša skupina priseljenih; največ jih je bilo v okrožju Severni Württemberg s središčem v Stuttgartu. Leta 1980 je bilo v Severnem Badnu okoli 26 000 jugoslovanskih delavcev, od tega največ Hrvatov (42 %), Bosancev in Hercegovcev (26 %) ter Srbov (24 %); Slovencev je bilo okoli 1000 (4 %) (Slavec 1982: 61). Leta 1975 je v Nemčiji delovalo pet slovenskih društev (Olaj, Rupnik 1975): Bled Essen, Triglav Stuttgart (s podružnicami v Sindelfingenu, Aalenu in Reutlingenu), Sava Frankfurt, Triglav München, Slovenska katoliška skupnost Berlin.

V osemdesetih letih je nezaposlenost v Nemčiji naraščala. Nemške oblasti so poskušale vračanje zagotoviti s finančno pomočjo ob vrnitvi, s poostrenim nadzorom nad izdajanjem, podaljševanjem dovoljenj za delo ter z ostrejšimi pogoji za doseljevanje otrok. Vračanje Slovencev so zavirale tudi gospodarska, družbena in politična kriza v Jugoslaviji (Lukšič 2007).

Slovenska osamosvojitve na selitvene tokove ni imela bistvenega vpliva, je pa »spodbudila ustanavljanje novih društev in poživila delo starih« (Štumberger 2007: 40; Drnovšek 2009: 59). Slovenska društva so s svojim družbenopolitičnim delovanjem med osamosvajanjem pripomogla tudi k priznanju samostojne Republike Slovenije.

V Nemčiji so delovale katoliške misije, torej katoliški duhovniki, napoteni iz Slovenije (ali od drugod) v Nemčijo. Božidar Tensundern (1973) navaja, da je prišel prvi slovenski duhovnik v Nemčijo približno deset let po drugi svetovni vojni, 1. maja 1973 pa so v Nemčiji stanovali slovenski duhovniki v naslednjih krajih: Berlin (Štefan Vereš), Essen-Altenessen (Ivan Ifko), Bremen (Mirko Jereb), Oberhausen-Sterkrade (Pavel Uršič), Köln (Jože Bucik, Ludvik Rot),

Frankfurt (Edo Škulj), Mannheim (Jože Cimerman), Esslingen (Ciril Turk), Reutlingen (Janez Demšar), Ravensburg (Franc Felc), Ingolstadt (Feliks Grm), München (Janez Sodja, Branko Rozman, Janez Zdešar, Tine Vrečar) (Tensundern 1973: 167–169). Nekatere katoliške misije, npr. slovenski župniji v Münchnu in Stuttgartu, so organizirale svoj pouk slovenščine, vrtec in številne dejavnosti, v okviru katerih so se Slovenke, Slovenci družili (Bečan 2004; Štrubelj 2012: 24–25; Vižintin 2016: 162).

Poleg množičnega ustanavljanja slovenskih društev v Nemčiji se je pospešeno organiziral tudi dopolnilni pouk slovenščine. Prvi začetki slovenskega dopolnilnega pouka segajo v leto 1971, ko je v Stuttgart odšel učitelj Franc Sedmak. Največ otrok je obiskovalo pouk v Baden-Württembergu (okoli 70–80 % vseh otrok), kjer so s polnim delovnim časom delale leta 1975 štiri učiteljice: Dragica Nunčič, Milica Pukl, Marija Kurent in Marija Stermecki. V Berlinu je poučevala Milena Skrt, v Münchnu Martina Vizjak, v Frankfurtu pa Romana Dolanc (Olaj, Rupnik 1975: 54–56).⁴³

Leta 1978, ko je v Nemčiji delovalo 16 društev, je izvajalo dopolnilni pouk slovenščine 14 učiteljic, učiteljev. V deželi Baden-Württemberg je v prvem letu delovanja dopolnilni pouk slovenščine obiskovalo okoli 100 učencev, po sedmih letih »vestnega dela pa obiskuje številne oddelke v tej deželi že 517 otrok, ki jih poučuje šest učiteljev iz domovine« (Pogačnik idr. 1978: 42–47).

Slovenska društva, delujoča v Zahodni Evropi, so se leta 1984 srečala devetič. V Nemčiji je takrat delovalo že 28 društev z eno koordinacijo (Šabjan 1984): Koordinacijski odbor slovenskih društev Stuttgart, Triglav Stuttgart, Triglav Reutlingen, Triglav Nagold (Reutlingen), Kajuh Ugingen (Gammelshausen), Slovenija Ulm-Donau, Planina Ludwigsburg, Mura Besigheim in Heilbronn-Böckingen, Planinka Ravensburg, Zlatorog Schwäbisch Gmünd in Ruppertscofen, France Prešeren Mannheim, Triglav München, Lastovka Ingolstadt, Drava Augsburg, Slovensko kulturno društvo Erlagen, Simon Jenko Nürnberg, Sava Frankfurt, Bled Essen, Celje Grevenbroich, France Prešeren Burscheid, Maribor Hilden, Ljubljana Essen, Slovenski zvon Krefeld, Ljubljana Leverkusen, Slovenija Gütersloh, Rudar Dortmund, Slovenska beseda Hückelhoven, Slovenija Berlin. Po letu 1991 so se slovenska društva v Nemčiji še naprej povezovala in skupaj organizirala prireditve, ki so presegale lokalno delovanje znotraj posameznih nemških pokrajin (Vižintin 2017). Predstavniki, predstavnice društev, katoliških misij, socialne delavke so se srečevale nekajkrat na leto na društvenih sestankih,

43 Kristina Kemper (Dortmund), Vida Sienčnik (Hoffnungsthal) sta bili slovenski učiteljici, ki sta poučevali nemški jezik v pripravljalnih oddelkih otroke vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti (Olaj, Rupnik 1975).

na sestankih južne ali severne koordinacije društev, na folklornih in pevskih seminarjih, na folklorijadah in posvetih.

Švedska

Slovenci so odhajali na Švedsko od začetka šestdesetih do začetka sedemdesetih let 20. stoletja, pozneje pa so se tja selili posamezniki. Švedska, ki je bila med drugo svetovno vojno nevtralna, je bila gospodarsko razvita država, ki je potrebovala delovno silo. Tja se je iz Slovenije preselilo od šest do sedem tisoč ljudi, nekaj se jih je vrnilo, številni pa so si na Švedskem ustvarili družine. Slovenci so se naselili predvsem na jugu Švedske, a razpršeno, v industrijskih središčih in obmorskih mestih, v katerih so potrebovali ljudi za delo v ladjedelnicah (Lukšič Hacin 1999c: 26–27). Sporazum o socialni varnosti med Jugoslavijo in Švedsko je bil podpisan leta 1969, leta 1979 pa je bil nadomeščen z novim sporazumom (Svetek 1985: 22). Medtem ko so se ekonomski migranti na »začasnem delu v tujini« v Nemčiji imenovali gostujoči delavci (*Gastarbeiter*), v Franciji tuji delavci (*travailleurs étrangers*), se je na Švedskem že uveljavil termin priseljenci (*invandrar*). V šestdesetih letih 20. stoletja Švedska še ni imela uradne priseljske politike, ampak se je do priseljencev, pa naj je šlo za prebežnike (prim. življenjsko zgodbo Antona Božiča) ali ekonomske migrante, vedla kot do Švedov; dobili so zaposlitev in namestitve (prim. Lukšič Hacin 1995, 1999 a, 1999b, 1999c, 2001; Budja 1996, 2001, 2005; Drobnič 1986; Podvinski 2001; Zupančič 2001; Bratun 2005; Bitenc 2009; Valentinčič 2016).

Leta 1969 je bil ustanovljen Državni zavod za priseljence (Statens Invandrarverk, SIV), ki se je obračal predvsem na osrednje priseljske organizacije, po tej mreži pa je potekalo tudi financiranje dejavnosti zvez in društev, kar pomeni, da so neorganizirani priseljenci izpadli (Lukšič Hacin 1999c: 28). Priseljenci so se začeli organizirati in ustanavljati priseljske zveze po nacionalnem ključu. Tega leta je bila ustanovljena Jugoslovanska zveza in začelo je delovati prvo samostojno slovensko društvo Triglav v Landskroni, ustanovljeno leta 1968. (Lukšič Hacin 2001a: 285). Do leta 1999 je bilo na Švedskem ustanovljenih skupaj 14 slovenskih društev: Slovenski kotiček, Göteborg;⁴⁴ Slovensko društvo v Stockholmu; Slovenija, Eskilstuna; Kulturno prosvetno društvo Slovenija, Landskrona; Simon Gregorčič, Köping; Slovenija, Olofström; Planika, Malmö; Savinja, Jönköping;⁴⁵ Ivan Cankar, Halmstad; združitev Slovenskega kulturnega kluba Triglav in Kulturno-prosvetnega društva Slovenija v Slovensko kulturno društvo Lipa, Landskrona; Slovensko-švedsko društvo, Helsingborg; Sloven-

44 V okviru Zveze društev in klubov Jugoslovancev na Švedskem, a društvo ni zaživel.

45 Ne deluje več.

ski dom, Göteborg; Orfeum, Landskrona (Lukšič Hacin 2001a: 285–286; za podrobnejša imena društev gl. Lukšič Hacin, Milharčič Hladnik, Josipovič, Kalc, Vižintin 2020, 356–419). V Stockholmu deluje tudi Švedsko-slovensko prijateljsko društvo, podobno kot v Ljubljani Slovensko-švedsko prijateljsko društvo (Budja 2005: 3). Slovensko društvo v Stockholmu, tretje slovensko društvo na Švedskem, ustanovljeno leta 1972, je že naslednje leto dobilo v najem stavbo, ki so jo spremenili v Slovenski dom, na katerega so bili skoraj 20 let zelo ponosni, čeprav je bil to na začetku

zapuščen lovski gradič ob jezeru blizu podzemne železnice Farsta Strand. Stavba je bila res zapuščena, razpadla in slabo izolirana, a je razporeditev prostorov v njej, ko smo si jo podrobneje ogledali, povsem ustrezala našim potrebam. Ravno tako nam je ustrezal vrt pred njo, zasajen z lipami, nad katerimi smo bili navdušeni. Nismo se zbal del, ki nas je čakalo. Potreben material za izolacijo, manjkajočo električno, vodovodno in toplovodno napeljavo smo dobili od občine, delo pa je bilo naše, saj smo imeli med našimi člani ljudi, ki so se spoznali na vse. [...] Tako smo dokončali dela na stavbi, ki smo jo poimenovali kar Slovenski dom, in ponosno smo jo predstavili Švedom (po televiziji in prek radijskih in pisnih medijev) pa tudi vsem ostalim priseljencem na Švedskem. Hkrati smo v njej pričeli z dejavnostmi, ki smo jih že prej načrtovali: prirejali smo družabne večere, različne kulturne dejavnosti, tečaje slovenskega jezika za predšolske otroke in vse odrasle, ki bi se želeli z njim seznaniti, v njem je dobila prostore slovenska knjižnica, pevski zbor, narodnozabavni ansambel, uredništvo časopisa *Naš glas* in še nekatere druge prostočasne dejavnosti. Tudi več sestankov, pomembnih za Slovence v Stockholmu in za vse ostale na Švedskem, se je zgodilo v njej. (Tone Jakša v Kalčevič 2017: 5)

Leto 1975 bilo prelomno, saj je švedski parlament potrdil glavna načela priseljske politike (enakost, svobodna izbira in sodelovanje), čemur je sledila večja finančna pomoč društvom priseljencev, ki so delovala kot kulturna društva, za radio, televizijo, izdajanje kulturnih in informativnih časopisov; podporo so dobile vse organizacije, ki so podpirale zbliževanje med priseljenci in Švedi (Lukšič Hacin 1999c: 28–29).⁴⁶ Istega leta je bilo organizirano prvo posvetovanje predstavnikov slovenskih društev na Švedskem v Stockholmu, na drugem posvetovanju (29. maja 1976) so ustanovili Koordinacijski odbor slovenskih društev. Glavna vprašanja, ki so jih obravnavali, so bila povezana s časopisom *Naš glas*, poukom slovenščine in iskanjem učiteljskega kadra zanj, z letovanjem otrok v Sloveniji, radijskimi in televizijskimi oddajami v slovenščini in pripravi slovenskih kulturnih festivalov. Prvi festival je bil leta 1975

46 Od leta 1986 je bilo financiranje povezano s številom članov (več o tem in virih financiranja gl. Lukšič Hacin 1999c: 28–29).

v Jönköpingu; najprej so bili vsako leto, potem vsako drugo leto; od leta 1990 se festival imenuje Slovenska kulturna srečanja. Redno so sodelovali z Zvezo društev in klubov Jugoslovanov na Švedskem, iz katere so izstopili leta 1991, in Mestno konferenco SZDL Ljubljana (Lukšič Hacin 2001a: 281–322). Leta 1976 so priseljenci, tujci brez švedskega državljanstva, dobili pravico, da sodelujejo na volitvah za občinske in okrajne skupščine, če so živeli na Švedskem zadnja tri leta, če so dopolnili 18 let ali so bili vpisani v register prebivalstva do 1. 11. 1976 (Lukšič Hacin 1999c: 30).

Za slovenske kulturne in literarne ustvarjalce je bila na Švedskem izjemnega pomena revija *Naš glas* (1973–2001, Budja 2005: 13), ki je omogočila »izlivanje lastnih misli, čustev in dogodivščin na papir« (Budja 1999: 230); vodilna člana uredništva in dopisnika sta bila Alja in Sten Öfors. V času prvih številčk časopisa *Naš glas* je bilo to še glasilo Slovenskega društva v Stockholmu, leta 1975 pa je na prvem posvetovanju predstavnikov slovenskih društev na Švedskem v Stockholmu postal časopis vseh slovenskih društev na Švedskem (Lukšič Hacin 2001a: 304). Med pomembnejšimi slovenskimi ustvarjalci na Švedskem so bili: Marija Hriberšek, Avgušтина Budja, Adi Golčman in Tone Jakša, ki so skupaj objavili antologijo slovenske poezije na Švedskem *Štiri pota in razpotja* (1979). Poezijo so pisali še Mihaela Barišič Hojnik, Tomo Vitanc, Peggy Lesjak in Olga Budja. Objavljali so v revijah *Naš glas*, v slovenskih *Rodna gruda*, *Naša Slovenija*, *Naša luč*, v *Slovenskem izseljenskem koledarju*, na slovenski strani v *Jugoslovanskem listu*, v reviji *Jedinstvo* (Švedska). Nekatere pesmi so uglasbili (Avgust Budja) in jih peli. Med prozaisti in dopisniki izpostavlja Avgušтина Budja (1999) Rada Omota, Bogdano Arih, fotografa Pavla Udirja idr., med slovenskimi duhovniki pisca Zvoneta Podvinskega idr. (prim. Žitnik, Glušič 1999).

Slovenski delavci na Švedskem so bili na področju jezikovnega razvoja prepuščeni sami sebi, pa naj gre za izpopolnjevanje v materinščini ali švedskem jeziku (Budja 1999: 230). Prvi tečaji za odrasle in dopolnilni sobotni pouk za otroke so bili organizirani v društvenih prostorih, pozneje pa se je redni pouk slovenskega jezika za otroke preselil na švedske šole, saj je resolucija iz leta 1975, ki je uvedla t. i. multikulturalizem (Lukšič Hacin 1999a, 1999c), uzakonila tudi pravico do poučevanja maternega jezika v šolah. Jezik so poučevali učitelji, ki jih je potrdila in zaposlila Švedska. Slovenski jezik so organizirali v vseh treh večjih mestnih regijah: v Stockholmu, Göteborgu in Malmöju, Landskroni, Olofströmu, Helsingborgu, Ängelholmu, Alvesti, Växjöju, Nybru, Norrköpingu, Köpingu, v Halmstadu pa dolgo časa niso našli primerne učitelja. Težave so imeli s kadrom, z učbeniki in učnim gradivom, zato so leta 1977 ustanovili Društvo slovenskih učiteljev in vzgojiteljev, ki je imelo 21 članov. Dopolnilni pouk slovenščine je obiskovalo 132 od 255 slovenskih šoloobveznih otrok. V

začetku osemdesetih let je pouk slovenščine obiskovalo okoli 250 otrok, potem je število upadalo, delovni pogoji učiteljev so se slabšali. Leta 1987 je 240 učencev poučevalo 17 učiteljev. Leta 1990 je Društvo slovenskih učiteljev, ki je imelo samo še šest članov, število učencev pa je padlo na sto, prenehalo delovati (Lukšič Hacin 2001a: 302–303).⁴⁷

Slovenski izseljenski duhovniki na Švedskem v poznejših povojnih letih so bili: Jože Flis, Ignacij Kunstelj (Anglija), Janez Sodija (Nemčija), Jože Drolc, Janez Denša (Nemčija), Ludvik Rot (Anglija), Jože Bratkovič, Stane Cikanek in zdajšnji duhovnik Zvone Podvinski. Vsi so redno objavljali kronologije slovenskih naselbin na Švedskem, potopise in kulturnoznanstvene razprave, občasno v *Našem glasu*, redno v reviji *Naša luč* (Budja 1999: 235).

Slovenska zveza na Švedskem, ustanovljena leta 1991 v Köpingu, od leta 1992 izdaja slovensko-švedsko *Slovensko glasilo/Slovenska blad*et in združuje vsa slovenska društva na Švedskem. Društva so se v preteklosti prek slovenskega Koordinacijskega odbora slovenskih društev na Švedskem združevala z drugimi jugoslovanskimi društvi v Jugoslovansko zvezo, ki je bila kot osrednja organizacija registrirana pri švedskih ustanovah. Slovenska društva so se med osamosvajanjem Slovenije »prebudila«, a leta 1991 izoblikovana Slovenska zveza je morala »preživeti«⁴⁸ dolgotrajni postopek registriranja in zadovoljiti predpisana merila, da je konec leta 1995 končno dosegla uradno priznanje Švedske (Lukšič Hacin 1995: 132–133, 2001: 286), s čimer so bili zagotovljeni tudi finančni viri za delovanje.

Argentina

Organiziranost slovenskih izseljencev v Argentini je po letu 1945 doživela velike spremembe v smislu kontinuitete s predvojno organiziranostjo na eni strani in nastanka povsem nove strukture organiziranosti in delovanja na drugi. Izseljenci v Argentino pred drugo svetovno vojno so bili večinoma s Primorske, iz Benečije, Prekmurja in Bele krajine. Okoli 25 000 priseljencev s slovenskega ozemlja je ustanovilo številna društva, časopise, slovenske domove, slovenske tečaje za učenje slovenščine, gledališke, plesne in pevske skupine ter dobrodelne in podporne organizacije. Znotraj skupnosti so bili političnoideološko razdeljeni na tri tabore. Najmočnejši je bil levo usmerjeni tabor, ki je leta 1925 ustanovil delavsko kulturno društvo Ljudski oder; manj številčen je bil zmerno liberalni tabor, ki je leta 1929 ustanovil Slovensko prosvetno društvo; tretji tabor pa je

⁴⁷ Za primerjavo: v šolskem letu 2019/20 je bil organiziran dopolnilni pouk slovenskega jezika in kulture v krajih Stockholm in Gaavle; na Švedskem ga je izvajala Danni Stražar (Zavod Republike Slovenije za šolstvo b. l.).

bil jugoslovansko usmerjen; to so bili sokoli, ki so ustanovili sokolsko društvo La Paternal. Vsak tabor je imel svoje časopise, prostore za druženje – slovenske domove, kulturno in izobraževalno dejavnost. Združevanje je, tako kot med slovenskimi izseljenci drugod po svetu, pogosto potekalo tudi glede na kraj izselitve. Tako je nastalo društvo Prekmurcev, ki so se sicer delili na nasprotna tabora katoliške in evangeličanske vere (Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020: 283–284). Zanimivo je, da so leta 1949 začeli družno graditi Prekmurski dom, ki je leta 1950 dobil dovoljenje za delovanje in v razširjenih, modernih prostorih z dvorano, plesiščem in barom deluje še danes.

Med drugo svetovno vojno so se v prizadevanjih za pomoč ogroženi domovini številna društva in organizacije povezali in leta 1947 ustanovili Slovenski ljudski dom, osrednjo organizacijo slovenske predvojne izseljenske skupnosti. Slovenski ljudski dom in vse druge organizacije, razen podpornega društva Naš dom, je Peronova vlada zaradi levičarske usmerjenosti dve leti pozneje ukinila. Po padcu peronizma so se predvojni priseljenci poskusili vnovič organizirati. Leta 1955 so obudili delovanje Ljudskega odra in ustanovili društvo Zarja, ki sta skupaj z Našim domom delovala v največji primorski naselbini Villa Devoto. Leta 1974 so ustanovili Slovensko podporno društvo Triglav, v katero so se združili Zarja, Naš dom in Ljudski oder in ki združuje večino primorskih izseljencev in njihovih potomcev. (Jevnikar, Mislej 1999: 15–16) Društvene dejavnosti so kmalu začele zamirati in so se vnovič razmahnile po osamosvojitvi leta 1991 (Repič 2006: 132).

»Novi« Slovenci, kot so se znotraj delitve slovenske skupnosti imenovali povojni begunci, ki so prišli med letom 1947 in sredino petdesetih let, so svojo dejavnost organizirali izjemno učinkovito in vsestransko. Izvor te organiziranosti je izhajal iz obdobja, ko so begunci po begu s slovenskega ozemlja leta 1945 socialno, kulturno, izobraževalno, versko, gospodarsko in politično življenje organizirali v begunskih taboriščih v Avstriji in v Italiji (Švent 2007; Jaklitsch, Janežič, Rihar 2017). »V primeru slovenske politične emigracije lahko govorimo o skorajda enotni usodi, saj se je ta skupnost pravzaprav oblikovala že pred preselitvijo v Argentino. Kot že vemo, gre za domobrance in druge nasprotnike partizanske vojske oziroma komunizma, ki so (večinoma) maja 1945, ko je bil izid vojne že gotovo znan, skupaj z družinami pobegnili deloma v Italijo, večina pa na Koroško.« (Žigon 2001b: 55)

S »starimi« Slovenci se niso družili, saj jih je delil ideološko-politični prepad, ki je bil v peronistični Argentini tudi državno podprt. Organizacije predvojnih slovenskih skupnosti so bile zaradi levičarske usmerjenosti ukinjene, organiziranost povojnih slovenskih priseljencev pa je bila protikomunistično usmerjena, kar je bilo ključno za njen obstoj (Molek 2019: 131). Strnjena skupina družin

slovenskih beguncev, okoli 6500 ljudi, je dovoljenje za priselitev v Argentino dobila pod pogojem, da med njimi ni nobenega komunista, argentinska država pa je prevzela tudi financiranje njihove poti. Prve skupine slovenskih beguncev so prispele leta 1947 in takoj so se organizirali v Slovenski klub, leta 1948 pa v Društvo Slovencev. Pod njegovim okriljem so delovala še druga društva, verske organizacije, uredništvo tednika *Svobodna Slovenija*, verske publikacije, kot sta *Oznanila* in *Duhovno življenje*, pisateljsko združenje, gledališke in pevske skupine. Slovenska kulturna akcija, temeljna institucija kulturnega ustvarjanja skupnosti, še vedno dvakrat na leto izdaja revijo *Meddobje*, v kateri objavljajo ustvarjalci z vsega sveta. Do danes je Slovenska kulturna akcija izdala okoli 200 publikacij.

V literarnem ustvarjanju slovenskih izseljencev po letu 1945 je vloga literatov iz Argentine izjemna, saj »še vedno prepričljivo prevladuje slovenski jezik, ki ga tudi po kakovosti lahko v mnogih primerih postavimo ob bok literarni produkciji v matični Sloveniji« (Jevnikar, Mislej 1999: 21). Pomembnejša imena med literarnimi ustvarjalci so: Tine Debeljak, Ruda Jurčec, Vinko Brumen, Zorko Simčič, Franc Sodja, France Papež, Tone Brulc in Vinko Rode (več o kulturnem in literarnem ustvarjanju v Argentini in drugih južnoameriških državah gl. Žitnik, Glušič 1999). Literarni ustvarjalci so izjemno vlogo odigrali v povojnih izseljenskih skupnostih po vsem svetu, ne samo v Argentini. Mnogi med njimi so preživeli begunska taborišča, v katerih so organizirali »živahno literarno dejavnost, ki je bila pomemben sestavni del kulturnega, moralnega in emocionalnega preživetja v begunstvu« (Žitnik 2007: 330).

Zvone Žigon organiziranost povojnih izseljencev v novi domovini opisuje kot svojevrsten in izjemen fenomen:

Slovenski politični izseljenci v Argentini, ki so takoj po prihodu ustanovili Društvo Slovencev (podlaga za vse pozneje nastale ustanove), so »zasloveli« po svoji trdni organiziranosti, ki je skoraj pol stoletja kljubovala tako vplivom asimilacije kot poskusom »komunistične« oblasti iz domovine, da bi prodrla v njen krog. Ta skupnost predstavlja svojevrsten fenomen celo med podobno organiziranimi skupnostmi političnih emigrantov drugih dežel, predvsem zaradi svoje enovitosti/kompaktnosti, majhnosti in izrazite versko-nacionalne ideologiziranosti. (Žigon 1998: 52)

Društvo Slovencev, ki je združevalo vse organizacije povojne skupnosti, se je leta 1956 preselilo v Slovensko hišo v ulici Ramon Falcon, v kateri so dobili svoje prostore vsa društva ter verske in dobrodelne organizacije (Rant 1998). Nova, prostorna večnamenska Slovenska hiša je bila končana leta 1967, nova cerkev Marije Pomagaj v istem stavbnem kompleksu pa leta 1974 (Žigon 2001a: 250–251). Leta 1959 se je Društvo Slovencev, ki je imelo okoli 1200 članov,

preimenovalo v Zedinjeno Slovenijo in postalo osrednja organizacija vseh krajevnih domov, ki so jih povojni izseljenci ustanovili v svojih lokalnih prostorih znotraj glavnega mesta in države (Žigon 2001b: 74–79). V Buenos Airesu deluje sedem društev, ki imajo sedem domov, društva pa so tudi v drugih krajih, kot so: Mendoza, Bariloche in Miramar. Za povojno organiziranost slovenske skupnosti je značilno zavzeto ohranjanje slovenskega jezika. Takoj po prihodu so ustanovili dopolnilno slovensko osnovno šolo, ki je pozneje obsegala devet tečajev, sedem v Buenos Airesu in po enega v Mendozi in Barilochah. Ustanovili so srednješolski tečaj in tečaje za študente. Slovenski jezik se je dosledno uporabljal v družinah, zato se je ohranil tudi med potomci beguncev, rojenimi v Argentini (Žigon 2001a: 252–254).

Ob organiziranosti in ustvarjalnosti povojne slovenske skupnosti je treba omeniti še širši družbenopolitični kontekst, v katerem so delovali. Argentinska družba in oblast sta gojili pozitiven in toleranten odnos do priseljencev, še posebej belih in katolikov. V določenih obdobjih burnega političnega dogajanja in ponavljajočih se vojaških diktatur je bilo ideološko prepričanje priseljencev za obstoj in razvoj njihovih organizacij odločilno. Pri organiziranosti slovenske povojne izseljenske skupnosti v Argentini je treba upoštevati, da je veliko ljudi ostajalo zunaj njenega okvira in da so kljub počasnemu zamiranju še vedno delovale tudi organizacije predvojnih slovenskih izseljencev. Organiziranost povojnih slovenskih izseljencev je zaradi vsestranske ustvarjalnosti in ohranitve slovenskega jezika znana tudi kot »argentinski čudež«. ⁴⁸ Ta »čudež« je nastal v družbi, ki je do njih gojila naklonjenost in razumevanje. Poleg tega so bili odločilni še številčno močno prisotni intelektualci, duhovniki in organizatorji, ki so ustvarjali in krepili zavest o pomembnosti ohranitve jezika, tradicije, vere, ideologije mučeništva in obljubljenе dežele (Lukšič Hacin 1995: 81–83). Za »argentinski čudež« je po mnenju Toneta Brulca zaslužna tudi revija *Duhovno življenje*. *Duhovno življenje* je zanimiv primer kontinuitete v organiziranosti slovenskih izseljencev v Argentini, saj je bila ustanovljena že leta 1934, »začela pa sta ga dva idealista Jože Kastelic in Janez Hladnik« (Brulc 1995: 120). Revija, ki še vedno izhaja, na svojih več tisočih straneh sledi burnim prelomom in stalnicam politično-ideološkega dogajanja slovenske izseljenske skupnosti pred in po drugi svetovni vojni. Kljub centralizirano vodenemu delovanju in nadzoru nad člani skupnosti je do razhajanj in ločitev prihajalo tudi med povojnimi migranti in njihovimi potomci. Zaradi izrazite »kompaktnosti/enovitosti« skupnosti slovenske politične emigracije, ki jo Žigon poimenuje »mini teokratična skupnost«, in strogega moralno-ideološkega vrednotenja vsakega posameznika so se nekateri

48 Po naslovu trilogije Tarasa Kermaunerja, *Slovenski čudež v Argentini* (1992).

povojni migranti od nje oddaljili oziroma stikov z njo niso vzpostavili (Žigon 1998: 58). Irene Mislej ocenjuje, da je vpliv politično-strankarskih vidikov na organiziranost slovenskih poveljnih izseljencev še vedno

zelo močan. Poveljna skupnost si je zgradila vrsto vrhunskih institucij od šolskega sistema do likovne akademije, toda v strogo zaprtem krogu. Morda edina izjema je Slovenska kulturna akcija, ki je, čeprav priznava krščanske temelje, odprta vsem vidnim ustvarjalcem, tudi iz drugih držav in zamejstva. Šele po demokratizaciji v Sloveniji pa se krog začena odpirati tudi za pisce iz domovine. (Mislej 1995: 20)

Slovenska izseljenska skupnost deluje v Argentini že več kot sto let in je v svojih obeh domovinah pustila neizbrisno sled ustvarjalnih dosežkov od likovne umetnosti do arhitekture, glasbe in literature.

Združene države Amerike

Med vsemi izseljenskimi skupnostmi sta bili organiziranost in kulturna produkcija največji in najintenzivnejši v ZDA, kamor se je v obdobju od sredine 19. do sredine 20. stoletja priselila večina slovenskih izseljencev. Po drugi svetovni vojni je večina organizacij, društev in kulturnih ustanov nadaljevala svoje delovanje in ustvarjanje. Delovali sta največji in najstarejši podporni organizaciji, Slovenska narodna podporna jednota (SNPJ) in Kranjsko-slovenska katoliška jednota (KSKJ), ter obe ženski organizaciji, Slovenska ženska zveza Amerike (Slovenian Women's Union of America, SWUA) in Napredne Slovenke Amerike (Progressive Slovene Women of America, PSWA). Z redkimi izjemami se je v poveljnem obdobju ohranila celotna strukturna organiziranost slovenskih izseljencev, postopoma pa sta se spremenila način in fokus delovanja. Prenehale so delovati zahtevnejše dejavnosti, na primer dramska društva, ohranili pa so se pevske skupine in zbori. Večji poudarek je bil na zabavi, glasbi, druženju, piknikih, prva desetletja po vojni pa tudi na zbiranju pomoči za Slovenijo. Po letu 1945 se pojavi polka kot najbolj priljubljena glasba za zabavo v slovenskih skupnostih in po vsej državi, glasbeniki iz slovenskih skupnosti pa postanejo zvezde porajajoče se zabavne industrije. Leta 1963 je SNPJ zgradila največje slovensko rekreacijsko središče blizu mesta Enon Valley v Pensilvaniji (Valenčič 2001: 189).

Strukturne in vsebinske spremembe v delovanju in organiziranosti slovenskih skupnosti je povzročil poveljni način življenja. Zaradi ekonomske prosperitete in zaradi tega, ker postanejo predvojne skupnosti pretesne za mlade družine, se začnejo mladi preseljevati v predmestja in po državi. V slovenskih skupnostih ostanejo starejši, zaradi priseljevanja pa se počasi spremeni etnična sestava teh sosesk. Na njihovo izvirno etnično poreklo spominjajo samo še cerkve in

narodni domovi ter napisi posameznih lokalov in trgovin. Poleg izseljevanja iz tradicionalnih etničnih sosesk je tudi pojav televizije sprožil povsem drugačen način preživljanja prostega časa, kar je vplivalo na spremembe v delovanju in organiziranosti slovenskih skupnosti v ZDA. Do leta 1962 je delovalo dramsko Društvo Ivan Cankar, do leta 1966 pa Slovenska dobrodelna zveza. Časopis *Enakopravnost* je prenehal izhajati leta 1957, *Proletarec* pet let prej, *Glas naroda* pa leta 1963. Ko je prenehala izhajati *Enakopravnost*, je *Ameriška domovina* ostal edini slovenski dnevnik v Clevelandu. Končalo se je štiri desetletja dolgo rivalstvo in ideološko obračunavanje med obema časopisoma, saj je bila *Ameriška domovina* vedno naklonjena katolištvu in izrazito kritična do bolj levo usmerjenega dela ameriških Slovencev, t. i. naprednega tabora, ki ga je zastopala *Enakopravnost* (Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020: 316). *Ameriška domovina* je imela slovensko in angleško izdajo. Angleško izdajo je po drugi svetovni vojni urejal begunec Vinko Lipovec. *Ameriška domovina* je sčasoma postala tednik, pozneje štirinajstdnevnik, leta 2008 pa je prenehala izhajati.

Po letu 1945 se organizacijska struktura delovanja slovenskih izseljencev ni samo preoblikovala in prilagodila spremenjenim družbenoekonomskim razmeram, temveč je pridobila paralelno, ideološko-politično drugačno usmerjeno organizacijsko strukturo povojne slovenske politične emigracije. Povojni begunci so se v ZDA priselili iz avstrijskih in italijanskih taborišč kot *displaced persons* v okviru posebnih programov, saj se je restriktivna migracijska politika, ki jo je uvedel zakon iz leta 1924, spremenila šele leta 1965. Poseben zakon za sprejem razseljenih oseb je omogočil preselitev določenemu številu beguncev iz Evrope od leta 1948 do leta 1957. Slovenski begunci, ocenjuje se, da jih je bilo okoli 5000 (Vodopivec 2006: 311), so potrebovali pokrovitelja, ki je poskrbel za prvo leto njihovega bivanja. Tako kot v Argentini je bilo tudi med begunci, ki so prišli v ZDA, veliko izobraženih in visokokvalificiranih. Višja izobrazbena struktura, predvsem pa politično-ideološka usmeritev in negativen odnos do narodnoosvobodilnega boja proti okupatorjem so med njimi in predvojnimi priseljenci vzpostavili distanco. Odnos med predvojnimi in povojnimi slovenskimi priseljenci v ZDA moramo razumeti tudi v kontekstu povojnega »lova na komuniste«, ki je celo med predvojnimi naseljenci povzročil nelagodje, saj jih je postavljajl v skupino »Vzhodnjakov«, torej potencialno nevarnih komunistov.

Povojni begunci so se na začetku pridružili že delujočim organizacijam in se včlanili v obstoječa društva. Postopoma pa so ustanovili svoje ustanove, predvsem v Clevelandu, kjer se jih je naselilo največ. Leta 1956 so ustanovili Baragov dom, ki je bilo neuradno središče za politično dejavnejše povojne begunce. Pomembna je bila skrb za slovenski jezik in tako je bila leta 1953 ustanovljena Slovenska šola pri Mariji Vnebovzeti v Clevelandu, ki je delovala poleg obstoječih sobotnih

osnovnih šol. V njenem okviru in v okviru drugih ustanov so povojni priseljenci obudili številne običaje in praznovanja. Leta 1954 so ustanovili folklorno plesno skupino Kres in leta 1951 pevski zbor Korotan. Leta 1961 so v okolici Clevelanda odprli Slovensko Pristavo, rekreacijski center z dvorano, plavalnim bazenom in spominskimi obeležji domobranstva. Obstajalo je tudi Društvo protikomunističnih borcev Tabor. *Ameriška domovina*, ki je izhajala od leta 1919, je postala njihov časopis. Samo del povojnih priseljencev je bil politično dejaven, za večino pa sta bili organiziranost in dejavnost predvojnih priseljencev neprivlačni ter se dogodkov in prireditev niso udeleževali. Predvojni in povojni priseljenci so se skupaj množično udeleževali koncertov slovenskih glasbenih skupin, ki so prihajale na turneje v ZDA od šestdesetih let.

Doba multikulturalizma od leta 1970 prinese zavedanje o pomembnosti etnične pripadnosti na splošno. V slovenskih skupnostih se pojavijo nove, sodobnejše oblike zaznamovanja slovenstva, predvsem koncerti, festivali, kulturne izmenjave s Slovenijo, med mladimi pa se krepi ponos na njihov etnični izvor. Glasba je ključ do ohranjanja slovenske identitete v Ameriki. Skoraj vse dejavnosti slovenske skupnosti v preteklosti in danes so povezane z glasbo. Slovenci so kot narodnost v ZDA razpoznavni predvsem zaradi posebne zvrsti slovenske polke, ki je se je rodila v predmestjih Clevelanda in postala nacionalna senzacija. Harmonikar in pevec Frank Yankovič je kot »ameriški kralj polke« uvedel nov slog popularne plesne glasbe, ki temelji na slovenski narodni glasbi. Z dvomilijonsko prodajo razposajene polke *Just Because* in romantične skladbe *Blue Skirt Waltz* se je v letih 1948 in 1949 povzpел na vrh ameriških glasbenih lestvic. Med sodobnejšimi načini zaznamovanja slovenstva velja omeniti polka mašo, to je katoliška maša, v kateri ima glavno vlogo harmonikar ali orkester, ki izvaja melodije slovenske polke in valčka z bogoslužnim besedilom. Ustvarjalec polka maše, pater Frank Perkovič, jo je leta 1974 kot veliko uspešnico izdal na vinilni plošči, leta 1983 pa jo je v cerkvi sv. Petra v Rimu izvedel za papeža Janeza Pavla II. Ustanova, ki skrbi za ohranitev glasbene dediščine slovenskih izseljencev, The National Cleveland Style Polka Hall of Fame and Museum, je bila ustanovljena leta 1987. Eden od ustanoviteljev tega slovensko-ameriškega glasbenega muzeja, Tony Petkovšek, je zanimanje za slovensko glasbo in kulturo ohranjal s priljubljeno vsakodnevno radijsko oddajo, ki jo je vodil od leta 1961 do svoje smrti leta 2019. Zaradi njegovih »polka turnej« slovensko-ameriških ansamblov je Slovenija postala pomembna turistična destinacija, organiziral pa je tudi turneje slovenskih ansamblov po ZDA. Tudi njegov slovenski glasbeni teden v Clevelandu je vsako leto obiskalo na tisoče poslušalcev. Cecilia Dolgan je s Petkovškom ustanovila United Slovenian Society, ki je desetletja organizirala festivale, parade, raznovrstne glasbene nastope in koncertne turneje slovenskih ansamblov po ZDA. V Clevelandu je več kot 45 let

vodila slovenski otroški zbor, skrbela za ohranjanje slovenske glasbe in posnela deset svojih slovenskih plošč ter bila producentka številnih drugih. Vodila je slovensko radijsko uro, izdala tri slovenske pesmarice, slovensko kuharsko knjigo in dve izdaji Slovenian National Directory.

Kontinuiteta literarnega ustvarjanja po drugi svetovni vojni se je prezgodaj končala pri najpomembnejšem slovensko-ameriškem pisatelju Louisu Adamiču. Do svoje tragične smrti leta 1951 je napisal samo še dve deli: *Večerja v beli hiši* je izšla leta 1946, *Orel in korenine* pa posthumno, leta 1952 (Žitnik, Glušič 1999, 2: 220; več o kulturnem in literarnem ustvarjanju v ZDA gl. Žitnik, Glušič 1999). Pisanje so nadaljevali predvojni literarni ustvarjalci Ana Praček - Krasna, Mary Jugg Molek, pesnica Rose Mary Prosen, Janko N. Rogelj in Ivan Jontez. Med literarnimi ustvarjalci povojnih izseljencev v ZDA velja omeniti zelo plodovitega pisatelja in pesnika Karla Mauserja, ki je bil iz domovine izgnan konec leta 1945, Franka Bükviča, Mirka Javornika in pesnico Mileno Šoukal (Žitnik 2001: 83). Tako kot za literarne ustvarjalce v Argentini, kamor se je izselilo približno 80 % slovenskih beguncev, velja tudi za povojne literarne ustvarjalce v ZDA (in v drugih državah), da jih je veliko začelo ustvarjati in objavljati že v avstrijskih in italijanskih taboriščih. To velja za Karla Mauserja, ki je objavljal že pred drugo svetovno vojno, Marijo Šoukal in Marjana Jakopiča. Med likovnimi ustvarjalci velja omeniti kiparja in slikarja Bogdana Groma, ki se je v ZDA izselil leta 1957, med literarnimi ustvarjalci še novinarja in pisatelja Charlesa Kuralta in Brucea Weigla ter pesnico Anito Endrezze. Prva številka revije *Slovene Studies* (strokovno glasilo Društva za slovenske študije) je izšla leta 1975.

Do leta 1991 postopoma ugašajo dejavnosti in organizacije, zapirajo se narodni domovi. V Clevelandu z okolico je bilo petnajst kulturnih domov, danes jih je še pet. Župnije in društva se združujejo, da bi lažje preživela zmanjševanje članstva. Kljub temu sta organiziranost in delovanje slovenskih skupnosti v ZDA še vedno bogata in raznovrstna. Leta 1990 je po podatkih Slovenian National Directory še vedno delovalo 69 narodnih domov (Dolgan Valenčič 1990). Med osamosvajanjem Slovenije so se slovenski izseljenci v ZDA in njihovi potomci združili v skupno organizacijo, Združeni Američani za Slovenijo, ki si je prizadevala, da bi ZDA priznale samostojno državo Slovenijo. Za priznanje si je prizadeval tudi James Oberstar, član predstavnškega doma ameriškega kongresa od leta 1974 do leta 2010. Nasledil je Johna Blatnika, člana predstavnškega doma od leta 1946, ki je bil med drugo svetovno vojno vodja ameriške misije pri Narodnoosvobodilni vojski na območju Jugoslavije in Slovenije. Oba sta bila slovenskega porekla in dolgoletna uspešna politika na zvezni ravni ZDA (Klemenčič, Šeruga 2019: 317–330).

Kanada

Med slovenskimi izseljenci v Kanadi, ki so bili v obdobju do leta 1945 maloštevilni, sta delovali največji podporni organizaciji iz ZDA, Slovenska narodna podporna jednota (SNPJ) in Kranjsko-slovenska kulturna jednota (KSKJ). Druge predvojne podporne organizacije in društva so se leta 1945 združile v Svet kanadskih južnih Slovanov. Najpomembnejša, številčno in ekonomsko najmočnejša bratska organizacija kanadskih slovenskih izseljencev, Vzajemna podporna zveza Bled, je bila ustanovljena 1933 in še vedno deluje. V celotnem povojnem obdobju je ohranila izjemno pomembno vlogo pri ohranjanju slovenske kulture in jezika (Trebše Štolfa 2001: 213). Izdajala je tudi časopis *Edinost*, ki je prenehal izhajati leta 1948.

Slovenski povojni priseljenci so bili del množičnega priseljevanja, ki ga je Kanada potrebovala in spodbujala zaradi demografskih in ekonomskih razlogov. Od leta 1947 je od leta 1930 tesno zaprta vrata odpirala za mlade, zdrave, krepke in neporočene ljudi, ki so čakali na izselitev v uničeni Evropi. Med njimi so bili tudi slovenski begunci in prebežniki, ki so tako kot drugi priseljenci v tem času izkazovali protikomunistična prepričanja.

Prihod t. i. povojnih političnih priseljencev je spodbudil nastanek političnih institucij, ki so glede na ocene zaobjele relativno malo priseljencev v Kanadi; značilno je, da je veliko članov sodelovalo v več različnih združenjih. Združevali so se predvsem okrog časopisa *Slovenska država*, glasila Društva slovenskih protikomunističnih borcev *Vestnik* pa tudi v organizaciji Zveze društev slovenskih protikomunističnih borcev Tabor, Slovenski narodni zvezi in organizaciji Slovenski dom (Strle 2009a: 135).

Prva župnija je bila ustanovljena leta 1953 v Torontu, sledile pa so ji še v Winnipegu, Montrealu in Hamiltonu. Pri župnijah so delovale sobotne dopolnilne šole slovenskega jezika, izdajali so svoje časopise oziroma glasila. Dopolnilne šole slovenskega jezika so prav tako delovale v okviru posameznih društev. Katoliška cerkev je bila pomemben združevalni element slovenskih izseljencev ter se je poleg verskim, kulturnim in humanitarnim dejavnostim posvečala tudi pomoči novim priselencem pri iskanju službe in stanovanja ter pri lažji vključitvi v novo okolje.

Časopis *Slovenska država* je bil leta 1950 ustanovljen v Chicagu, a ima od leta 1954 uredništvo v Torontu. Objavam književnih del sta bili med drugimi namenjeni revija *Povest*, ki je začela izhajati leta 1958, in revija *The New Canadian Slovene Diary*, ki je izhajala od leta 1978 do leta 1983. V zadnji so objavljali tudi izseljenci iz ZDA, literati in znanstveniki (Jurak 2001: 196–197). Med literarnimi ustvarjalci so vidnejša imena Tom Ložar, Ivan Dolenc, Cvetka Kocjančič in Zdravko Jelinčič ter Ludve Potokar in Ted Kramolc, ki sta začela

ustvarjati že med prebivanjem v begunskem taborišču v Argentini in drugih južnoameriških državah (več o kulturnem in literarnem ustvarjanju v Kanadi gl. Žitnik, Glušič 1999). Leta 1955 je bilo v Torontu ustanovljeno samostojno Slovensko gledališče, precej društev pa je ustanovilo svoje dramske skupine.

V šestdesetih in sedemdesetih letih se je nadaljevalo izseljevanje iz Slovenije, ki ni imelo več političnega značaja in je prispevalo k živahnemu delovanju organizacij in društev. Mirko Jurak navaja, da je v Kanadi do devetdesetih let delovalo več kot petdeset društev in organizacij, med njimi folklorne, športne, gledališke, pevske skupine, ki delujejo v številnih društvenih domovih, številne so bile radijske oddaje. Političnonazorska delitev organiziranosti velja tudi za slovensko izseljensko skupnost v Kanadi: »S povečanjem števila izseljencev so se društva razdelila po politični, verski, regionalni in drugih pripadnostih svojih članov« (Jurak 1999: 317). Med osamosvajanjem Slovenije so se slovenski izseljenci združili v Vseslovenski odbor in enotno agitirali pri kanadski vladi za priznanje slovenske države. Tako kot v ZDA je bila takšna enotna organiziranost mogoča samo v izjemnem zgodovinskem trenutku in se ni ohranila. V obdobju osamosvajanja Slovenije je bil ustanovljen Svetovni slovenski kongres z organizacijskim delom Konferenca za Kanado, ki je imel številne podružnice v kanadskih pokrajinah.

Kanada velja za državo, v kateri se je leta 1964 prvič pojavil pojem multikulturalizem. Kot socialno in politično komponento ureditve družbe so ga zakonsko uvedli leta 1971 (Lukšič Hacin 1999a). Za slovenske izseljence in druge etnične skupnosti je

ta letnica pomenila simbolični začetek njihovega pripoznanja; kanadska identiteta je postala uradno multikulturalna v dotedanjem bilingvalnem okviru. Enakopravnost, ki je bila osnova multikulturalnega gibanja, naj bi vsem etnokulturnim skupinam v Kanadi omogočala enake možnosti v vseh družbenih sferah (dostop do izobrazbe, delovnih mest, medijev, državne uprave, pravne pomoči, udeležbe v sferi odločanja in vladanja). (Strle 2009a: 91)

Avstralija

Tako kot v Kanado so se tudi selitve iz slovenskega prostora v Avstralijo izrazito povečale po letu 1945. Poleg političnih izseljencev iz avstrijskih in italijanskih begunskih taborišč so se množično izseljevali tudi slovenski prebivalci tržaškega in goriškega območja (Kalc 2004). Po letu 1954, ko se je končalo obdobje povojnih selitev, se je izseljevanje nadaljevalo pod oznako ekonomska migracija. Razen pri beguncih, ki so zbežali takoj po koncu druge svetovne vojne, se ekonomski in politični motivi izseljevanja prepletajo in dopolnjujejo, kar nam odstirajo številne življenjske zgodbe (Čebulj Sajko 1992). Avstralija se je po drugi svetovni vojni

zavezala sprejemu beguncev iz Evrope in v naslednjih desetletjih nadaljevala sprejemanje priseljencev zaradi nujno potrebnega številčnega povečanja prebivalstva. Do leta 1975, ko se je končalo kontinuirano izseljevanje iz Slovenije, se je v Avstralijo izselilo okoli 25 000 ljudi s tega ozemlja (Prešeren 1990a).

Prva slovenska društva so se v Avstraliji začela ustanavljati na začetku petdesetih let. Društvo Slovenski klub Melbourne je bilo ustanovljeno leta 1954 in je ambiciozno zastavilo svoje delovanje: prvi Slovenski dom so v tem mestu odprli leta 1960, kulturno in družabno središče z dvorano, igrišči, s prireditvenimi prostori in šolsko zgradbo pa je bilo s prostovoljnim delom in prispevki dokončano leta 1978. Leta 1963 so začeli v Melbourneu graditi slovensko versko in kulturno središče, ki je bilo končano leta 1968. Poleg cerkve je bila zgrajena večnamenska Baragova dvorana, leta 1992 pa tudi dom za ostarele. Miha Koderman meni, da predstavlja obdobje teh treh desetletij »enega od vrhuncev delovanja slovenskih frančiškanskih duhovnikov v Avstraliji pa tudi kulminacijo razvoja slovenske skupnosti v Viktoriji in Avstraliji. V tem obdobju je slovenska izseljenska skupnost v Avstraliji dosegla svoje največje število pa tudi politično moč v multikulturnem avstralskem okolju« (Koderman 2015: 85). V okviru tega in drugih društev, ki so jih ustanovili razpršeno naseljeni slovenski priseljenci, so delovale različne pevske, folklorne, plesne skupine, športne sekcije ter knjižnice in šole slovenskega jezika, vsa društva pa so organizirala številne družabne, športne in dobrodelne prireditve. V Melbourneu sta delovali tudi društvi Primorski slovenski socialni klub Jadran, ustanovljen leta 1971, in Slovensko društvo Planica, ustanovljeno leta 1972, ki sta prav tako zgradili svoja domova, Jadran pa tudi športnorekreacijski park. Slovenski domovi so bili ustanovljeni po vseh krajih naselitve slovenskih izseljencev, v Sydneyju, Wollongongu, Canberri, Adelaidi, Perthu in Brisbanu (Prešeren 2001: 269–270). Ustanovitev več društev v istem mestu so tako kot v Buenos Airesu narekovale razsežnosti velikih mest in zemljepisni izvor izseljencev. Za ustanavljanje nekaterih društev so bili odločilni tudi spori in nasprotujoči si političnoideološki nazor pripadnikov slovenskih izseljenskih skupnosti, ki so tako kot drugod po svetu zastopali liberalna ali katoliška politična stališča: »Ob tem poudarimo, da so bila nesoglasja, ki so vzniknila iz podobnih političnih nesoglasij, stalnica med slovenskimi skupnostmi v Avstraliji; v milejši ali močnejši obliki so se pojavila tudi v melbournski, canberski, sydneyjski, brisbanski in adelaidski skupnosti; njihove posledice pa so v polariziranosti skupnosti pogosto opazne še danes« (Koderman 2015: 92).

Povojni izseljenci v Avstraliji so na področjih založništva, publicistične dejavnosti in literature močno zaznamovali slovensko izseljensko ustvarjanje. Najprej so ustanovili časopis *Misli leta* 1952, potem *Vestnik*, leta 1979 *Avstralski*

Slovenec, leta 1982 pa literarno revijo *Svobodni razgovori*. Med pomembnejšimi literati so: pesnik Bert Pribac, pesnica in urednica Pavla Gruden, Jože Žohar, Danijela Hliš, Cilka Žagar in Peter Košak (Brgoč 1996; Suša 1999). Pavla Gruden je postala pomembna organizatorica kulturnega in literarnega življenja slovenske priseljske skupnosti ter leta 1983 soustanoviteljica Slovensko-avstralskega literarno-umetniškega krožka (SALUK).

Avstralija je med prvimi državami uvedla politiko multikulturalizma, s katero je podprla ohranjanje in razvijanje etničnih identitet in kultur priseljencev. Med drugim je leta 1978 ustanovila etnični radio Special Broadcasting Service (SBS), ki od takrat oddaja tudi v slovenščini. Zanimivo je, da se je radijsko oddajanje v slovenščini začelo že pred tem, leta 1975 oziroma 1976, ko so slovenski priseljenci na svojo zahtevo dobili radijsko uro v vseh večjih avstralskih mestih (Maver 1999: 263). Za ohranjanje slovenskega jezika so skrbele različne ustanove, od cerkve, društev, slovenskega lektorata na Univerzi v Sydneyju do sklada The Slovenian Studies Foundation Trust. Slomškova šola iz Melbourn je bila osrednja šola slovenskega jezika za mlade, ki je imela večdesetletno tradicijo in je delovala ob nedeljah v okviru Slovenskega verskega središča svetih bratov Cirila in Metoda. Med ugodnostmi, ki jih je pripadnikom slovenske etnične skupnosti prinašala avstralska politika multikulturalizma, sta bila poleg radijskega programa tudi enakopravna uporaba slovenskega jezika kot fakultativnega predmeta na zrelostnem izpitu na državnih gimnazijah in televizijska predvajanja slovenskih filmov (Prešeren 2001: 121).

ŽIVLJENJSKE ZGODBE

Kolaž zgodb o prebežništvu in migracijah mladih

V kolažu zgodb in pripovedi akterjev povojnih migracij na Slovenskem je pozornost posvečena prebežništvu in zakonitemu izseljevanju mladih do 25 let kot prevladujoči starostni kategoriji povojnih migracij, ki jih zamejujeta leti 1947 in 1962. Osrednji namen izbranih avtobiografskih pričevanj je preseganje obravnavanja mladih kot žrtev nadzornih mehanizmov in težkih povojnih razmer. Izbrani primeri strategij upiranja, izogibanja in izkoriščanja institucionalnih in neinstitucionalnih nadzorov nad mobilnostjo želijo prikazati, kako so se mladi dejavno spoprijemali z omejitvami in težavami, ki so jih nadzori, prepovedi in omejitve vzpostavljali. Bistvo omenjenih strategij je koncept avtonomnega delovanja. To gre razumeti kot sprejemanje racionalnih odločitev o mobilnosti v pogojih nadzorovalnih in omejevalnih mehanizmov lokalnih, državnih in meddržavnih struktur. Zato lahko o avtonomnem delovanju govorijo izključno migranti, saj je zapleten proces tehtanja možnosti, priložnosti, omejitev in nevarnosti v kontekstu nadzorovanja in kaznovanja nemogoče raziskovati »od zunaj« oziroma samo z vidika struktur in mehanizmov. Metodološko lahko k razumevanju raznovrstnih oblik avtonomnega delovanja mladih prebežnikov in izseljencev pristopimo z uporabo narativnih biografskih metod. S kvalitativno metodologijo in z upoštevanjem vseh etičnih omejitev, ki jih tak metodološki pristop zahteva, lahko avtonomno odločanje in delovanje preučujemo s pomočjo življenjskih zgodb, pričevanj, pripovedi, poglobljenih intervjujev in (avto)biografskega gradiva.

Za primerjalno analizo kompleksnosti razlogov, motivov in načinov prebega oziroma odhoda smo izbrali sedem pričevalcev, ki so svoje izkušnje mladih prebežnikov oziroma izseljencev zabeležili v pisnih in ustnih spominih. Njihove subjektivne interpretacije okoliščin, v katerih so se odločili za odhod v tujino, so umeščene v pregleden prikaz (avto)biografskih virov, ki se v zadnjem desetletju množijo in so za podrobnejše razumevanje prebežništva in drugih oblik izseljevanja po drugi svetovni vojni dosegljivi nadaljnjim analizam. Treba je poudariti, da je to obdobje izseljevanja slabo raziskano, predvsem pa je bilo do pred kratkim skoraj nepoznano z vidika udeležencev, akterjev teh migracij. Šele v zadnjem desetletju je bilo zbranega veliko gradiva, v katerem raznovrstne izkušnje različnih oblik selitev in preselitev predstavljajo akterji tega povojnega dogajanja. Na portalu nacionalne televizije MMC so v arhivu oddaje *Pričevalci* na voljo številni posnetki izčrpnih pripovedi in pričevanj uspešnih prebežnikov, ki so se po različno dolgem prebivanju v italijanskih in avstrijskih taboriščih kot ekonomski migranti izselili v Avstralijo ali prek avstrijskega ozemlja v druge države. Dostopnih je deset posnetkov osemnajstih zgodb o vzrokih

za pobeg in kompleksni izkušnji migracijskega procesa do danes.⁴⁹ Doktorska disertacija Jerneja Vidmarja (2016) obsega natančen pregled nadzora in represije na meji med Jugoslavijo in Italijo od leta 1947 do leta 1954 ter številna pričevanja iz arhivskih virov. Poleg teh je obdelanih še dvajset pričevanj, ki jih je avtor posnel in predstavil. Urška Strle (2009c) je v svojem prispevku k nezakonitemu izseljevanju iz Posočja v Italijo predstavila kompleksne politične, gospodarske, ideološke in intimne razloge za prebege, posnela in predstavila je tudi deset osebnih pričevanj. Avtorica je istega leta v knjigi *Krila migracij* objavila daljšo življenjsko zgodbo prebežnice iz Soške doline, ki se je iz italijanskega taborišča izselila v Kanado (Strle 2009b). Magistrsko delo Maje Božič (2013) prikazuje pojav prebežništva na severni meji med Jugoslavijo in Avstrijo od leta 1945 do leta 1961. Poleg arhivskih virov je v nalogi prikazala tudi tri pričevanja, ki jih je posnela. Breda Čebulj Sajko (1992, 2000) je objavila poglobljene študije o avstralskih Slovencih, med katerimi so številni prebežniki. Predstavila je osemnajst življenjskih zgodb prebežnikov iz različnih delov Slovenije, ki so prebegnili v Avstrijo ali Italijo in se pozneje iz italijanskih taborišč izselili v Avstralijo. Številne življenjske zgodbe prebežnikov v Francijo so objavljene v posebni številki revije *Korenine* (Japelj Carone 2016). Predstavljenih je trinajst pripovedi o osebnih izkušnjah izselitve mladih ljudi; med njimi je večina prebegnila. Irena Uršič je zbrala deset pričevanj o neuspešnih prebegih po letu 1945 in zapornih kaznih, ki so sledile, ter jih objavila v knjigi *Slovenija, duhovna domovina* (Dežman, Kokalj Kočvar 2010: 247–298).

Poleg posnetkov življenjskih zgodb, ki so jih zbrali in objavili raziskovalci in raziskovalke, so na voljo tudi številna avtobiografska dela. Med objavljenimi avtobiografskimi deli sta bili za kolaž zgodb izbrani dve avtorici, Josephine Janežič (1989) in Mirella Besednjak (2001), ter avtor Valentin – Vali Oitzl (2010); njihova pričevanja dopolnjujejo izkušnje prebega Andreja Oblesčka, kot jih je opisal v daljšem avtobiografskem zapisu, ki ga hrani Tolminski muzej (Oblesček 2015), ter ustni pričevanji Marije in Jakoba Konca iz Babnega Polja, ki opisujeta drugačno izkušnjo, to je zakonito izselitev na podlagi garantnih pisem oziroma združevanja družin.⁵⁰ Ta izbor sedmih avtobiografskih pričevanj vključuje samo izkušnje mladih, saj je bila velika večina prebežnikov stara od 18 do 25 let.

Okoliščine prebežništva in izseljevanja mladih

V dveh desetletjih po drugi svetovni vojni je na slovenskem ozemlju potekalo intenzivno izseljevanje v različnih oblikah. Ljudje so odhajali v dramatičnih okoliščinah zaprtih in strogo nadzorovanih meja kot begunci, izgnanci, nezakoniti migranti ali

49 Vsa pričevanja so na voljo na spletni strani MMC, <https://365.rtvsl.si/oddaja/pricevalci/173250561>.

50 Marija in Jakob Konc, Babno Polje, pogovor je potekal 13. februarja 2019. Posnetek hrani Mirjam Milharčič Hladnik.

prebežniki in v manjši meri kot zakoniti migranti z urejenimi potnimi listi. Območja na slovenskem ozemlju so imela svoje posebnosti glede razmejitev, ki so določale življenjske okoliščine krajevnega prebivalstva in njihove odločitve za odhod. Na severni meji se v dveh desetletjih okoliščine meje niso bistveno spremenile, na zahodni meji pa so potekale razmejitve, potem pa postavitev (začasne) meje, kar je na različne načine vplivalo na življenje ljudi in njihove odločitve. Ideološko, politično in zakonodajno urejanje prestopov meja se je prav tako spreminjalo, spreminjala pa sta se tudi stopnja strogosti nadzora nad mejo in režim kaznovanja prebežnikov, ki je bil po letu 1951 omiljen (Lukšič Hacin 2019: 192). V prvih par letih po maju 1945 govorimo predvsem o množičnem begunstvu in izgnanstvu, ki je dobilo predznak politične emigracije (Švent 2007), od leta 1947 pa o prebežništvu, pri katerem se je prepletalo veliko kompleksnih razlogov za pobeg in skupna okoliščina, to je zaprtost meje (Mlekuž 2019: 164–166). Nadzor nad gibanjem ljudi se je še okrepil po Informbiroju leta 1948 ter zaostrovanju hladne vojne. V tem obdobju lahko postavimo enega izmed mejnikov urejanja in nadzorovanja prehajanja meje v leto 1951, ko je bil sprejet nov kazenski zakonik, in v leto 1962, ko je bil sprejet Zakon o amnestiji dotedanjih nezakonitih prebežnikov, če niso bili vojni zločinci. Na zahodni meji je pomemben mejnik leto 1955, ko so strog mejni režim zrahljali z Videmskim sporazumom, čeprav ostaja meja, razen za domačine, skoraj nepropustna do začetka šestdesetih let (Čelik 2013). Prvi zvezni predpis o organiziranem izseljevanju iz Jugoslavije je izšel leta 1963. V tem obdobju so bila dovoljenja za prehod meje izdana na podlagi posebnih prošenj, nekatere možnosti, na primer združevanje družin, pa bodo prikazane v nadaljevanju.

Po podatkih v arhivih Sekretariata za notranje zadeve, ki jih je analiziral Marjan Drnovšek, je s slovenskega ozemlja v obdobju 1947–1965 pobegnilo okoli 45 000 ljudi, okoli 33 000 so beg preprečili (Drnovšek 2010: 284). Koliko ljudi so pri poskusu prebega ubili, ni znano. K temu številu ljudi moramo prišteti okoli 25 000 beguncev, ki so čez mejo zbežali takoj po osvoboditvi leta 1945 in pridobili status razseljenih oseb. Med njimi je bila skoraj celotna skupnost Kočevarjev, okoli 12 500, ki so morali ozemlje zapustiti po večstoletnem prebivanju na Slovenskem. Kot opisuje Mitja Ferenc, so po sporazumu med nemškim rajhom in Kraljevino Italijo avgusta 1941 za preselitveno območje kočevskih Nemcev določili kraje ob Savi in Sotli na Spodnjem Štajerskem, s katerega so prej izgnali večino slovenskega prebivalstva: »Po močni propagandni akciji svojega vodstva so se kočevski Nemci v pičlih 9 tednih med novembrom 1941 in januarjem 1942 s 135 vlaki preselili v novo domovino. Preselilo se je skoraj 95 % od okoli 12 500 oseb, kolikor jih je po lastnem številu prebivalo v 170 vaseh« (Ferenc 2010: 529). Izselitvi oziroma preselitvi je na Kočevskem sledilo vojno pustošenje vojskujočih se strani in po koncu vojne množični izgon kočevskih Nemcev (Tschinkel 2010). Ocena vseh izseljenih oziroma izgnanih Nemcev s sloven-

skega ozemlja je sicer veliko višja, okoli 25 000 ljudi (Nećak 2010). Obseg begunstva, izgnanstva in prebežništva dopolnjuje še izselitev skoraj celotnega italijansko govorečega prebivalstva iz obalnih mest in zaledja, imenovanega optiranje ali eksodus, odvisno od tega, iz katere perspektive ga interpretiramo (Gombač 2005). Izselitev več kot 90 % italijanskega prebivalstva so povzročili številni dejavniki: posledice italijanskega fašističnega nasilja, vojne in razmejitvenih načrtov ter potreb po etnični homogenizaciji prebivalstva; politična in ideološka sumničenja, obtožbe, nasilja ter eksekucije; italijanska propaganda in prepričevanje, da je preselitev v Italijo edina življenjska izbira; zaostrovanje napetosti hladne vojne; tudi neugodne ekonomske razmere na eni strani in obeti lažjega preživetja na drugi. Nevenka Troha ocenjuje, da se je od leta 1945 do leta 1958 iz Koprškega okraja izselilo 25 062 ljudi: »Skupaj je območje, ki je bilo oktobra 1954 priključeno Sloveniji, tako zapustilo 27 810 oseb. Koliko je bilo med njimi Slovencev, ni znano, saj je nacionalna pripadnost navedena le na vlogah po oktobru 1953« (Troha 2000: 261). Zaradi odhoda italijanskega prebivalstva se je popolnoma spremenila družbena in jezikovna struktura obalnih mest, ki so bila v naslednjih desetletjih spet naseljena. Številne vasi, v katerih je živel pretežno italijansko prebivalstvo, pa so ostale nenaseljene in zapuščene.

Vasi so se izpraznile tudi na severnem delu zahodne meje, na Tolminskem, Kambreškem in Goriškem, torej na obeh straneh meje, ki je zarezala v skupni prostor ter ni dovoljevala stika in mešanja (prim. življenjsko zgodbo Cvetke Schmidt). Nevenka Troha navaja, da so ohranjeni delni podatki za okraj Gorica, »iz katerega je v letu 1947 pobegnilo oziroma se odselilo 1814 ljudi, nato pa do sredine leta 1951 še 880« (prav tam: 264). Prav tako navaja, da naj bi se do januarja leta 1947 za preselitev prijavilo 25 % družin na Breginjskem, da je bilo v Brdih več kot 300 izselitev in da se je iz župnije Gornje Polje izselilo »10 družin domačinov, nekaj iz Ročinja in Volč, veliko tudi iz hribovskih vasi na Kambreškem« (Troha 2010: 435). Celotnega števila izseljenih v različnih fazah oblikovanja zahodne meje nimamo, razsežnosti izselitve pa nakazujejo podatki za Tolminsko, »da je prebivalstvo glede na čas pred drugo svetovno vojno upadlo za 7352 oseb«, izseljevanje pa se je nadaljevalo tudi pozneje (Kozorog 2012: 183).

Maja Božič, ki je raziskala poročila Referata za meje RSNZ od leta 1945 do leta 1961, je na podlagi nepopolnih podatkov za prebege meje z Avstrijo ugotovila, da je bilo največ prebežnikov iz okrajev:

Murska Sobota, Maribor, Kranj, Ljubljana. Ti prebežniki so bili pri prebegu tudi najbolj uspešni. Sledili so tisti, ki so jim pomagali jugoslovanski emigranti iz Avstrije. Med poklici so sicer ves čas izstopali delavci, vendar je to v tem času lahko pomenilo tudi samo oznako socialnega statusa ali izvora. Značilno je, da so Jugoslavijo zapuščali zelo mladi ljudje, stari med 18 in 25 let. Med njimi je bilo več moških kot žensk, kar nakazuje na beg pred vojaško obveznostjo v jugoslovanski vojski. (Božič 2013: 32)

Kot ugotavlja Marina Lukšič Hacin, je prav populacija prebežnikov »znotraj selitvenih študij v Sloveniji slabše raziskana, med drugim tudi zaradi pomanjkanja podatkov. Ocene o razsežnosti povojnega prebežništva se iz več razlogov, predvsem pa zaradi sistematične nedokumentiranosti, zelo razhajajo« (Lukšič Hacin 2019: 193). Vsekakor so bili nezakoniti prehodi meje pogosti, saj so slovenski partijski voditelji leta 1956 ugotavljali, »da se število pobegov čez mejo nenehno povečuje, da gre predvsem za ekonomske emigrante, da je med prebežniki kar 80 % delavcev, med njimi tudi kvalificirani in visokokvalificirani, in da je 73 % emigrantov mlajših od 25 let« (Režek 2005: 949).

Zgodbe o odhajanju

Iz pričevanj mladih izseljencev in prebežnikov lahko razberemo, da so bili vzroki odhajanja najrazličnejši. Med njimi je največkrat izražena mladostna želja videti in izkusiti svet onkraj zaprtih meja; ustvariti si boljše življenje, kot so ga nudile takratne gospodarske razmere doma; zaslužiti višjo plačo in si privoščiti osnovne življenjske dobrine, ki so bile v prvih dveh desetletjih po koncu vojne težko dosegljive; izogniti se služenju vojaškega roka, prisilnemu vstopanju v Komunistično partijo oziroma ideološkemu šikaniranju; ljubezen. Vzroki pa so bili tudi v represivnosti in krivičnosti režima, strahu in negotovosti ter ne nazadnje v čisto intimnih presojah in predstavah o prihodnosti. Načini odhajanja so bili poleg prebega na zahodni ali severni meji še zakoniti obisk sorodnikov, npr. v Trstu, ali turistični izlet v Benetke in potem nezakoniti prehod meje med Italijo in Francijo oziroma čezoceanska izselitev po določenem obdobju prebivanja v italijanskih in avstrijskih taboriščih. Nekateri so se izselili s pomočjo garantnih pisem sorodnikov ali delodajalcev ter s potnimi listi, ki so jih dobili na podlagi prošenj. Tako so se, na primer, med pričevalci v omenjeni reviji *Korenine* (2016) v dveletnem obdobju od leta 1963 do leta 1965 nekateri izselili s potnimi listi, večina, predvsem mladi fantje, pa je prebegnila v Italijo ter potem nezakonito prečkala mejo med Italijo in Francijo. Med njimi je tudi pričevalec Franc Žagar.

Franc Žagar iz Bovca se je leta 1956 odločil za izselitev šele po tem, ko se je pred služenjem vojaškega roka prišel posloviti od domačih in ugotovil, da je petnajst njegovih prijateljev in okoli trideset njegovih vrstnikov že pobegnilo v Italijo. »To me je začelo mikati: že od mladega sem poslušal od starega očeta, kako je bilo v Ameriki, in očeta, ki mi je na poti k maši pripovedoval o Franciji in Belgiji« (v Japelj Carone 2016: 18). Do takrat ni nikoli pomislil na odhod od doma, čeprav je bilo izseljevanje v njegovi družini, tako kot v številnih družinah na Slovenskem, pogosto. Franc Žagar na začetku pripovedi opozori na pomembnost družinske zgodovine migracij za razumevanje odločitev o izselitvi:

Najprej moram povzeti zgodbo svojih prednikov, sicer se moje ne razume. Moj stari oče je bil dvakrat v Ameriki. Moj oče, rojen 1899 na Žagi pri Bovcu, je pri štirih letih ostal brez mame, pri dvanajstih je izgubil še očeta in ostalo je sedem sirot. Še kot mladoleten je pobiral cunje in steklenice pri nekem starčku v Borovljah na Koroškem. [...] Še mlad je, kot veliko drugih Primorcev, odšel v Francijo rudarit. Na severu, v Lensu, je kopal premog. Nekaj let zatem je doma na dopustu spoznal svojo mamo, oženil se je, dobil dva otroka in leta 1930 se je z družino odselil v Belgijo. (prav tam: 17)

Franc Žagar je bil leta 1937 rojen v Belgiji, leta 1941 pa se je družina vrnila na Bovško. Po vojni se je izučil za frizerja in je delal v Kopru. Kot navaja v pričevanju, je rad gledal morje in mornarje ter se je triletnega vojaškega roka v mornarici zelo veselil, a se je kljub temu odločil za izselitev. Izkoristil je možnost zakonitega obiska sorodnikov v Trstu in se od tam z vlakom odpravil proti francoski meji. Mejo med Italijo in Francijo je nezakonito prestopil po večdnevnem napornem in nevarnem pešačenju čez visokogorski prelaz Mont-Cenis, ter si v Modani kupil železniško vozovnico za Pariz. Njegov osnovni motiv je izhajal iz odločitev prijateljev, vrstnikov in znancev iz domačega kraja, ki so v tem obdobju množično zapuščali Bovec in okoliške vasi. Kako se je ideja o odhodu zaradi zaprtosti meje in zavračanja prošenj za potni list – to je bil predvsem nezakoniti prehod meje – širila med mladimi ljudmi kot nezaustavljiva potreba in možnost, je ugotovila tudi Ksenija Batič v svoji raziskavi. Pričevalci so ji opisali, da sta odhajanje in prebežništvo med mladimi predstavljala pravo »modo« tistega časa: »Moda je bila. Zdaj, človek je odrasel v tisti vojni in bodočnosti dosti nismo videli doma in smo šli. [...] Mož je že prej tako, ko je kakšenkoli kakšen tako pobegnil, rekel: 'Ma kaj če bi tudi mi šli? Kaj če bi tudi mi?'« (Batič 2003: 185). Že v prejšnjih obdobjih izseljevanja s slovenskega ozemlja zasledimo pomembnost skupinskega odločanja za izselitev, ko postane izseljevanje »moda« mladih in integralni del družinskih strategij celotnih območij, na primer goriških vasi, od koder so se množično izseljevale aleksandrinke (Škrlić 2009: 143). Franc Žagar poudari temeljno značilnost odločitev ljudi za selitev, ki ni samo osamljeno, individualno, enkratno dejanje, ampak je vpeto v način življenja določene družine, skupnosti, kraja, regije. O migracijah kot o »migrantstvu«, torej socialno strukturiranem načinu življenja, ki vključuje raznovrstne oblike selitev ljudi v najrazličnejših političnih in ekonomskih okoliščinah (Mlekuž 2001: 27), bi lahko govorili na območju celotnega slovenskega etničnega prostora od druge polovice 19. stoletja. V tem smislu je prebežništvo po drugi svetovni vojni kontinuiteta ustaljenega odziva na okoliščine odsotnega oziroma zapoznelega razvoja (de Haas 2010) ter uporaba zbranega migrantskega kapitala družin in skupnosti.

Povsem nasprotna situacija je bila vzrok za odločitev Andreja Oblesčka iz Tolmina, ki je bil vrstnik Franca Žagarja. Odraščala sta v enakem svetu italijanskega fašističnega režima, druge svetovne vojne, poveljnih razmejitvenih napetosti, poklicnega šolanja

zunaj domačega kraja, revščine in pomanjkanja. Kot opisuje Andrej Oblesčak v svoji avtobiografiji, je bil svet blagostanja in boljših življenjskih možnosti na drugi strani meje, v Italiji, ves čas pred očmi: »Že leta 1948 so prvi italijanski turisti prihajali na Tolminsko z novimi motorji Vespa in Lambretta, ko si mi, reveži, še bicikla Rog nismo mogli nabaviti« (Oblesčak 2015: 4). Pri razlogih za množične prebege mladih je treba upoštevati bližino in vidnost italijanske družbe, ki je zaradi radodarne ameriške pomoči po koncu druge svetovne vojne premogla obilje gmotnih dobrin, o katerih so ljudje na jugoslovanski strani zahodne meje lahko samo sanjali. Jernej Vidmar navaja:

Po pisanju milice so ljudje z bovškega konca bežali tudi še sredi petdesetih let. Samo leta 1956 je z Bovškega pobegnilo 32 ljudi, predvsem mladih. Po vojni naj bi ljudje bežali predvsem zaradi slabo razvite industrije in posledično temu slabe možnosti zaposlitve. Od leta 1954 naj bi po poročanju ljudske milice na povečanje pobegov vplival celo podpis Videmskega sporazuma, ki naj bi omogočil večjo propagando z zahoda. (Vidmar 2016: 104)

Sanje mladih oziroma propagando, kot jih je označila policija, so spodbujale tudi represivne in avtorske odločitve oblasti, ki so povečevale občutek prikrajšanosti med mladimi. Tako je bilo tudi v primeru, ki ga navaja Andrej Oblesčak, ko so mu obljubili, da ne bo vpoklican v mornarico, pa se je zgodilo prav to. Vpoklicu se je leta 1956 odzval, a se po rednem dopustu ni več vrnil v puljsko kasarno. Razmislek in odločitve številnih svojih sovrstnikov je pojasnil tako:

Že od konca vojne so naši ljudje, posebno mladi, bežali iz Jugoslavije čez mejo v Avstrijo ali pa Italijo. S časom, do leta 1955, so Jugo oblasti podvojile stražo na meji, z ukazom, da streljajo na vsakogar, kdor skuša bežati čez mejo. [...] Sčasoma smo vsi mi, obmejni državljani, vedeli pogoje, katere mora prebežnik premostiti. Predvsem si moral oblastem v Italiji dokazati, da si političen, ne pa ekonomski begunec, ker če so te našli, da bežiš čez mejo samo iz ekonomskih razlogov, so te vrnili nazaj. Vsi begunci so izrabljali vidno nasprotje med komunistično Jugoslavijo in zahodno demokracijo in igrali to politiko na svoj mlin. Sklenil sem, da bom tudi jaz izbral to nasprotje v svoj prid. (Oblesčak 2015: 12)

Njegova odločitev o izselitvi je bila večstopenjska. Prvič je pomislil na beg pred »socialističnim nepotizmom in korupcijo režima«, ko so družino razlastili ter ji odvzeli njive in polja. Potem je na odhod pomislil zaradi revščine, ki jo je bilo še težje prenašati zaradi izzivalnega blagostanja na italijanski strani meje, in skromne plače, s katero si ni mogel privoščiti veliko. Na koncu je mogoče razmišljanje o odhodu postalo trdna odločitev prav zaradi zamere in prizadetosti, ki ju je čutil ob prelomljeni obljubi naborne komisije. Kot bomo videli v nadaljevanju, so lahko prelomljene obljube in ponižujoče obnašanje oblasti ključen del kompleksnih odločitev o izse-

litvi ali prebegu. Andrej Oblesčak je po natančni preučitvi najugodnejše možnosti prebega s svojim dekletom nezakonito prestopil mejo v Novi Gorici februarja 1957. Kot politični prebežnik je živel v različnih italijanskih taboriščih in se leto pozneje kot ekonomski migrant izselil v Avstralijo.

V avtobiografskih knjigah *Pepčin boj* Josephine Janezic in *Roža med trni* Mirelle Besednjak so opisani podobni motivi in izkušnje odhoda od doma. Obe avtorici sta prav tako odraščali na Primorskem pod italijansko fašistično oblastjo ter preživelii lakoto in strah med drugo svetovno vojno pa tudi huda, negotova leta po njenem koncu. Obe mladi in željni boljšega življenja, ena iz Postojne, druga iz Mirna, sta se odločili za izselitev, Mirella Besednjak s prebegom, Josephine (Jožica) Janezic pa tako kot Franc Žagar z obiskom pri sorodnici v Trstu. Obe sta preživelii nekaj let v italijanskem begunskem taborišču in se izselili v Avstralijo oziroma ZDA. Njuni razlogi, razmisleki in načini odhoda pa so se močno razlikovali. Razlog odhoda Mirelle Besednjak bi bilo lahko težko življenje po vojni v zasilnem prebivališču, saj je bila družinska hiša med vojno požgana, težaško delo na udarniških »prostovoljnih« deloviščih in kmetiji, na kateri je morala kot najstarejša hči pomagati ovdovali materi z mlajšimi otroki, pa jo je izčrpavalo. A kot je zapisala, jo je tistega dne leta 1951, ko jo je prijateljica Ivanka nagovorila, da bi zbežali čez mejo in odpotovali v Ameriko, prešinila misel: »Kako bo materi sami z otroki, ona me potrebuje tukaj in tudi sama nimam razloga za odhod. Odločala sem se, ali bi šla ali ne, nato pa sem se opogumila. Pogledala sem Ivanko in ji rekla: 'No, pa pojdiva.'« (Besednjak 2001: 8) In sta brez prtljage odšli čez vrt in mejo, ki je bila v neposredni bližini. Kot navaja avtorica, je svojo odločitev kmalu obžalovala, »ampak takrat je bilo že prepozno« (prav tam: 10). Nenadna odločitev je bila povezana z vrstniškim pritiskom oziroma zgledom in mladostnim pogumom, ne pa z razmislekom in dolgotrajnim načrtovanjem kot pri Andreju Oblesčku ali Josephine Janezic.

Vrstnica do zdaj omenjenih treh pričevalcev, Jožica Janezic iz Postojne, je imela številne razloge za odhod v tujino ter je svoj prebeg načrtovala dolgo in natančno. Po koncu vojne je doživela razočaranje z delom in šolanjem ter represivnim odnosom oblasti do vere in verujočih. Težko je prenašala novačenje za vstop v Zvezo komunistične mladine, življenje pa je postalo še težje, ko so zaprli očeta, ker je kot gozdar pomagal znancu pri prebegu meje, ta pa ga je prijavil policiji (Janezic 1989: 5). Odločitev o tem, da zapusti Jugoslavijo, je dozorela v času prvega obiska tete v Trstu, ko je spoznala mlada fanta, prebežnika, ki sta čakala na dokumente za odhod v Avstralijo, in se v enega izmed njiju zaljubila. Čeprav je bil prebeg Josephine Janezic načrtovan in je imela za svojo odločitev raznovrstne razloge, sta vendarle tudi pri njej odločilno vlogo odigrala zgled in pritisk vrstnikov. Tako kot odločitev Andreja Oblesčka, je bila tudi njena premišljena, prebeg pa skrbno načrtovan. Najprej je hotela zavarovati svoje starše, predvsem očeta, ki so ga pravkar izpustili iz zapora, pred

sankcijami zaradi hčerinega prebega. Morala je počakati, da dopolni osemnajst let in oblasti od staršev ne bi mogle zahtevati njene vrnitve. Odposlala je lažno pismo tete, v katerem jo je ta prosila, da pride k njej, ker je zbolela, in tako dobi odobritev vnovičnega obiska. Predvsem pa je želela o svoji odločitvi obvestiti starše. Po vrnitvi v Postojno je spet zaprosila za dovoljenje za obisk, in ko ga je dobila, se je poslovila od očeta in matere: »S solzami v očeh me je rotil, naj ne skrbim, ker spoštuje mojo željo, da zapustim deželo v iskanju boljše prihodnosti nekje drugje. [...] Mama je tudi jokala od materinske skrbi in mi dala svoj blagoslov, me poškopila s sveto vodo, naredila križ na moje čelo in molila: 'Bog, svojo hčer polagam v tvoje roke. Prosim, čuvaj in vodi jo, ker je mi morda nikoli več ne bomo videli'.« (Janežic 1989: 166–167) Z vlakom se je odpeljala v Trst in se po par dnevih prebivanja pri sorodnikih, ki o njenem načrtu niso vedeli nič, prijavila v begunskem taborišču. Bil je marec 1954 in Jožica je v naslednjih dneh uspešno prestala zasliševanje, pridobila status *displaced person*, torej razseljene osebe, se prijavila za izselitev v Avstralijo in dopolnila osemnajst let.

Sam se je čez severno mejo odpravil tudi Valentin – Vali Oitzl, ki svoje odločitve opisuje v avtobiografskem delu *Polet v svobodo*. Prebegnil je leta 1950, ko je bil star šestnajst let. Razlogi so bili kompleksen preplet etničnega izvora in medvojnih ter poveljnih političnih razmer. Družina Oitzl je živela v majhni vasi Rute zraven Gozda – Martuljka, mama je imela gostilno, oče pa je bil lovski čuvaj. Med vojno so očeta in brata vpoklicali k partizanom, a so nemški vojaki brata ujeli, oče pa se je sam predal, da bi rešil sina. Oba so izgnali v Lienz in sta se vrnila po osvoboditvi, ko so očeta, tako kot veliko drugih, tako imenovanih »Volksdeutscherjev«, aretirali. Očeta so pozneje izpustili, mnoge, tudi nekatere sorodnike, pa izgnali iz države prek severne meje ali pa so za vedno izginili. Valentin Oitzl je odraščal s smučanjem in skoki, saj je bilo dobro »biti zaposlen s športom; tudi zato, ker nisi imel časa razmišljati, kaj se dogaja v deželi« (Oitzl 2010: 28). Leta 1949 so očeta vnovič aretirali, premoženje zaplenili, družino pa izgnali na Kočevsko v izpraznjeno vas Morava. Kot navaja, so ga zaposlili v mizarski delavnici v Kočevju, sestro poslali kot »prostovoljko« v delovno brigado v Beograd, brat Gusti je hodil na gostinsko šolo v Ljubljani, oče pa je bil, tako kot številni drugi, obtožen »sodelovanja s kapitalisti ali pomoči ljudem na begu v Avstrijo. Pripisali so jim, kar jim je prišlo prav. A zelo so bili previdni, da so ožigosali samo ljudi, ki so jim lahko kaj vzeli« (prav tam: 39). Oče je bil obsojen na pet let prisilnega dela. Tega leta je dozorela Valijeva odločitev, da odide iz svoje dežele – kot pred njim nekateri njegovi sorodniki, ker je »imel vsega zadosti«. Skrbno je načrtoval pobeg čez kraje nad domačo vasjo Rute, ki jih je dobro poznal, a mu prvi prebeg v Avstrijo ni uspel zaradi močnega sneženja. Vrnil se je v Kočevje in med prvomajskimi prazniki leta 1950 vnovič poskusil, tokrat uspešno: »Ne znam razložiti občutkov, ki so me v tistem hipu prevevali: bal sem se, hkrati sem bil vznemirjen in žalosten. Vse hkrati [...]. Žalosten sem bil, a nekaj mi je govorilo, da imam pred seboj prihodnost.

Življenje, ki sem ga živel, mi gotovo ni bilo namenjeno« (prav tam: 48). Pri Valentinu Oitzlu se povežejo nekateri do zdaj omenjeni elementi odločitev mladih za odhod: mreže podpore, ki so jih stkali izseljeni sorodniki in družinski člani; občutki krivice in omejenosti; upor proti izključenosti in želja po drugačnem, boljšem življenju. Konec marca 1951 je kot najmlajši prebežnik na ladji izplul iz Bremna proti Kanadi svoji prihodnosti naproti.

Primer zakonitega izseljevanja v obravnavanem obdobju prikazujeta življenjski zgodbi Marije in Jakoba Konca iz Babnega Polja. Oba sta se v Francijo izselila na podlagi garantnega pisma, ki je takrat omogočal pridobitev dovoljenja za izselitev, in potnega lista, ključne pa so bile socialne mreže podpore oziroma sorodstvene zveze in vezi. Tako kot je v svojem pričevanju poudaril Franc Žagar, je za razumevanje odločitev o odhodu treba razumeti družinske, sorodstvene in lokalne oblike migrantskih poti, ki so zaznamovale večino družinskih preživetvenih strategij na slovenskem ozemlju od sredine 19. stoletja. Babno Polje, vas v odročnem delu jugozahodnega dela slovenskega ozemlja, je nazoren primer. Od druge polovice 19. stoletja so iz vasi potekale intenzivne migracije različnih oblik, trajne, krožne, povratne, sezone in njihove kombinacije. Moški so odhajali v ZDA in domov, kjer so ženske in drugi člani družine vodili kmetije, pošiljali denar. Nekateri so se vrnili in nadomestili so jih starejši sinovi ali pa so spet odšli skupaj z njimi. Moški so tudi množično odhajali na sezonsko delo na Ogrsko oziroma Hrvaško, kjer so v slavonskih gozdovih delali v zimskih mesecih, ko so jih na kmetijah lahko pogrešali.

Ko so se zaprla vrata ZDA, so iz Babnega Polja in številnih drugih slovenskih krajev začeli množično odhajati v Francijo. V obdobju med obema vojnama so se tako vzpostavile goste mreže socialne podpore, ki so, kot smo videli v nekaterih opisanih primerih, močno vplivale na odločitve o izselitvi ali prebegu po letu 1945. Marija Konc iz Babnega Polja je v Francijo odšla leta 1957, pred njo pa je v tej državi delal njen oče, številni drugi sorodniki in vaščani. Med njimi je bil za njeno odločitev pomemben bratranec, ki je po koncu vojne ponudil pomoč njeni ovdoveli materi in ji predlagal, da bi kateremu izmed otrok priskrbel dokumente za odhod in delo v Franciji. Moža so ubili med vojno in po osvoboditvi so se težko preživljali, vendar je ponudbo zavrnila. Čeprav je imela Marija kot najstarejša hči posebej težko življenje, še posebej, ko se je mati hudo poškodovala, razlog za odločitev ni bilo vse tisto, kar je v tem obdobju mlade spodbujalo k odhajanju: gospodarske in politične razmere, ki so bile v Babnem Polju posebej dramatične zaradi hudega medvojnega nasilja, ki ga je vas utrpela; splošno pomanjkanje in še posebej pomanjkanje v družini brez očeta; lažje in boljše življenje, za katerega je vedela, da obstaja v tujem svetu in povsem konkretno v Franciji. Za odhod se je odločila zaradi povsem intimnega razloga, to je zaradi užaljenosti in prizadetosti, ki ju je povzročil materin predlog, da se poroči

in gre od hiše. To jo je tako globoko prizadelo, da je skrivaj pisala bratrancu in ga obvestila, da želi priti v Francijo:

To sem napisala od užaljenosti, zaradi ženitve. Mami nisem nič povedala in štirinajst dni je minilo, preden je pošta prišla tja in nazaj. [...] Pismonoša lepo pride, na pismu piše Janez Konc, v pismu pa vsa garantna pisma. Sem rekla: »Kdo je zdaj kriv, mama? Zdaj ste vi krivi, nikar zdaj mene tožiti. Če me ne bi hoteli poslati od hiše, ne bi imela te misli. Tako pa za ženiti nisem.« Preveč sem bila zagrenjena, da bi samo ostala, delala in dala mir. Mama je potem jokala in prosila, pa vse zastoj. Jaz sem ji rekla, da naj se oni sami komandirajo, in sem šla v Francijo. Janez je poslal garancijo, da on skrbi zame, medtem ko bom jaz dol kot tujka. Tisti papir je poslal, potem sem pa jaz morala v Ljubljano, najprej na slovenski, potem pa na francoski konzulat. Dobila sem hitro potrjeno in sem tisto jesen odšla v Francijo. Brat me je še do Ljubljane pospremil pa sestrična, ki je tam živela, se je prišla poslovit. Potem sem šla na vlak in prišla leta 1957 lepo v Pariz⁵¹

Neposreden povod Marijine odločitve je bil intimen občutek zamere, ki ga je povzročil materin predlog o možitvi in ki ga je Marija razumela kot neupoštevanje njene nesebične skrbi za družino, ki je bila brez očeta in nekaj časa, ko je bila v bolnišnici, tudi brez matere. Pa vendar lahko tudi njeno odločitev umestimo v migrantstvo Babnega Polja, torej v uveljavljene transnacionalne prostore in družine, v katerih so se vaščani že stoletje selili (Makarovič 1999).

Francija je bila v času med obema vojnama najpogostejši cilj slovenskih izseljencev v tujino (Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020). Vzpostavili so trdne mreže podpore, ki so jih po letu 1945 izkoristili prebežniki in izseljenci. Soproj Marije Konc, Jakob, doma s Štajerske, je v Francijo zakonito odpotoval na podlagi združitve družin, saj je tam živela njegova mama, ki se je v Francijo izselila leta 1936.

Oče je leta 1946 umrl. Jaz sem imel 14 let. Takoj po tistem je mati začela delati papirje, da bi naju s sestro spravila v Francijo. Preden je oče umrl, nismo imeli stikov, po njegovi smrti pa se je nemudoma lotila delanja papirjev, da bi naju spravila v Francijo. Za sestro ji je uspelo dobiti papirje takoj, zame pa so rekli, da moram najprej odslužiti vojsko, ker je bilo takrat to obvezno, tako da sem tri leta preživel v mornarici. Po tistih treh letih sem prišel. Moja mama je takrat delala na jugoslovanski ambasadi in je relativno hitro dobila papirje in mi jih poslala. Sestra je šla že leta 1947 in je bila na ambasadi kot služkinja, mama pa kot čistilka. [...] Ko sem prišel v Francijo leta 1954, sta me čakala sekira in kolo, tako da sem prišel v nedeljo, v ponedeljek pa sem šel že delat v gozd.⁵²

51 Z Marijo Konc se je avtorica pogovarjala 13. februarja 2019 v Babnem Polju. Posnetek hrani avtorica.

52 Z Jakobom Konc se je avtorica pogovarjala 13. februarja 2019 v Babnem Polju. Posnetek hrani avtorica.

Zakoniti in nezakoniti migranti so v Franciji dobili delo brez težav, ker si je ta po drugi svetovni vojni gospodarsko zelo hitro opomogla in je potrebovala veliko delovne sile. Zaradi tega tudi nezakonitim migrantom ni bilo težko dobiti dokumentov za prebivanje in delo (Bogovič, Cajnko 1983: 19), kar je razvidno tudi iz zgodb nekaterih pričevalcev. Leta 2010 sta se Marija in Jakob Konc preselila v Babno Polje po 55 letih življenja in dela v Franciji.

Zanimivo je, da so bili lahko v istem obdobju načini prehoda meje popolnoma različni. Nekateri so prebegnili, lahko tudi več kot eno mejo, v bolj ali manj dramatičnih in nevarnih okoliščinah. Nekatere so ujeli in so morali prestajati zaporne kazni, prisilno delo in težke razmere v zaporih; pogosto so zaprli, šikanirali in kaznovali tudi njihove sorodnike. Nekateri pa so odšli, tako kot Marija in Jakob Konc, zakonito s potnimi listi in povabilnimi pismi na že vnaprej dogovorjena delovna mesta.

Vzroke za odhajanje mladih v dveh desetletjih po koncu druge svetovne vojne najdemo v gospodarsko-političnih in socialno-kulturnih okoliščinah vsakdanjega življenja takratnega časa. Za prebežniške motive in motive zakonitega izseljevanja je značilen preplet lokalnih dejavnikov, za območja ob meji pa tudi diferencialne razmere na obeh straneh meje. Lokalni kontekst odločilno vpliva na konkretne želje, možnosti in sposobnosti migriranja. Čeprav je treba migracije vedno razumeti v širšem socialnem, gospodarskem, kulturnem in političnem kontekstu, pa lahko o kompleksnosti vzrokov in motivov ter o načinih odhajanja mladih največ izvemo iz osebnih pričevanj akterjev povojnih migracij na Slovenskem. Mladih ne smemo videti (samo) kot žrtve povojnih okoliščin, ampak kot dejavne akterje in samostojne odločevalce. Razlogi, kot so jih opisali izbrani pričevalci, so bili zunanji, a hkrati osebni in intimni; odločitve hipne ali premišljene; odhodi pa dolgo načrtovani ali samo korak v neznano. Opisane so strategije avtonomnega delovanja in vsakodnevnega izumljanja načinov, kako doseči cilj – premikati se za dosego boljšega življenja. Pri tem gre za transnacionalne in translokalne podporne mreže ter dinamične, inventivne strategije akterjev mobilnosti, ki jih narekujejo državni sistemi nadzora nad mobilnostjo ter politične, vojaške in ekonomske vzpostavitve meja in klasifikacij ljudi.

Kot dokazujejo (avto)biografska dela in pričevanja mladih udeležencev izseljevanja in prebežništva, številni razlogi izhajajo tudi iz kulturnih in psiholoških vidikov kolektivne imaginacije mladih ljudi po koncu druge svetovne vojne. Najdemo jih v željah po osebni razvoju, življenjskih izbirah, svobodi in blagostanju, sproščenosti in lažnejšem vsakdanjem življenju na drugi strani zaprte meje, ki so jih doma zavirali opustošena dežela, prepočasno izboljševanje življenjskega standarda in represiven režim. Za razumevanje njihovih odločitev so ključni raven želja in občutki relativne deprivacije. Težnje, želje in ambicije po boljšem življenju izvirajo iz predstave o tem, kakšno življenje si »zaslužijo« oziroma kakšnega življenja ne želijo živeti. Predstave o zaželenem življenju izvirajo iz dejanskih gospodarskih in političnih razlik med

družbami v konkretnem zgodovinskem trenutku, prav tako pa tudi iz dolgoletnih izkušenj migracij znotraj lokalnih in družinskih razmerij.

Na slovenskem ozemlju so bile predstave o boljšem življenju v tujini globoko zakoreninjene že od konca 19. stoletja in obravnavano obdobje ni v tem smislu nobena izjema. Nasprotno, gre za kontinuiteto izseljevanja iz slovenskega prostora, pri katerem so bili vedno najštevilčnejše udeleženi prav mladi. Načini in izpeljave odhodov in prebegov so bili povezani s podpornimi socialnimi mrežami, drznostjo, pogumom in srečo. Navedena pričevanja potrjujejo pomembnost socialnih podpornih mrež, saj veliko pričevalcev govori o tem, da so bili v tujini že sorodniki, prijatelji, znanci, ki so jim lahko nudili pomoč. Poleg tega pričevanja potrjujejo pomembnost »migrantstva«, to je obstoječih dolgoročnih migracijskih strategij družin in lokalnih okolij. Nekateri prebežniki in izseljenci so samo sledili vzorcem selitev, ki so jih pred njimi že ubrali drugi člani družine v drugih časih in okoliščinah. Ključni element, ki nastopa v pripovedih, pa je želja po prostorski in socialni mobilnosti, po vključenosti v svet potrošnje, blagostanja, obilja in napredka, kot so si ga mladi predstavljali in za katerega so bili prepričani, da jim pripada. Poleg upora proti izključenosti, omejevanju, diskriminaciji, krivicam, prisilam in prepovedim lahko v množičnem prebežništvu mladih po drugi svetovni vojni iz Sloveniji vidimo predvsem stremljenje po identitetni preobrazbi ljudi, ki iščejo po svojih predstavah in pričakovanjih ukrojeno pravo mesto v širnem svetu.

Mejni prehod Rafut. © Goriški muzej.

Mejni prehod Rožna dolina. © Goriški muzej.

Meja pred železniško postajo Gorica/Gorizia © Goriški muzej.

Irene Mislej – organiziranost povojne diaspore v Argentini

Rekonstrukcijo organiziranosti migrantov v širšem kontekstu slovenske predvojne in povojne migracije in transnacionalnih selitev med Argentino in Slovenijo nam omogočajo raznovrstni viri: ustna pripoved Irene Mislej in drugi avtobiografski viri ter številna dela raziskovalcev in raziskovalk, ki so proučevali predvojno in povojno slovensko skupnost v Argentini. Irene Mislej odstira nekatere ključne značilnosti migracij, saj njena pripoved zajame več kot sto let dolgo izseljevanje iz Slovenije v Argentino in nazaj. Prikaže povezanost zgodovinskih in sodobnih selitev, razprostre transnacionalne in translokalne svetove akterjev migracijskih procesov in navezave na različne domovine in domove, ki se ohranjajo skozi daljša časovna obdobja in različne generacije. Pokaže na odločilen pomen mrež podpore za odločitve o smereh selitev in za ustvarjanje življenjskih pogojev v novem okolju. Predvsem pa Irene Mislej opiše bogastvo organiziranega življenja predvojne in povojne migracije v Argentini ter raznovrstnost izkušenj migrantov znotraj istega časovnega in prostorskega okvira, ki jih brez mikrozgodovinskega pristopa in (avto)biografske perspektive pogosto ne opazimo.

Irene Mislej, umetnostna zgodovinarica in raziskovalka izseljenjskih skupnosti v Argentini, je iz Argentine v Slovenijo prišla leta 1978 kot štipendistka Slovenske izseljenjske matice.

V domovino svojih staršev sem zbežala pred vojaško diktaturo, nevarnostjo in mrakobnostjo tistega časa in sem se znašla v Ljubljani zelo dobro. Prvič v življenju sem imela pravo študentsko življenje, delala sem in študirala, ob mojih stikih z Izseljenko matico pa ugotavljala, da ljudje niso poznali naše argentinske zgodbe in tega, da je v Argentini dolga zgodovina prisotnosti Slovencev. Gre precej nazaj v 19. stoletje. Jaz sem se s tem ukvarjala že v Argentini, kjer sem bila rojena 1946 slovenskim staršem, Primorcem, ki so se v Argentino izselili v času fašizma. Živel sem v povojnem obdobju slovenske prisotnosti v Argentini, v času, ko se je oblikovala povojna skupnost slovenskih političnih beguncev.⁵³

Predvojna skupnost slovenskih izseljencev v Argentini

V organiziranosti slovenskih izseljencev v Argentini obstaja globoka ločnica, saj se zaradi politično-ideoloških razlik povojni politični begunci ali »novi« Slovinci, kot so se sami imenovali, niso družili s »starimi« Slovinci (Molek 2019: 131). Ob prihodu povojnih beguncev naj bi v Argentini živelo okoli 25 000 slovenskih priseljencev (Žigon 1998: 53). Ti »stari« Slovinci so se v Argentini

53 Če ni drugače označeno, so navedbe Irene Mislej iz ustne pripovedi, ki jo je posnela Mirjam Milharčič Hladnik v Ajdovščini, 15. julija 2021. Posnetek hrani avtorica. Vojaška diktatura med 1976 in 1983 je bila med najbrutalnejšimi; v tem obdobju je izginilo približno 30 000 večinoma mladih ljudi.

začeli v manjši meri naseljevati konec 19. stoletja, v večjem številu pa med obema vojnama (Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020: 53). Večina se je v tem času izselila zaradi fašističnega nasilja iz Italiji priključenega primorskega ozemlja, tudi starša Irene Mislej.

Seveda se je vedelo, kdo je kdo. Moj oče in mama nista nikoli skrivala, da sta odšla zaradi fašizma, oče je odšel leta 1928, mama pa 1929. Sem jo vprašala in je rekla, da je imela takrat dobro službo v Trstu pri družini, ki je bila judovskega rodu. Se je odločila, da gre v Argentino z mislijo, da bo v desetih letih zaslužila toliko, da bo odprla gostilno, bila je izvrstna kuharica, ker v desetih letih sigurno ne bo več Mussolinija. [...] Poročila sta se 6. maja 1933 in poročil ju je prvi slovenski duhovnik v Argentini, Jože Kastelic, ustanovitelj revije Duhovno življenje. Deloval je v La Paternalu, zibelki slovenske skupnosti.⁵⁴

Priseljenci so se začeli po prvi svetovni vojni organizirati v društva ter gojiti pestro publicistično, kulturno, versko in politično dejavnost. Znotraj organizacijske strukture so bili politično-ideološko razdeljeni na tri tabore. Najmočnejši je bil levo usmerjeni tabor, ki je leta 1925 ustanovil delavsko kulturno društvo Ljudski oder; manj številčen je bil zmerno liberalni tabor, ki je leta 1929 ustanovil Slovensko prosvetno društvo; tretji tabor pa je bil jugoslovansko usmerjen, to so bili sokoli, ki so ustanovili sokolsko društvo La Paternal (Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020: 283–284).

Irene Mislej ima glede organiziranosti slovenskih priseljencev svoje mnenje, ki temelji tako na izkušnjah in opazovanju kot na študiju organizacijskih struktur slovenskih izseljencev. Po njenem mnenju je bila v društva in druge organizacije vključena le manjšina, kar pa ne pomeni, da slovenski priseljenci niso bili povezani v solidarnostne mreže. Tam, kjer so živeli slovenski priseljenci, se je po njenem mnenju ustvarila »skupnost sovaščanov«, ki je nadomestila sorodnike, stare starše, tete in strice, ki jih ni bilo. To pomeni, da so bili, kot pravi, priseljenci »v psihološkem in sociološkem smislu povezani v skupnost, kjer so se obnašali kot v neki razširjeni družini in si med seboj pomagali, so bili kot ena vaška skupnost, razpršena po prostoru«. Takšna skupnost je bila pomembnejša in trdnjša od formalnih oblik organiziranja, predvsem pa je presegala ideološko politične razlike.

Vse te povezave so dejansko delovale in bile veliko bolj pomembne kot pa organiziranost v društva. Ker v društvih so bili politični somišljeniki, v tej skupnosti

54 Jože Kastelic je bil prvi slovenski izseljenski duhovnik, ki je najprej deloval v Franciji od leta 1925 do 1932, ko je bil poslan v Argentino. Leta 1940 se je smrtno ponesrečil pri plezanju na Aconcagua.

pa so bili vsi. Iz te široke skupnosti sovaščanov mojega očeta in mame je hodilo v društva absolutno minimalno število ljudi. Tako da moj občutek o slovenskih skupnostih je, da večina ni bila organizirana v društvih, pač pa v skupnostih. Je kar nekaj razlogov za to, ne samo ideoloških, ampak preprosto zato, ker se niso naselili strnjeno, razen v La Paternalu, pač pa razpršeno. Ljudje so se povezovali zelo intenzivno, ampak na osebni ravni. In povezovalno vlogo so vedno odigrali časopisi. V Argentini je prvi časopis, ki je bil dejansko slovenski časopis, *Slovenski tednik*, izšel leta 1928. Na ta način so bili povezani med sabo, čeprav ideološko sprti. Če je bilo uprizorjeno Cankarjevo delo, so šli vsi. Ker niso šli v društvo, so šli v najeto dvorano, ki je bila polna. Ali ko so naredili festival Duhovnega življenja, ker je duhovnik moral delati vsako leto en festival, da je nabral denar za to revijo, so sodelovali vsi.

Med drugo svetovno vojno so se v prizadevanjih za pomoč ogroženi domovini tabori povezali in leta 1947 ustanovili Slovenski ljudski dom, ki pa ga je Peronova vlada zaradi levičarske usmerjenosti dve leti pozneje ukinila. Leta 1949 je Peronova vlada ukinila tudi vse druge oblike predvojne organiziranosti slovenske skupnosti, ki so se začele počasi obujati šele po 1955. Po mnenju Irene Mislej je za primorsko in celotno predvojno skupnost Peronova⁵⁵ prepoved delovanja leta 1949 »pomenila dejansko konec«, ker je takrat dokončno propadel poskus, da bi se organizacije združile in se okrepile.

Ko sem se jaz pridružila Ljudskemu odru v začetku šestdesetih, sem imela 15 let. Bila so tri društva, ki so imela enak program; možakarji so balinali, ženske so kuhale, imeli smo karneval, smo plesali, in to je životarilo vsa leta, dokler niso v sedemdesetih prišli vsi skupaj in ustanovili Triglav, ki je še danes velika stavba z bazenom in vsem mogočim. Vmes se je jezik izgubil, in ko sem se jaz pridružila društvu, sem se pridružila dramskemu društvu v španščini. Slovensko so govorili samo ta stari. So imeli še vedno knjižnico, so si sposojali knjige, od Slovenske izseljenske matice so dobivali revijo *Rodna gruda*, ki je imela veliko vlogo. Jaz sem pripravljala razstave, smo plesali in imeli pevski zbor. To je vse postajalo zelo podobno krajevnemu društvu po argentinski tradiciji, Argentina ima zelo dolgo zgodovino krajevnih društev. In vedno bolj je bilo temu podobno, da so tudi sosedje, Argentinci, prihajali, ker se je dobro jedlo, takrat smo imeli veliko argentinskih gostov. Naša generacija je bila zelo aktivna v društvih, ampak bolj za razvedrilo. Nismo več razumeli slovensko, mama je govorila slovensko doma, jaz sem odgovarjala špansko. Ljudski oder je bil levičarski. V Ljudski oder gotovo ni zašel nihče in za povrh tisti, ki smo hodili, čeprav nismo veliko vedeli o komunistični preteklosti, so nas gledali malo postrani, ampak me ni brigalo. Cela

55 Juan Peron, vojaški general in simpatizer fašističnih idej, je bil predsednik Argentine od 1946 do 1955.

primorska skupnost je vsako leto sodelovala na proslavi ob 29. novembru v središču mesta v najbolj razkošni kino ali gledališki dvorani, to je bila proslava nacionalnega praznika ene države. Tam so peli slovenski pevski zbori in tam sem bila nekaj let napovedovalka. Primorci so ostali Jugoslovani v Argentini.

Povojna organiziranost slovenskih beguncev v Argentini

Politično-ideološke razlike so bile nepremostljive že med slovenskimi naseljenci pred drugo svetovno vojno. Dodaten razkol pa je nastal, ko so v Argentino prispeli »novi« Slovinci, povojni begunci. Razumljivo je, da sodelovanje med »starimi« in »novimi« Slovinci ni bilo možno, saj jih je delil ideološko-politični prepad, ki pa je imel širši kontekst od tistega, ki je obstajal med predvojnimi slovenskimi izseljenci (Lukšič Hacin 1995: 181–184). Med predvojnimi priseljenci, ki so bili večinoma s Primorske, jih je veliko podpiralo partizansko vojsko v boju proti okupatorjem in se veselilo priključitve Primorske matični domovini. Številni med njimi so v Argentino pribežali zaradi fašističnega nasilja in so bili do povojnih beguncev, ki so jih povezovali s kolaboracionizmom, sovražno razpoloženi. Sovražnost je bila vzajemna: »Podobna čustva so, še posebej v prvih letih, obhajala prišleke, ki so v starih priseljencih videli predvsem komuniste, čeprav jih je bilo tako politično opredeljenih le majhno število« (Žigon 1998: 53). Povojna skupnost slovenskih političnih beguncev v Argentini, imenovana tudi slovenska politična emigracija (SPE), je bila izjemno dobro organizirana. Izvor te organiziranosti je izhajal iz obdobja, ko so begunci po begu iz slovenskega ozemlja leta 1945 socialno, kulturno, izobraževalno, versko, gospodarsko in politično življenje organizirali v begunskih taboriščih v Avstriji in v manjši meri v Italiji (Švent 2007; Jaklitsch, Janežič, Rihar 2017).

Iz taborišč so slovenski begunci na organiziran način emigrirali tudi v Argentino. Druge države, kot na primer Kanada in Avstralija, so sprejemale samo samske, mlade, zdrave begunce, argentinska vlada pa je bila pripravljena sprejeti večje število begunskih družin, pod pogojem, da so gojile protikomunistična prepričanja. Za njihovo skupinsko priselitev je najbolj zaslužen duhovnik Janez Hladnik. V Argentini je deloval od leta 1936 do smrti leta 1965, izdajal revijo *Duhovno življenje*, maševal po vseh slovenskih skupnostih, pomagal ustanoviti slovensko šolo v La Paternalu, leta 1946 kupil zemljišče v Lanusu za Slovensko vas in predvsem uspel s prošnjo za sprejem slovenskih beguncev pri argentinski oblasti, ki jo je opisal v svoji avtobiografiji:

Pol leta sem brez uspeha poskušal. Argentinsko gospodarstvo je bilo v takem zastoju, da je bilo vsako vseljivanje prepovedano. Saj ni bilo dela. Toda novi predsednik Peron je začel s svojimi velikopoteznimi načrti. Oktobra 1946 so njegovi načrti začeli dobivati obliko. Kot jaz tako je bilo veliko naših dobrih ljudi, ki so preudarjali, kaj

bi se dalo storiti v pomoč našim brezdomcem. V tem zvem, da dela gospodična Vida Čebrown (po rodu iz Batuj na Vipavskem) skupaj s sestro neke gospe ministric. Ker je bilo nemogoče odpreti kaka visoka vrata z zvezami, ki sem jih do tedaj imel, sem poskusil po tej strani. Res mi je uspelo in minister javnega zdravstva dr. Ramon Carillo mi je odprl vrata do Perona. [...] Nato me pozovejo in pred menoj stoji Peron ves uslužen in ljubezniv ter pravi: »Že vem, za kaj pridete in vam dam častno besedo: vsi, kateri imajo pogoje, ki jih določa ustava, naj pridejo, pa naj jih bo deset tisoč ali še več. Takih ljudi mi potrebujemo.« [...] Čez teden dni sem že izročil na ravnateljstvu za vseljevanje prvih tisoč imen. Tako se je končno odprla pot. (Hladnik 2018: 214–215)

Tako se je od leta 1947 do sredine petdesetih let v Argentino izselila velika in strnjena skupina okoli 6500 Slovencev, med katerimi je bila kar polovica intelektualcev in med njimi številni duhovniki (Molek 2019: 129). Največja skupina je prispela 21. januarja 1948:

Vsa množica je navdušeno prepevala »Zmagala si, Devica, slavna, zmagala kačo pekla«, ko se je ladja bližala trdni zemlji in deželi, kjer ne bo več nevarnosti, da jih ugrabijo ali nasilno vrnejo v domovino. Naslednji dan je bila nedelja. Ta množica ljudi, ki je prišla, je pomenila začetek novega poglavja v zgodovini slovenskih izseljencev v Argentini. Za to nedeljo sem dobil dvorano pri sv. Juliji in smo tam zbrali vse novo naseljence na ustanovnem občnem zboru Društva Slovencev. (Hladnik 2018: 221)

V argentinskem okolju so se slovenski begunci naselili razpršeno. Večina je ostala v Buenos Airesu, manjše skupine pa so se naselile v Barilocheju, Men-dozi in Cordobi. V ogromnem Buenos Airesu so se naselili na različnih krajih in zaradi velike oddaljenosti ustanovili krajevna društva. Društvo Slovencev, ki je združevalo vse organizacije povojne skupnosti, se je leta 1956 preselilo v Slovensko hišo v ulici Ramon Falcon, kjer so dobili svoje prostore vsa društva ter verske in dobrodelne organizacije. Leta 1959 se je društvo, ki je imelo okrog 1200 članov, preimenovalo v Zedinjeno Slovenijo in postalo krovna organizacija vseh krajevnih domov, ki so jih povojni izseljenci ustanovili v svojih lokalnih prostorih znotraj glavnega mesta in države. (Žigon 2001a: 74–79) Kljub centralizirano vodenemu delovanju in nadzoru nad člani skupnosti je do razhajanj in ločitev prihajalo tudi med povojnimi migranti in njihovimi potomci. Zaradi izrazite »kompaktnosti/enovitosti« skupnosti slovenske politične emigracije, ki jo Žigon poimenuje »mini teokratična skupnost«, in strogega moralno-ideološkega vrednotenja vsakega posameznika so se nekateri povojni migranti od nje oddaljili oziroma stikov z njo niso vzpostavili (Žigon 1998: 58).

Irene Mislej se je zaradi svojega zanimanja in pozneje študija gibala med obema svetovoma in spremljala tako ločeno dejavnost obeh diaspor kot vsakodnevno življenje njunih pripadnikov:

Slovenski politični begunci so začeli organizirano prihajati leta 1947. Na začetku so doživeli enako usodo kot Primorci v dvajsetih letih. So živeli v najetih sobah, edina razlika je bila v tem, da je njim pomagala cerkev. In preko argentinske cerkve jim je pomagala visoka družba, par močnih družin, lastniki podjetij so jim dali delo. Ni bilo lahko. So imeli izobrazbo, ampak argentinska vlada ni priznala nobenih diplom. Dr. Tine Debeljak je delal v skladišču do upokojitve, skoraj 20 let. Marijan Marolt, umetnostni zgodovinar, bil je župan Vrhnike, bogat človek, vsa lesna industrija tam je bila njegova last, je prišel v Argentino s svojo ženo, ki je bila velika dama. In je šla v tovarno olja prat steklenice. To je bil čas brez detergentov, s sodo so to počeli. To je delala, ker je bil mož nesposoben za vsako službo, ga niso mogli dati nikamor. Ni bilo heca. So jim pomagali dobiti delo, ne pa dobrih služb. Niso znali jezika, niso imeli poklica, to so bili buržoazija in izobraženci, ki jim niso priznali diplom, in so bile zato javne službe za njih nedostopne. Profesor Božidar Bajuk je bil v Mendozi zaposlen v parku na univerzi, pozneje pa v knjižnici. Politik Bogomil Remec je delal v vrtnarstvu v botaničnem vrtu v Buenos Airesu. Starejši so se težko navadili in prilagodili. Mlajši so šli v šole in na univerzo in za njih je bilo drugače. Povojna skupnost slovenskih beguncev se je organizirala kot zaprta državna skupnost po hierarhičnem principu. Eni so bili voditelji, civilni in cerkveni, drugi pa vodeni. Eni so se naselili v boljših krajih, imeli boljše službe, boljša stanovanja in hiše. Voditelji so določali, kaj je prav in kaj ni, določali so pravila vsakdanjega življenja.

Irene Mislej nam tudi pri razumevanju odnosov med predvojno in povojno slovensko skupnostjo ponuja širšo perspektivo in odstira poleg ločenosti tudi povezovanje. Primer stika in sodelovanja je bila želja po učenju slovenščine, ki se je pojavila v Triglavu v začetku sedemdesetih let 20. stoletja in prvi profesor slovenščine je postal Tine Debeljak ml.

Najbrž se je konzultiral s svojim vodstvom in so mu dali zeleno luč. Tine je bil zelo zanimiv človek, totalni boem, on je bil urednik *Sodobne Slovenije*, bil je krasen človek, z njim se je dalo o vsem mogočem pogovarjati. Leta 1977 sem redno hodila na njegove tečaje, čeprav sem stanovala precej daleč, in me je enkrat vprašal, zakaj hodim. Povedala sem mu, da bi rada dobila stipendijo v Sloveniji in študirala umetnostno zgodovino in sva začela prijateljevati. Predstavil mi je Baro Remec, prinašal mi je knjige Naceta Šumija pa Slovensko kulturno akcijo, članke, kjer sem izvedela za njihove umetnike. Tine Debeljak je meni posredoval informacije o njihovi skupnosti. Nekaj skupnih točk med obema skupnostima je vendarle bilo. Arhitekt Viktor Sulčič je bil dobro znan in cenjen v obeh skupnostih, je celo narisal

eno skico za njihovo cerkev. Glasba je bila skupna, hodili smo na iste pomembne koncerte in se videvali. Ampak to je bilo vse. Dejstvo pa je, da je Tine Debeljak učil slovenščino na Triglavu. In to je zelo pomembno. Ker je bil samosvoj in ni bil uradno predstavnik nobene strani, so ga tudi v Triglavu sprejeli.

Stiki in vezi

Irene Mislej je v Sloveniji leta 1981 magistrirala in vpisala doktorat na temo Prispevek slovenskih arhitektov k razvoju mesta Buenos Aires. Poleg Viktorja Sulčiča⁵⁶ je izbrala dva arhitekta iz predvojne migracije, Alejandra Štokarja in Maria Turela, oba že rojena v Argentini, sinova Primorcev, oba komunista, in dva iz povojne skupnosti, Marjana Ajleca in Jureta Vombergarja. V Buenos Airesu je raziskovala, zbirala gradivo, naredila intervjuje, in ko je bil doktorat končan, pripravila razstavo o Viktorju Sulčiču in arhitekto povabila na odprtje.

Se spomnim, ko je Alejandro Štokar prišel prvič v Slovensko hišo, se je obrnil in videl spomenik domobrancem. On pa komunist! Ampak jaz sem v osemdesetih letih gojila te stike. Leta 1989 sem postavila v Dolenjskem muzeju razstavo generacije najstarejših likovnih umetnikov zunaj Evrope, kjer so bili Bara Remec in Viktor Sulčič, bili so Ivan (John) Jager iz ZDA, Ted Kramolc in Bogdan Grom. Ko sem vse te ljudi kontaktirala, so bile različne reakcije: za Baro je bilo v redu, Bogdan Grom pa je rekel, »da ne bi bil slučajno tam kak domobranec«. V Slovensko hišo sem prvič prišla leta 1981, ko so me povabili, prek Tineta Debeljaka, da predavam. Pri Slovenski kulturni akciji. Tam so si privoščili največ svobode in so me prosili, da predavam o likovni umetnosti v Sloveniji. In sem res, sem predstavila glavna imena, od Stupice do Miheliča, vprašanj je bilo nešteto, so me sprejeli izjemno lepo. Samo voditeljev ni bilo med občinstvom. Ampak so me sprejeli in potem, vsakokrat ko sem šla nazaj, sem predavala o slovenski kulturi.

Slovenska kulturna akcija je leta 1954 nastala kot vzporedna institucija Društva Slovencev, posvečena kulturni dejavnosti povojne izseljenske skupnosti v Argentini in povezovanju vseh slovenskih ustvarjalcev po svetu in v Sloveniji. Izvorni cilj je bila ločenost od političnih in verskih dejavnikov, ki pa nikoli ni bil povsem dosežen. Svoje dogodke je izvajala v Slovenski hiši v središču Buenos Airesa, gojila pa je tudi bogato publicistično dejavnost. Do danes je ostala eliti-stična ustanova: »Razločevanje med 'mi' in 'drugi' je bilo tako vzpostavljeno na treh ravneh: znotraj same skupnosti novonaseljenih Slovencev, na intraetnični

56 Viktor Sulčič, arhitekt, slikar in publicist, velja za enega najpomembnejših kulturnih akterjev slovenske izseljenske skupnosti v Argentini v medvojnem in povojnem obdobju, ki je vzdrževal stike z obema skupnostma. Hkrati je bil strokovno dejaven v argentinski družbi, saj je soavtor dveh reprezentančnih zgradb v Buenos Airesu: leta 1940 dograjeni stadion La Bombonera in leta 1934 dograjena živilska tržnica (leta 1999 predelana v nakupovalno središče) Abasto.

ravni oziroma med staronaseljenimi in novonaseljenimi Slovenci v Argentini ter na medetnični ravni, to je med Slovenci in večinsko argentinsko družbo« (Toplak 2008: 94). Irene Mislej je znala in zmogla gojiti stike med različnimi akterji predvojne in povojne skupnosti ter slovensko kulturno skupnostjo. Doživela je obdobje zaostrene diktature v Argentini in demokratizacije v Sloveniji, družbene in politične spremembe v svojih dveh domovinah ter strukturne spremembe delovanja diaspore in hkrati Slovenije. Osebnost je poznala organizatorje in voditelje obeh izseljenskih skupnosti v Argentini pa tudi vsakodnevno življenje in vezi med ljudmi, za katere ideološko politične razlike niso bile pomembne. Ali natančneje rečeno, bile so različno pomembne na različnih ravneh druženja in organiziranja. Njen zorni kot je bil vzpostavljen na presečišču osebnih izkušenj, odprtega raziskovalnega pristopa in generacijsko določenega časa, v katerem je svobodno opazovala in si ustvarjala lastno mnenje. Anekdota o srečanju z dr. Markom Kremžarjem, vodjo slovenske politične migracije v Argentini, najbolje ponazarja njeno temeljno tezo, da so bili stiki med ljudmi pristni in solidarni, ne glede na politično ideološka razhajanja, ki so definirala organizacijske strukture in z njimi povezana delovanja ljudi. Leta 1992 sta se srečala v Ljubljani, najprej v mestni hiši, ko se mu je želela predstaviti:

Sem rekla: »Dr. Kremžar, jaz sem Irene Mislej.« In on me prekinde, me pogleda, je imel take prodorne oči, sem se počutila, kot da bi me kdo zasliševal, in reče: »Gospa, jaz vem o vas vse, od vašega šestega leta dalje.« Jaz sem otrdela. Se je nasmešnil: »Jaz sem se skupaj z vašim očetom vsak dan peljal v službo. Leta in leta.« To pomeni, da sta se ta dva človeka vsak dan peljala v službo in se pogovarjala. Jaz sem takoj pomislila: »Hudiča, a sta se pogovarjala o politiki?« Ker moj oče je bil socialist, tudi angažiran, zgovoren, da ti je pridigal in govoril, da je Primorec in antifasist, tako da sem pomislila, da sta se izognila politiki in sta se pogovarjala, ne vem, o otrocih, vremenu, kaj vem.

V istem tednu sta se vnovič srečala na predavanju na Teološki fakulteti, kjer je dr. Kremžar govoril o razvoju in uspehih slovenske povojne skupnosti v Argentini. Ozračje je bilo »borbeno«, sledil je buren aplavz, in ko je vse utihnilo, je rekel:

»Ampak, če dovolite, bi jaz moral nekaj dodati.« In se je obrnil proti meni. Jaz sem sedela v drugi vrsti, tako, da je videl, kje sem, in je rekel: »Rad bi povedal o predvojni primorski skupnosti v Argentini, da so bili to zavedni Slovenci, pokončni Slovenci, so imeli zelo razvito kulturno življenje in bili so veliki domoljubi.« Iz njegovih ust je to zvenelo kar lepo. Ampak teh besed v Argentini ne bi nikoli izustil.

Kompleksnost odnosov v diaspori, ki jo predstavlja Irene Mislej v svoji pripovedi, je ključna za razumevanje razredne in političnoideološke heteroge-

nosti tako imenovanih izseljenskih skupnosti. V argentinskem primeru je ta še toliko bolj izrazita med predvojno in povojno skupnostjo pa tudi znotraj njiyu. Hierarhičnost in razredno pripadnost kot ključna elementa delitev znotraj sicer deklarativno enotne povojne skupnosti je Irene Mislej videla tako v krajih nastanitve, stanovanjskem udobju, donosnosti služb kot v odnosih, kjer je bilo jasno, kdo je po poreklu iz elitnega izobraženega ljubljanskega in kdo iz podeželskega kmečkega okolja. Leta 1992 je uredila *Argentinske spise* Vinka Brumna, filozofa in zvestega člana skupnosti, ki je njihove stiske razgaljal brez olepševanja. Tako Irene Mislej predstavlja enega od njegovih razmislekov:

Tisto, kar je pisal o mešanih zakonih, je kar pretresljivo. Da četudi se nekdo poroči v dobro argentinsko katoliško družino, je manj vreden. In odnos do okolice in vzgoje otrok. Niso se smeli igrati s sosedovimi otroci, če niso bili Slovenci. Niso znali španske besede, dokler niso šli v šolo. Zorko Simčič je opisoval, kako so v prvih letih po prihodu Slovenci živeli v najetih sobah in so imeli kot edino pohištvo gajbice od sadja s tržnice, ker niso hoteli kupiti pohištva, saj so verjeli, da se bodo zmagovalno vrnili v Slovenijo. In so tako živeli tudi 10 let in se niso hoteli naučiti niti besede špansko. Voditelji so vedeli, da če ne bodo držali te skupnosti zaprte, ne bodo imeli čez 20 let ničesar. Tako da danes še vedno vnuki lahko kaj po slovensko povedo, pišejo pa že dolgo ne več.

Irene Mislej je med redkimi, ki so se za selitev iz Argentine v Slovenijo odločili pred letom 1991. Prišla je kot štipendistka in je uspešno končala študij, v Sloveniji pa si je ustvarila tudi bogato mrežo poklicnih in osebnih stikov. Ti so bili poleg nevarnih političnih razmer brutalne diktature v Argentini zagotovo pomemben razlog, da je ostala.

Delala je na raziskovalnem projektu Slovenski izseljenci in kultura, poučevala španščino, prevajala, bila dejavna pri Slovenskem svetovnem kongresu, pisala in objavljala, prirejala razstave in predavala, bila družbeno angažirana in dejavna v umetnostnozgodovinskih krogih. Med letoma 1996 in 2014 je bila kustosinja in direktorica Pilonove galerije v Ajdovščini, kjer nedaleč od krajev, od koder so se pred skoraj sto leti izselili njeni starši, tudi živi.

Transnacionalni čustveni svetovi

Po letu 1991 se je priseljevanje iz Argentine začelo krepiti. Med priseljenci je bilo veliko več potomcev migrantov kot njihovih staršev, dejanskih migrantov iz Slovenije v Argentino (Repič 2006). S sabo so prinesli simbolno povezanost z domovino svojih staršev in vzpostavili translokarno in transnacionalno emocionalno skupnost, v kateri so kraji v Argentini in Sloveniji (in še marsikje po svetu) povezani bolj kot kadar koli prej. Nazoren primer kompleksne

povezanosti, soodvisnosti, prepletenosti in večkratnosti migracijskih procesov v daljši časovni perspektivi je zgodba Emila Okretiča in njegove družine iz Kostanjevice na Krasu. V Argentino se je izselila leta 1947, a ni bila povezana s politično migracijo. Odšli so, ker jih je vabil očetov brat Albin, ki se je pred fašističnim nasiljem, tako kot starša Irene Mislej, izselil leta 1928. Emilov oče bi moral z njim, a se je odločil za ilegalen prebeg meje z Jugoslavijo, da bi študiral v Ljubljani. Ko se je vrnil, se je poročil, bil vpoklican v italijansko vojsko in po koncu vojne, tik preden je bila septembra 1947 postavljena meja med Italijo in Jugoslavijo, z ženo in tremi otroki odpotoval v Trst in od tam tri mesece pozneje v Argentino. Emil je imel 13 let. V svoji avtobiografiji potrjuje neobremenjeno druženje svoje družine z obstoječimi oblikami organiziranosti.

Ko smo se naselili v Buenos Airesu, smo kmalu izvedeli, da v soseski Villa Devoto obstajajo tri slovenska društva starih priseljencev: Zarja in Ljudski oder, oba v ulici Ramon Lista, društvo Naš dom pa samo malo stran. Zakaj trije v isti soseski? To bi mogoče vedeli Irene Mislej ali Nadia Molek. Mi smo zahajali v Naš dom, kjer je oče pel v pevskem zboru. Tudi doma sta z mamo večkrat prepevala. V tem društvu so tudi prirejali gledališke igre in balinali. Kadar so v sosednjih društvih priredili veselice, smo seveda šli tudi tja. (Okretič 2022: 151)

Trije otroci Emila Okretiča so vsi dobili štipendijo in opravljali tečaj slovenščine v Ljubljani, ena od njih, Marcela, pa je tako kot Irene Mislej v Sloveniji tudi ostala. Danes živijo Emil Okretič, njegova žena in trije otroci s svojimi družinami v Španiji, rojstni deželi Emilove žene.

V zadnjih desetletjih pridobiva čustveni vidik migracij pomembno mesto v meddisciplinarnih pristopih preučevanja migracij, v presečišču zgodovine, sociologije, antropologije in psihologije. Pomen preučevanja povezanosti migracij in čustev je v tem, da lahko spremljamo nenehne kulturne preobrazbe čustvenega življenja in politične ter gospodarske povezave, ki jih migranti in migrantke vzpostavljajo v novih skupnostih in s skupnostmi, ki so jih zapustili (Boccagni, Baldassar 2015). Čustva nam pri razumevanju migracij odstrejo ne le subjektivna doživljanja migrantov, ampak predvsem kompleksne povezave skozi prostor in čas med tistimi, ki odidejo, in tistimi, ki ostanejo; med njihovimi družinami in sorodstvi na različnih lokacijah večkratnih, povratnih ali krožnih migracij; ter med političnimi in družbenimi skupnostmi, ki jih migracije povezujejo na nacionalnih in transnacionalnih »socialnih poljih« (Levitt, Glick Schiller 2004). Na individualni ravni lahko skozi čustveno dimenzijo sledimo transformacijam v času življenja, ki vplivajo na razvoj odnosa do (večkratnih) pripadnosti, identitet, domovin in domov, do simultanege prevajanja med »tu«

in »tam«. Tako svoja občutja »na poti« in preklapljanja med svojima domovinama opisuje Irene Mislej:

Najprej sem šla v Urugvaj, tam imam sorodnike. Ko sem prišla na letalo, sem 35 minut jokala ko dež. Ko smo pristali, sem šla dol v solzah, me je čakal bratranec in čez dva dni sem šla na avion in v Evropo. V Milanu sem bila pri sestrični, potem pri sestrični v Vilešu, me je pripeljala v Ajdovščino, od tam sem šla v Ljubljano in jaz nisem več mislila na Argentino. Čez kak mesec, ko sem bila pri stricu, sem šla uredit sobo v študentskem naselju v Ljubljani, pridemo gor na Lozice, pelje moj stric, in pride gor nabasan avtobus. In ta voznik je imel radio na ves glas in da gor eno argentinsko pesem. Ojoj!

Sledimo čustveni dimenziji v transnacionalnem in nacionalnem kontekstu politike in političnih sprememb, nadzora nad migranti pa tudi kulturnih prenosov, preklopov in pozab. Čustva povezujejo individualno in socialno, so ključna vez med mikro- in makroravnijo: so konstitutivni element socialnosti, saj jo oblikujejo, po drugi strani pa socialni odnosi čustva konstruirajo in definirajo, zato govorimo o družbeni konstrukciji čustvenega sveta (Boccagni, Baldassar 2015: 2). Irene Mislej opozarja na večkrat spregledano dejstvo, da je v predvojnem in povojnem obdobju v Argentini večina slovenskih izseljencev živela v neorganizirani obliki skupnosti, ki pa je zadovoljevala eno ključnih potreb ljudi, to je socialno povezanost. Za razlikovanje organizirane in politične skupnosti od »skupnosti zunaj skupnosti« je uporaben koncept emocionalne skupnosti. Ta omogoča, da »odkrijemo sisteme občutij, ugotovimo, kaj te skupnosti (in posamezniki v njih) določajo in ocenjujejo kot dragoceno ali škodljivo za njih (kajti to so stvari, o katerih ljudje izražajo svoja občutja); čustva, ki jih cenijo, ne cenijo ali odmišljajo; bistvo čustvenih vezi med ljudmi, ki jih priznavajo; načine čustvenega izražanja, ki jih pričakujejo, spodbujajo, sprejemajo in obžalujejo« (Rosenwein 2010: 11).

Zgodba Irene Mislej opisuje vpliv čustev na konstituiranje in transformacijo socialnih odnosov v bližini in daljavi, prek nacionalnih držav in celin, skozi čas in prostor, znotraj in zunaj skupnosti, v življenju in smrti. Sledimo družinskim in osebnim vezem v transnacionalnem prostoru in večgeneracijskem času ter transformacijam identitete, pripadnosti in odnosa do večkratnih domov in domovin. »Sem se učila slovenščino. In čez eno leto so mi na Matici uredili štipendijo za seminar slovenskega jezika, ki se je začel z ekskurzijo, je bila zlata doba socializma, in ko pridemo do Razdrtega, malo naprej, vzame profesor Šumi mikrofona v roke in začne govoriti o Lozicah. 'In iz tukaj izhaja naša kolegica Irene Mislej, ki sedi tu spredaj.'«

Irene Mislej z očetom in bratom pred odhodom v Slovenijo 1978. © Irene Mislej, objavljeno z dovoljenjem.

Irene Mislej na odprtju razstave v Pilonovi galeriji v Ajdovščini 2010. © Irene Mislej, objavljeno z dovoljenjem.

Irene Mislej v sredini, ob njej levo Svetozar Križaj, desno Nace Šumi s soprogo Jadranko, na Plečnikovih dnevih 1986. © Irene Mislej, objavljeno z dovoljenjem.

Viktor Debeljak – jugoslovanske notranje migracije in delo po državah članicah banja neuvrščenih

Viktor Debeljak je leta 1964 kot petnajstletni fant odšel iz Kočevja v srednjo vojaško šolo v Sarajevo. To ni bil odhod v tujino, ampak v drugi del širše domovine. Njegova selitev je bila del notranjih oz. medrepubliških migracij (Novak 1991; Josipovič 2013). Na odločitve, kam v srednjo šolo, so vplivali sorodniki, ki so že živeli in delali v različnih krajih Jugoslavije. V bosansko-hercegovski prestolnici so bile jugoslovanska letalska šola, srednja šola in akademija:

Za tiste čase je bil to pojem. Načelnik je bil Slovenec. Učni jezik v šoli je bil srbohrvaški, kar ni predstavljalo nobene težave, saj smo se v osnovni šoli vsi učili srbohrvaško. Dva strica, mamin in očetov brat, sta že bila zaposlena v armadi in sta imela idejo, da bi tudi jaz živel tako. Eden je bil v Beogradu, drugi v Sarajevu, prvi v pehoti, drugi v letalstvu. Želel sem visoko leteti in sem se odločil za letalstvo.⁵⁷

Z vlakom se je Viktor Debeljak odpeljal v Beograd, nato do Sarajeva. Poti se zelo dobro spominja: »Šel sem na vlak in tam sem srečal svojega prvega prijatelja in sošolca. Imel je kovček, vlak je bil poln in midva sva se našla na hodniku, na tistih kovčkih sva sedela, ker ni bilo prostora. Takrat se je potovalo večinoma z vlakom, vlak je bil vedno poln. Bila sva na hodniku, on je gledal mene in jaz njega, bila sva približno istih let.« Na pot je vzel kovček, v katerem je imel nekaj oblačil – in pečenega zajca, ki mu ga je spekla mama. Novince so razdelili v razrede; njiju so dodelili v razred za radiointernista.⁵⁸ Za pilota je bil premlad, da bi lahko šel v Mostar, meni Viktor Debeljak. Ko je končal srednjo šolo za radiointernista, se je pojavila potreba za tehnika radarjev. Ves razred je dokončal še to smer; leta 1968 so bili po štirih srednješolskih letih razporejeni po različnih mestih Jugoslavije. Najprej je bil poslan v Beograd, potem pa je delal sedem let na Hrvaškem v Osijeku.

V vse republike po Jugoslaviji, tudi v BiH, so bili (večinoma) za nekaj let napoteni različni poklicni profili, npr. zdravnik Ivo Rajšp je bil leta 1952 napoten iz Slovenj Gradca v Zenico, a se je po enem letu vrnil v Slovenijo; rudarski strokovnjak Jože Lazar je bil napoten v rudnik v Ljubijo (1948–1953), v BiH se je čez nekaj let spet vrnil v Prijedor na povabilo (1960–1965) in v Tuzli nadaljeval s študijem, dokler se ni leta 1965 za stalno vrnil v Idrijo; v Zenico je bil kot strokovnjak zaradi gradnje nove jeklarne leta 1947 napoten Alojzij Derling, žena

57 Navedbe Viktorja Debeljaka v besedilu so iz ustne pripovedi, ki jih je posnela Marijanca Ajša Vižintin v BiH v Banjaluki 29. marca 2019. Posnetke hrani avtorica.

58 Viktor Debeljak je uporabil besedo »radiointer«. Radiointernist je tehnik za popraviljanje, vzdrževanje naprav, (radio)opreme v letalih.

in dva otroka pa sta se mu pridružila leta 1954 in za vedno so ostali v Zenici. Nekateri so si delo v BiH izbrali sami, npr. Božidar Koželj v Železarni Zenica (1953–1992), drugim je bila motivacija za selitev iz Slovenije v druge jugoslovanske republike ljubljanska študentska ljubezen, ki se je razvila v vseživljenjsko skupno zgodbo. Po preselitvi z(a) možem so mnoge Slovenke v BiH razvile uspešno kariero, npr. ekonomistka Metka Kulenović se je preselila iz Slovenije v Sarajevo leta 1959; prevajalka Marija – Majda Souček se je leta 1966 preselila v Lukavac in pozneje v Tuzlo; zdravnica Metka Marković se je preselila v Sarajevo leta 1979, v Slovenijo pa se je zaradi zadnje jugoslovanske vojne, tako kot še nekateri drugi Slovenci in Slovenke z družinami, vrnila leta 1992. Še več jih je ostalo, povezovali so se in že v času vojne ustanavljali slovenska društva, da bi pomagali preživeti ljudem v vojni vihuri razpadajoče Jugoslavije s humanitarno pomočjo iz Slovenije (Kržišnik Bukić 2007: 341–465, Klavara 2012). Sočasno so v drugi polovici 20. stoletja potekale tudi selitve iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo (Josipović 2006; Komac 2007).

V Banjaluko, kjer je deloval zavod za generalno popravilo elektronskih naprav, je bil Viktor Debeljak službeno dodeljen leta 1974. Po šestih mesecih dela so ga v podjetju vprašali, ali bi ostal. Zaposlili so ga v podjetju Kosmos, v katerem je delalo več kot tisoč delavcev. Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1958 kot podjetje za preglede, popravila radarskih, raketnih in računalniških sistemov (Kosmos 2020). Viktor Debeljak je bil v njem zaposlen vse do upokojitve leta 2000. Bil je delovodja na enem izmed radarjev, imel je svoje delavnice, vodil je usposabljanja za popravila, preglede (remonte) radarjev in drugih elektronskih naprav, ki jih potrebujejo letala. Službe v tistem času ni bilo težko dobiti, »še premalo je bilo delavcev«, se spominja. Podjetje Kosmos je na svojem področju delovanja pokrivalo celotno Jugoslavijo in države neuvrščenih.

V Irak, Egipt, Libijo, Nigerijo in v različne kraje po vsej Jugoslaviji je bil Viktor Debeljak napoten za en mesec, mesec in pol, največ dva meseca. Večkrat je bil v Kairu, Aleksandriji, obiskal je vso obalo Sredozemskega morja, od Egipta do Tripolija, bil je v Libiji in v Tunisu (Tuniziji), vendar v Tuniziji ni nikoli delal, le letel je do tja z letalom. »Naša država je bila prva med neuvrščenimi. Stike smo imeli z vsemi drugimi državami, to delo nas je povežalo. Naše podjetje je delalo remonte za vse te države,« je o gospodarskem sodelovanju Jugoslavije znotraj držav članic gibanja neuvrščenih pripovedoval Viktor Debeljak (prim. Lamberger Khatib 2009b; Lenhart Reza v Milharčič Hladnik 2011; Ramšak 2015).

Sočasno so se v Banjaluki usposabljali ljudje iz različnih držav: prva skupina Viktorja Debeljaka je prišla iz Indonezije, naslednje iz Iraka, Egipta, Nigerije. V Banjaluki je bilo glavno središče za usposabljanje in popravila za našete države. Radarji so bili proizvedeni v Rusiji, Angliji ali ZDA. Viktor Debeljak se

je specializiral za rusko proizvodnjo. Dokumentacija je bila v različnih jezikih, naučiti se je moral rusko, angleško, znal je tudi osnove arabščine:

Videl sem veliko sveta, bil sem v Iraku, Egiptu, Libiji, Nigeriji, velikokrat sem bil tam dol, v Egiptu sem bil največkrat. V teh 40 letih ni bilo radarja, v katerem nisem bil, na katerem ne bi delal. Še danes imamo radar, ki ga uporabljamo. Star je že skoraj 50 let in še vedno dela. Uporabljamo ga za obrambo pred točo v Banjaluki na območju Republike Srbske. Postavili so ga leta 1994; od takrat jaz upravljam z njim, sam ga popravljam.

Življenje Viktorja Debeljaka, rojenega 8. aprila 1949, pa se je že začelo s selitvijo. Bil je zadnji otrok, rojen v Gotenici, preden je vas postala del zaprtega vojaškega območja. Prebivalci so se morali izseliti, verjetno je bilo to decembra 1949 (Žajdela 2007; Prebilič 2000). Njegova družina se je preselila v Kočevje v eno izmed izpraznjenih hiš kočevskih Nemcev,⁵⁹ priselile so se tudi družine iz Loškega Potoka in Kočevske Reke. Njegove tete so delale v delovnih brigadah v različnih delovnih akcijah, gradile so avtocesto do Beograda, se spominja, on pa je v Kočevju obiskoval Osnovno šolo Mirka Bračiča. Bil je najstarejši izmed treh bratov. Ponosen je, da so si ljudje sami sezidali mladinski dom v Dolgi vasi, leta 1957 ali 1958:

Mladina, starejši, vsi smo bili skupaj, naredili smo delovno akcijo. Takrat ni bilo mešalcev, vse smo nosili v kantah, z rokami. Z lopatami smo mešali beton, s krampi, motikami smo izkopali temelje, vse smo naredili ročno. Naredili smo mladinski dom sami sebi. To je približno sredi vasi, na desni strani, pod eno lipo zeleno. Prva televizija, ki je prišla v vas, je bila v tem domu. Zvečer smo se tu zbirali otroci, mladina, starejši in vsi smo gledali to črno-belo čudo od televizije.

Uprava Združenih narodov za pomoč in obnovo (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) je v letih po koncu druge svetovne vojne v Jugoslavijo pošiljala pomoč zlasti v obliki materialne preskrbe s hrano in z obliko ter mehanizacije za zagon industrijskega in agrarnega sektorja (Ajlec 2013). Tudi

mleko v prahu in rumeni sir. To so bile velike konzerve, nekaj kilogramov težke. Dokler je prišlo k nam, je bilo že vse strjeno kot kamen. Pobralo je vlago in se strdilo, tako da smo ga morali razbijati z nožem ali s sekiro. Imeli smo tudi drugo hrano, bilo je krompirja in kar se je dalo pridelati na njivah, vrtovih, ampak je pač prišla ta pomoč. Bog ve, kako dolgo je kaj ležalo, preden je prišlo k nam.

59 Za usode kočevskih Nemcev in razkosanje Slovenije pod okupatorji v času druge svetovne vojne se je Viktor Debeljak začel zanimati šele pozneje, kot otroka ga to ni zanimalo.

Družinsko življenje v Bosni in Hercegovini, obiski v Sloveniji

Svojo življenjsko sopotnico Deso (Desimirko) je Viktor Debeljak spoznal kmalu po preselitvi v Banjaluko. Leta 1976 sta se poročila, čez eno leto se jima je rodila hči Lenka. Leta 1979 se jima je rodil sin, ki je umrl, star komaj deset mesecev. »V življenju se zgodi veliko, življenje gre naprej,« je po premolku nadaljeval Viktor.

V času razpada Jugoslavije so se nekateri odločili, da odidejo. »Bilo je težko, ampak ne spet toliko, kot je bilo drugod,« je komentiral stanje v Banjaluki v zadnji vojni, ko je razpadla SFRJ. Žena je Srbkinja, on je Slovenec, a zaradi mešanega zakona po njegovih besedah niso imeli težav. »Ni tako preprosto oditi, četudi grozi vojna,« pojasnjuje odgovornost do širše družine Viktor Debeljak. Niso se preselili, še vedno živijo v Banjaluki.

Vsa ženina družina je iz Banjaluke, ženina mati je zbolela. Ne morem jaz sam oditi, morala bi iti cela družina. V Banjaluki živim že skoraj 45 let in počutim se čisto doma. V principu sem jaz tukaj, ne vidim večje razlike med tu in tam. Mogoče mi je tu celo lažje zdaj. Tam nimam ničesar, tukaj imam vse, tukaj imamo mi in moja družina tri stanovanja, jaz in žena vsak svojega, otroci svoje, od mojega zeta oče ima svoje stanovanje, imamo svojo hišo.

Drugače se je odločil Viktor Kupljenik, rojen leta 1943 v Ljubljani, ki se je zaradi vojne z družino v Ljubljano vrnil leta 1994. V podjetje Kosmos je bil pri 17 letih premeščen v skladu s potrebami JLA – prav tako kot Viktor Debeljak – leta 1961, ko je končal srednjo tehnično šolo v Šentvidu pri Ljubljani. Leta 1965 se je poročil s Fatimo, s katero imata dva otroka. Zanimala ga je pokrajina BiH, zato je vso prekolesaril, treniral je roket, potem je postal padalec. Kot športnik je dosegel vrhunske rezultate in bil reprezentant BiH ter Jugoslavije, prejel je številne nagrade in priznanja. Padalski šport je razvijal po BiH (Kržišnik Bukić 2007: 461–465).

Tudi družina Viktorja Debeljaka se je ukvarjala s športom, čeprav samo ljubiteljsko. Radi so hodili na smučanje na bližnji Vlašič, na Jahorino nad Sarajevom ali v Slovenijo. Zdaj smučajo predvsem hči Lenka in vnuka. Lenka je delala v cvetličarni, po končanem šolanju kot vzgojiteljica. Kot otrok je veliko hodila v Slovenijo k babici v Kočevje, celo študirati je nameravala v Sloveniji, bila je vpisana na upravno fakulteto, vendar je mama Viktorja Debeljaka umrla in Lenka se je zaljubila, tako da se je vrnila v Banjaluko in se poročila. Spominja se, da je bilo v Kočevju veliko podjetij, zdaj pa jih ni več. Viktorjev oče je umrl leta 1987, mama leta 2000. Med jugoslovansko vojno v devetdesetih letih 20. stoletja jim ni bilo dovoljeno potovati, po vojni pa je videl mamo šele leta 1998. Kot razlog za manj obiskov v Sloveniji izpostavi tudi starost in težave pri prehodih

čez državne meje v 21. stoletju, ko naj bi bile razmere v Evropi enostavnejše in bolj povezovalne, pa je prehajanje meja, paradoksalno, vedno bolj zapleteno:

V Kočevje smo šli večkrat letno, ob vsaki priliki, dokler je bila mama živa. Moja brata imata zdaj vsak svojo družino, vsak ima svoje težave. Leta so tudi že naredila svoje, ko sem bil mlajši, mi ni bil problem priti do tja in nazaj v treh urah. Zdaj bi potreboval več časa, da bi prišel do Slovenije kot pa včasih, čeprav sem imel fiče in stoenko. Na meji se čaka po eno uro, takrat smo šli pa naravnost, nihče ni nikjer zaustavljal.

Lenka, hči Viktorja Debeljaka in Desimirke Debeljak, je poročena z možem, ki se je priselil iz Sarajeva. Imata dva otroka, stara 12 in 17 let. Lenka ter vnuka Nikša in Viktor Perušić obiskujejo dopolnilni pouk slovenskega jezika in kulture pri učiteljici Barbari Hanuš v Banjaluki (prim. Vižintin 2015a; Društvo Slovencev Republike Srbske Triglav Banja Luka b. l.). »Lenka v glavnem slovensko zna, edino slovnica je težava, ker se ni učila slovenščine, drugače pa se je od majhnih nog učila govoriti slovensko. Mi smo bili prej, v tistih časih, vsako leto doma,« je ponosno povedal Viktor Debeljak. A opazil je, da se je njegovo rojstno mesto spremenilo. Meni, da so bili ljudje nekoč bolj odprti in da so bolj sprejemali raznovrstno družbo:

Drugačni so bili ljudje, drugačne so bile priložnosti. Nihče ni gledal, kdo si, od kod si, kaj si niti kakšen si. Več smo se družili med seboj, nihče ni delal nobenih razlik. Danes ni več tako, kot je bilo. Pri meni v šoli je bilo vse, od Albancev do Slovencev, vsi smo bili skupaj. Vse je bilo mešano. Nihče nas ni vprašal. Bilo je normalno, da končaš šolo, da imaš službo. Zdaj je vse spremenjeno, ni več tistega hriba, na katerem smo smučali, zdaj je povsod gozd. Ni tistih poti, stezic, ljudje so drugi, polovica Kočevja je priseljencev. Ko pridem v Kočevje, grem čez mesto peš, ne grem rad z avtomobilom. Ne vem, zakaj gredo ljudje 50 ali 100 metrov do trgovine z avtomobilom, ne razumem. Čez polovico Kočevja grem peš in ne srečam treh ljudi.

Dejaven upokojenec in član slovenskega društva

Na intervju je s seboj prinesel *Izbrane rozine v akciji* Andreja Rozmana – Roze, Valentina Vodnika. Bere veliko, npr. Valvasorja, Trubarja, *Plamenico*, Karadžića, Prešerna. »Rad berem, zdaj več berem kot prej, prej nisem imel časa, še posebej, ko sem bil mlad, me to niti ni zanimalo toliko,« je povedal upokojeni Viktor Debeljak, ki rad rešuje tudi križanke, sudoku. Misli ob prebranem ali misli, ki se ga dotaknejo v knjigah, si izpisuje v posebna zvezka, in to v slovenščini ali srbsčini, v latinici ali cirilici. Poleg branja ima še eno veliko prostočasno ljubezen, vrt pri vikendu. Doma pridelujejo različne vrste solate, čebulo, motovilec,

blitvo, posadili so nekaj sadnih dreves, vrtnice in trte, na trti je ptičja hišica. Suši zelišča za čaje, pogosto se sprehaja v naravi. Rad nabira gobe in regrat za regratovo solato, »v Bosni in Hercegovini to slabo poznajo,« je pojasnil Viktor Debeljak. Pogreša planine.

V Društvu Slovencev Republike Srbske Triglav Banjaluka (Društvo Triglav Banjaluka), enem od desetih slovenskih društev v BiH, ki so nastala po razpadu SFRJ (Žitnik Serafin 2014, 2015a; Vižintin 2015a), je Viktor Debeljak član izvršnega odbora. Organizirajo sestanke, skrbijo za organizacijo in program društva. Društvo je zelo dejavno, izvajajo veliko različnih dejavnosti, zaznamujejo slovenske državne praznike, pomembne dogodke, npr. martinovanje, dedka Mraza, organizirajo razstave, izmenjave otrok, potovanja v Slovenijo, pripravljajo poročila za državljanstva. Društvena vloga je varovanje in spoštovanje pravic in interesov Slovencev kot manjšine na tem območju, ohranjanje narodne identitete in krepitev narodne zavesti, spodbujanje sodelovanja z Republiko Slovenijo na kulturnem, umetniškem in športnem področju ter povezovanje slovenskih društev z vsega sveta. Največ pozornosti namenjajo ohranjanju slovenskega jezika, kulture in običajev. Društvo ima svojo knjižnico, ki ima več kot 2500 knjig, gosti umetnike iz Slovenije, dejavno se vključuje v javne dogodke v Banjaluki in tudi v Sloveniji, je naštel Viktor Debeljak.

O življenjskih zgodbah slovenskih izseljencev in njihovih potomcev v Banjaluki in Slatini je Društvo Triglav Banjaluka izdalo monografsko publikacijo *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki 1923–2008/Od predaka do potomaka: Slovenci u Slatini i Banjaluci 1923–2008* (Papež Adamič 2009).⁶⁰ Viktor Debeljak je društveni dedek Mraz. V Sloveniji si je dal po meri narediti polhovko, sam si je poiskal še primerna oblačila:

Našel sem hlače, star plašč, škornje, zdaj je bilo treba najti še brado in brke. Pri eni družini, ki tudi izvira iz Slovenije, sem vprašal gospo za ovratnike iz umetnega krzna. Dala mi je veliko krzna in potem sem to sešil skupaj, na rokavih, na nogah, tako kot je bilo treba. Brke in brado sem naredil iz ovčje volne, všeč mi je, da je prijetna, dolga. Koš je spleten iz vej.

60 Podobno so izdali več publikacij z življenjskimi zgodbami slovenskih izseljencev v BiH v Društvu Slovencev Lipa Prijedor (Uduč 2011, 2014, 2016), prim. Kržišnik Bukić (2007), Koblar (2008).

Viktor Debeljak (prvi z leve) s sodelavcema pred eno izmed piramid v Gizi in sfingo. Kairo, Egipt, 1990. © Viktor Debeljak, objavljeno z dovoljenjem.

Hči Lenka, žena Desimirka, Viktor Debeljak. Banjaluka, okoli leta 1990. © Viktor Debeljak, objavljeno z dovoljenjem.

Učence, učenci pri učiteljici Barbari Hanuš, stoji prva z desne, pri dopolnilnem pouku slovenščine v Banjaluki. Nikša, mlajši vnuk Viktorja Debeljaka, stoji tretji z leve. © Barbara Hanuš (2019), objavljeno z dovoljenjem.

Decembra obiščeta otroke v Banjaluki skupaj dedek Mraz in Božiček. Viktor Debeljak je bil dedek Mraz tudi leta 2019. © Barbara Hanuš, objavljeno z dovoljenjem.

Anton Božič – od prebežnika do samostojnega podjetnika

Anton Božič je iz Jugoslavije v Italijo prebežnil 1. maja 1964 skupaj s prijateljem. Pred vojaki je Anton uspel zbežati in se skriti, prijatelja pa so ujeli. Vzrok za prebeg je bil vpoklic v vojsko, septembra 1964 bi moral iti služiti vojaški rok na Kosovo, in to za dve leti in pol. »Jaz sem rekel, da ne grem,« je bil odločen 18-letni Anton Božič:

S prijateljem sva šla do Divače z vlakom. Potem sva našla mejo, sva videla, kje piše Italija, in tam je bila vojska, gotovo. Jaz sem se skril v luknjo, niti ni bila luknja, bolj jama, njega je ujel pes in vojaki so ga odpeljali. Streljali so v zrak, niso streljali na naju, ker bi naju lahko ubili. Govorili so »Stoj, stoj!«, ampak se nisem ustavil, odločil sem se pobegniti. Bil sem hiter in me niso ulovili; tako sem prišel v kamp v Trst, in sicer prvega maja 1964. Ko sem ušel, sem bil star 18 let, sestra Marija 15. Nihče ni vedel, da bom pobegnil, nikomur nisem povedal, s prijateljem sva se samo odločila, da bova pobegnila.⁶¹

V Trstu so bili sedem dni zaprti, dobili so le malo vode in sira. Ker je bilo tako hudo, se je Anton Božič že skoraj hotel vrniti, a so prebežnike premestili južneje v Italijo, v Lateno, kjer so zbirali begunce iz Jugoslavije. Staršem je pisal, takoj ko je prišel v Italijo – a je njegovo pismo policija zadržala. Starši so tri mesece mislili, da je mrtev, kajti policija je staršem rekla, da so ga pri prebegu ubili: »Tisti časi so bili drugačni, takrat je bila policija močnejša, strašna. Oče se je bal policije; vsakokrat, ko je videl policista priti domov, je skoraj začel jokati.« Po treh mesecih so pisma začela prihajati na naslov staršev, telefonov v Vrbovem takrat še ni bilo, da bi jim lahko telefoniral, prebežnike pa so poslali v Capovo pri Neaplju, kjer so živeli v neurejenih in nestabilnih razmerah:

Tam je bilo še slabše, uši in slaba hrana. Delali smo pri kmetih, da smo preživel. Delal si ves dan, zvečer si dobil večerjo in tako je bilo vsak dan, sedem mesecev. Živel smo z danes na jutri. Veliko so jih poslali nazaj v Jugoslavijo. Zvečer so prišli z lučjo, vprašali, ali si to ti, in te odpeljali nazaj v Jugoslavijo. Ja, veliko so jih vrnili. Razmere v kampu so bile zelo slabe, preveč in preslabo je bilo v Italiji, in sem si rekel, da bom šel v prvo državo, ki nas bo sprejela.

Ni bil edini, ki je prebežnil, in ni bil prvi, ki se je v družini selil (več o različnih in kompleksnih razlogih za prebege glej v podpoglavju Kolaž zgodb in pripovedi). Prijatelj, ki so ga pri prvem poskusu prebega vojaki ujeli in ga odpeljali, je pozneje spet prebežnil in odpotoval v Avstralijo. »Nekateri so odšli

61 Navedbe Antona Božiča in njegove žene Eve Britt Božič so iz ustne pripovedi, ki jih je posnela Marijanca Ajša Vižintin na Švedskem v Älmhultu 11. maja 2019. Posnetke hrani avtorica.

na Švedsko, drugi v Avstralijo ali druge države.« V Avstraliji je imel Anton Božič bratranca in sestrično, a ni želel tja, zdelo se mu je predaleč. Tudi v Ameriki je že imel bratranca, to je bil polbrat druge matere Jožefine Božič, ki je poskusil mejo prestopiti večkrat, a mu je uspelo šele sedmič. Ta bratranec je bil devet let starejši »in je prej začel, mogoče je bilo težje priti čez«, je razmišljal Anton Božič ob dejstvu, da je njemu uspel prebeg že prvič. Za ZDA bi bilo treba čakati dve leti in pol, a zanj je bilo to predolgo.

Anton Božič ni bil politični nasprotnik novemu družbenemu redu niti se ni izselil iz ekonomskih razlogov. Rodil se je 10. decembra 1945 očetu Antonu st. in materi Antoniji v Trstu, kjer sta oba opravljala različna priložnostna dela. Leta 1946, ko je bil star devet mesecev, je njegova 31-letna mama Antonija umrla za posledicami raka. Oče oz. tata, kot ga je imenoval Anton Božič, ga je odpeljal v Vrbovo k materinim sorodnikom in se na željo pokojne žene Antonije poročil z njeno sestro Jožefino, s katero sta imela še enega otroka. S sestro Marijo je tako hkrati polbratranec in polbrat. Navkljub težkim življenjskim okoliščinam po njegovem rojstvu pa ima na svoje otroštvo in mladost lepe spomine: »Igrali smo nogomet, imeli smo se zelo lepo. Moja mladost v Sloveniji je bila v redu, ni bilo težav. Imeli smo manjšo kmetijo, prašiče, kokoši, zajce, purane. Oče je delal na občini v Ilirski Bistrici, tako da se nismo imeli slabo.« Otroštvo je preživel v Ilirski Bistrici v vasi Vrbovo, osnovno šolo je končal v Kopru. Izučil naj bi se za mehanika, osem mesecev so imeli prakso, štiri mesece pouk, a srednješolskega šolanja ni zaključil.

Posnemanje drugih ljudi iz bližnjega okolja (Zupančič 2001: 292) in beg pred vojaško obveznostjo v jugoslovanski vojski (Božič 2013) je bil pogost razlog za prebeg mladih ljudi. Blizu Neaplja je bil Anton Božič nastanjen do 12. novembra 1964. Tega dne so jih odpeljali na letališče v Rim in z letalom je odletel na Švedsko. Iz začetkov novega življenja se spominja nekaj ljudi, ki so prebegnili z njim iz Jugoslavije, izhajajoč iz pomanjkanja v italijanskih prebežniških taboriščih pa predvsem čistih bivanjskih pogojev in dobre, drugačne hrane, kot je je bil navajen:

Z letalom smo šli do Malma, potem so nas z avtobusom poslali v Älmhult in tukaj sem ostal. Bilo nas je 274, ki smo prišli skupaj iz Italije na Švedsko. V Älmhultu smo ostali samo štirje, vendar ni bilo nobenega Slovenca, samo Hrvati, Srbi in jaz. Tu pa je bilo, kot da smo prišli v hotel. Prvič, ko sem jedel večerjo tukaj, smo dobili piščanca z marmelado, zelo lepo je bilo, vse očiščeno, sobe so bile zelo lepe. Samo hrana! Čudil sem se, kako lahko jejo piščanca z marmelado. Ni bila marmelada, nekaj posebnega je bilo, a je bilo sladko kot marmelada. Ampak človek se privadi.

Na istem letalu za Švedsko kot Anton Božič je bil tudi 16-letni Istran Anton Sardoč, rojen leta 1948 v Škropetih pri Pazinu na Hrvaškem. Še vedno sta z Antonom Božičem zelo dobra prijatelja in se redno obiskujeta; bil je Antonova in Evina poročna priča. V Älmhultu je imel Anton Sardoč zasebno tovarno; izdelovali so lesena okvirje za okna. Pred upokojitvijo je imel 15 zaposlenih, po upokojitvi pa je podjetje prevzel sin. Z drugim prijateljem sta se spoznala v »kampu« v Italiji leta 1964; tudi on je z letalom odšel na Švedsko in se zaljubil. Toda ko je dekle zanosilo, je on prebegnil v Italijo in potem v Avstralijo, še preden se je leta 1967 rodil sin.⁶² V Avstraliji si je našel drugo dekle, katere starši so se v Avstralijo preselili iz Ukrajine, in si z njo ustvaril družino – imata sina in hčer. Ko jih je Anton Božič obiskal v Avstraliji, je govoril o sinu na Švedskem, za katerega avstralska družina ni vedela, »in je bil to problem«. Dolgoletno prijateljstvo se zadnja leta krha tudi zato, ker njegov slovensko-avstralski prijatelj »obožuje Trumpa, ameriškega predsednika, jaz pa ga videti ne morem. Tako sva šla vsak malo na svojo stran. Zanj je on eden izmed najboljših na svetu, zame ni. Prej sva se pogovarjala vsaj dvakrat na mesec po telefonu, zdaj mogoče dvakrat na leto,« je iz skupne izkušnje prebežništva opisal Anton Božič še eno večdesetletno prijateljstvo.

Družina in podjetništvo

»Od prvega dne, ko sem prišel sem, mi je bilo tu všeč,« se spominja Anton Božič. Prve tri mesece na Švedskem, imel je 19 let, je v Älmhultu obiskoval šolo za strugarja, potem pa so ga zaposlili v bližnji tovarni (1964–1969). Toda delo strugarja Antona Božiča ni zanimalo, zato je leta 1969 odšel v eno izmed trgovin vprašat, ali potrebujejo kakšnega delavca. Zaposlili so ga poskusno za tri mesece – in v tej trgovini je ostal vse življenje, najprej kot trgovec, potem kot solastnik. Dotedanji lastnik je trgovino čez nekaj let zaprl, leta 1977 pa je Anton Božič trgovino vnovič odprl s poslovnim partnerjem, s katerim sta bila solastnika. Vseh skupaj je bilo v trgovini zaposlenih sedem, vodil jo je do leta 2009, ko se je upokojil. Prodajal je radie, kasetofone, videorekorderje, kamere in televizije ter nudil servis zanje. V službi je našel tudi švedske prijatelje, a je imel zanje malo časa. Najpomembnejša zanj je bila žena Eva, se z nasmehom spominja. Spoznal jo je teden dni po prihodu na Švedsko, zaljubila sta se in skupaj sta od leta 1964:

Prišel sem v Älmhult in tukaj sem ostal. Njo, Evo, sem spoznal čez en teden in tako sva se dobila in še vedno živiva skupaj. Meni je bila najpomembnejša ona, da

62 Jugoslavija – Italija – Švedska – Italija – Avstralija, primer večkratnega prebežništva (tudi) zaradi osebnih razlogov.

me je naučila švedsko in da sva ustvarila družino skupaj. Jaz sem bil star skoraj 19 let, ona je bila stara 16 let. Nihče ni pričakoval, niti njen oče niti njena mati, da bova ostala skupaj toliko let. Ko smo prišli sem, še nismo imeli poklica, bili smo še mladi. Če si se izkazal, si gotovo dobil boljše delo. Jaz sem šel k zasebniku. Takrat sem že zelo dobro govoril švedsko, Eva me je naučila.

Eva Britt Andreson je spoznala Antona Božiča, ko je bil kot prebežnik nastanjen v naselju, imenovanem Villa Siesta, blizu svojega doma. Ob večerih sta se sprehajala, vozila kolo in se pogovarjala. Eva je imela še pet sester; skupaj je bilo v njeni družini šest otrok – in ona je še edina, ki ni ločena, je ponosno povedala. Eva je bila zaposlena v prvi trgovini Ikea, odprti leta 1958 v Älmhultu, od svojega 15. do 18. leta starosti:

Delala sem v trgovini in pomagala kupcem, da so se znašli z Ikeinimi katalogi. Pri 18. letih sem rodila prvo hčer, zato sem prenehala delati v Ikei. Malo mi je bilo nerodno, ker sem bila noseča tako mlada. Najprej niso imeli moji starši nič proti, ko pa so videli, da gre zares, niso bili preveč zadovoljni. Ampak potem so se odnosi izboljšali. Antona sem spoznala leta 1964, leta 1966 se je rodila prva hči Klavdija, poročila sva se leta 1970, ko sem bila noseča z drugim otrokom, z Niklasom. Imela sem še nekaj manjših zaposlitev, a potem so prišli otroci, Anton je bil v službi od jutra do večera in ostala sem doma. Rada sem bila doma z najinimi otroki.

Ko se je rodila prva hči Klavdija, so dobili manjše stanovanje. Pozneje so se preselili v večje in nato v še večje, leta 1981 pa sta kupila hišo, v kateri živita še danes. Imata štiri otroke: tri hčere in enega sina. Vesela in ponosna sta pokazala družinske albume svojih štirih otrok in osmih vnukinj, vnukov. Hčeram je ime Martina, Veronika in Klavdija. Dve živita na Švedskem, ena v Stockholmu, ena v Göteborgu. Tretja živi na Norveškem blizu Osla. Anton in Eva Britt Božič jih obiskujeta na Norveškem, a večkrat pridejo na obisk oni, z Norveške na Švedsko se pripeljejo z avtomobilom. Sin Niklas je živel s partnerko v hiši na Švedskem, a je – prav tako kot Antonija, biološka mati Antona Božiča – umrla za posledicami raka pri 31 letih. Zdaj dela sin Niklas na Švedskem od sedem do osem mesecev na leto, potem odpotuje na Filipine, ker ima tam novo partnerko in hčer. Anton in Eva Britt Božič sta bila zelo vesela, ko sta septembra 2019 prvič videla svojo petletno vnukinjo s Filipinov. Želela sta si, da bi z materjo ostali za vedno na Švedskem.

»Takrat v Älmhultu in na Švedskem še ni bilo veliko priseljencev, bilo je zelo malo ljudi iz drugih držav, Madžari so prišli okoli leta 1965, Jugoslovani so prihajali od leta 1962,« je opisal razmere, kot se jih spomni, Anton Božič. Eva in Anton sta se strinjala, da Anton ni bil deležen diskriminacije ali izločanja, da

je bil »lepo sprejet«. A tudi na Švedskem ni bilo vedno preprosto, je Avgušтина Budja opisala občutke nesprejemanja in selektivno diskriminacijo:

Dokler so tujci na Švedskem zadovoljni s povprečnostjo ali podpovprečnostjo v družbi, s tem, da so delavski kader, so sprejeti. Kakor hitro pa napreduješ, se čuti negativen odnos sodelavcev do tebe. Ne vem, zakaj. Ali se bojijo za svoja delovna mesta, za svoje stolčke? Imam občutek, da je zavist tudi na Švedskem zelo doma in je ne manjka. Svojemu kolegu s tem ne škodiš, ampak ti zavida. Kaj boš ti, tujec. In to se pokaže. V tem je nekaj nezdravega. (Avgušтина Budja v Lukšič Hacin 2001a: 218)

Ko je prišel Anton Božič v Älmhult, je bilo to majhno mesto. Zaradi Ikee se je v mesto preselilo veliko ljudi, kajti »Ikea je glavna v Älmhultu, zaposluje več kot 4000 delavcev, veliko se jih tudi vsak dan na delo pripelje z vlakom iz bližnjih mest. Tu so glavne Ikeine pisarne, razvojni center, laboratorij za testiranje, Ikein hotel in muzej, nova (moderna) Ikeina trgovina,« je našteval Anton Božič. Švedska krona je bila leta 2019 vredna najmanj, norveška več in danska največ, »skromno se živi z našimi pokojninami, ampak se da preživeti«, sta razložila Eva in Anton Božič. Ne le vrednost denarja, tudi njuno mesto se je v zadnjih desetletjih zelo spremenilo: prihajali so vedno novi in novi delavci, prihajati so začeli turisti, leta 1964 je bil v Älmhultu odprt prvi hotel Ikea.

V nekdanji prvi Ikeini prodajalni na svetu (1958) so uredili muzej z dvema glavnima temama: Ikea nekoč in Ikea danes. Ikee danes poznamo, Ikea nekoč pa začne svojo pripoved z revno Švedsko, s skromnim življenjem in z borbo za preživetje na začetku 20. stoletja: z majhnimi temnimi hišami, s še manjšimi okni, z leseno mizo, okrog katere se je zbralo okoli 10 otrok in jedlo iz ene glinene skledice z lesenimi žlicami. Milijon Švedinjev in Švedov se je v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno izselilo čez lužo, kar v muzeju potrjujejo veliki leseni kovčki in sezname čezoceanskih ladij (prim. Beijbom 2003). V eno izmed švedskih izpraznjenih hiš so se naselili stari starši ustanovitelja Ikee Ingvarja Kamprada, leta 1896 priseljena iz Nemčije in (današnje) Češke, nekoč Avstro-Ogrske (Torekull 2012: 27–43). Dežela izseljevanja se je, podobno kot večina drugih evropskih držav, v drugi polovici 20. stoletja prelevila v deželo priseljevanja. Priseljujejo se spet novi begunci, a zanje

ni več tako lahko tukaj kot takrat, ko smo mi prišli, ni dela, moraš govoriti jezik. Če govorijo angleško, je še v redu, če govorijo samo arabsko, pa zelo težko dobijo delo. Ljudje z vsega sveta živijo v Älmhultu. Toda zaradi Ikee ni več zasebnih podjetij in trgovin, ki bi proizvajali ali prodajali pohištvo, najbližja je 60 km stran. V Älmhultu je Ikea vse uničila in ni več nobene navadne trgovine s pohištvom. V Ikei imaš vse, kar potrebuješ, slabe in dobre stvari.

Državljanstvo, identiteta, jezik

Švedsko državljanstvo je Anton Božič dobil že leta 1970: »Pet let moraš biti tukaj, ne smeš imeti težav s policijo in dobiš državljanstvo,« je pojasnil preprost postopek (več o naturalizaciji in politiki multikulturalizma na Švedskem gl. v poglavjih Političnost evropskih migracij po drugi svetovni vojni – migracijska kontekstualizacija republike Slovenije in Migracije v kriznih razmerah – od naftne krize do osamosvojitve Slovenije). Ni mu bilo treba opravljati izpita iz švedskega jezika in zgodovine. Slovenskega potnega lista nima več, dokumenti so mu potekli in ni si uredil novih. Včasih gleda slovensko televizijo, kar mora posebej plačati. »Dediščino po starših sem prepustil sestri, hišo je sestra prodala, ko so starši umrli. Jaz sem imel hišo in trgovino tukaj. Moje življenje je tukaj. Po rojstvu sem Slovenec, ampak živim že toliko let tukaj, da se počutim kot Šved. Oboje sem.«

Stališča posameznikov do lastne etnične pripadnosti in odgovori posameznikov se lahko zelo razlikujejo. Marina Lukšič Hacin (1999b: 286) jih je razvrstila v devet skupin⁶³, pri čemer odgovori niso nujno povezani z znanjem jezika ali mešanim zakonom. Posameznik je lahko nosilec več skupinskih pripadnosti, med katerimi prihaja do situacijskega ravnovesja (Lukšič Hacin 1999b: 277). Govorimo lahko tudi o sestavljeni (etnični) identiteti (in – in), ki »ne ocenjuje, ali je ena identiteta večvredna kot druga, ampak postavlja vse možnosti enakovredno drugo ob drugo. Izraža raznolikost in nas ne sili, da smo nepopolni (pol – pol), ampak naša kulturna/jezikovna/etnična/verska izhodišča ter odločitve predstavi kot enakovredne« (Vižintin 2015b: 220; gl. tudi Milharčič Hladnik 2011; 2015a; Milharčič Hladnik, Lukšič Hacin 2011; Sedmak 2011).

Na domu Alojza Macuha, priseljenega leta 1982, predsednika Slovenskega društva Simona Gregorčiča v Köpingu in predsednika Slovenske zveze na Švedskem, govorijo

63 1. Sem Slovenec in nikoli ne bom nič drugega. Na vprašanje, kaj pa švedski del, je sledil odgovor, da tega ni. Je Slovenec na Švedskem. 2. Sem Slovenec, ki ima švedsko državljanstvo. 3. Sem Slovenec. Na vprašanje, kaj pa švedski del, je sledil odgovor, da je tudi švedski del, čeprav to ni lahko priznati. 4. Sem Slovenec. Na vprašanje, kaj pa švedski del, je sledil odgovor, da je tudi švedski del, torej je švedski Slovenec. Je Slovenec, ki že dolgo živi na Švedskem in ima v sebi tudi nekaj švedskega. 5. Takojšen odgovor, da je švedski Slovenec. 6. Nič, ne Slovenec, ne Šved. Nekaj vmes. Ne počutim se Šveda, doma pa se počutim kot prišlek, tujec. Sem večni tujec, drugačen. 7. Po načinu življenja, razmišljanja Šved, po kulturni pripadnosti pa Slovenec. 8. Počutim se že pol Šved, a v srcu sem še vedno Slovenec. 9. Počutim se kot Šved. Doma govorimo švedsko. Na vprašanje, kaj pa slovenski del, je sledil odgovor, da je v duši še vedno z eno nogo v Sloveniji.

slovensko, tako da je njihova hiša prava slovenska oaza. Kako da ne, saj je tudi gospa Macuh Slovenka. Spoznala sta se, ko je takrat še bodoča žena prišla na obisk v Slovenijo. Njena družina je namreč že živela na Švedskem. Gospod Alojz ni dolgo razmišljal in se je tudi sam odpravil na sever. »Res sem prišel zaradi ljubezni,« se je nasmehnil in dodal, da je sprva mislil, da bo ostal le kakšnih pet let, a na Švedskem stalno živi že od leta 1982, kar pomeni, da je bil v drugem valu slovenskega priseljevanja na Švedsko. (Hratar 2019)

Okoliščine glede ohranjanja, razvijanja maternega jezika (in učenja jezika okolja) pri izseljenih Slovencih in njihovih otrocih, vnukih so različne in zapletene. Violeta Muršak, rojena leta 1963, po poklicu monterka zavornih ploščic za avtobuse in tovornjake, ki se je na Švedsko preselila pri 19 letih in živi v Landskroni, je navedla, da razmišlja v slovenščini, kadar je sama, z otrokoma pa se večinoma pogovarja

švedsko, a tudi slovensko. To je zato, ker sin noče govoriti slovensko. Pravi, da se v tej državi govori švedsko. On zna slovensko. Dobro razume in govori, ampak noče. Ko smo na dopustu v Sloveniji, pa brez težav govori slovensko. Tanja, hči, slovensko razume, ima pa težave z izgovarjavo. Na dopustu v Sloveniji, ko se sprosti, ima veliko manj težav. (Lukšič Hacin 2001a: 250–256)

Anton Božič s svojimi otroki ni govoril slovensko. Pojasnil je, da je bil od jutra do večera v službi, vodil je zasebno podjetje, kar je velika odgovornost. V bližini ni bilo nobenega Slovenca, z nikomer ni mogel govoriti slovensko. Žena Eva je skrbela za stanovanje in vzgajala otroke: »Jaz sem delal za oba in tako sva preživela,« je pripovedoval Anton Božič.

Z avtomobilom v Slovenijo

Leta 1969, pet let po prebegu in ko je dobil jugoslovanski potni list, je Anton Božič prvič obiskal Slovenijo oz. Jugoslavijo. »Še preden sem prišel, je bila policija doma pri mojem očetu. Spraševali so me, kaj se je zgodilo, zakaj sem ušel. Povedal sem, da nisem želel v vojsko in da nisem naredil nič drugega. Rekel sem, da če me pošljejo v vojsko, ne bo nikogar, ki bi skrbel za družino. Takrat sem imel hčer in Eva je bila noseča s sinom.« Potem Anton Božič ni imel več težav s policijo ali s prihodi v Slovenijo oz. Jugoslavijo.

Tudi Janez Slabanja, rojen leta 1943, ki je iz Jugoslavije prebегnil leta 1961, je takoj dobil delo in je od leta 1969 brez težav obiskoval domače v Jugoslaviji. Na Švedsko je prišel v skupini iz Avstrije. Namestili so jih v različne tovarne, dela takrat ni bilo težko dobiti. Vse od začetka je delal kot vodovodni inštalater. Državljanstvo je zamenjal leta 1968, naslednje leto je šel skupaj z družino v Slovenijo. Žena je obdržala slovensko državljanstvo, otroka imata švedsko

državljanstvo. Hči rada hodi v Slovenijo, veliko si dopisuje, navezala je stike v Sloveniji. Sin nima stikov in noče hoditi v Slovenijo; pravi, da ga slovenstvo ne zanima. Oba otroka imata prijatelje med Švedi. Janez Slabanja ima prijatelje med Slovenci in Švedi. Živi približno 60 km iz Göteborga, v katerem je slovensko društvo, društvenih dejavnosti pa se udeležuje od leta 1998 (Lukšič Hacin 2001a: 164–169).

Dokler so bili otroci majhni, je družina Božič obiskovala Slovenijo enkrat ali dvakrat na leto. Oče Antona Božiča je umrl dva dneva po rojstvu najmlajše hčere Martine. V Vrbovem pri Ilirski Bistrici so obiskovali očeta, ki je živel do leta 1981, in mater, ki je živila do leta 1992. Ko se je sestra Marija preselila na Kozino, so poleti hodili na počitnice na Kozino ali pa v Iko blizu Opatije, kjer je živila sestrična. Na dopust so se odpeljali vsako poletje za tri tedne, saj je bil dopust na Švedskem takrat dolg štiri tedne, en teden pa vzame potovanje. Evropo so vsakič prepotovali sami, »z avtomobilom ni tako daleč, brez spanja 24 ur,« je komentiral Anton Božič; vmes so počivali in prespali nekje v Nemčiji.

Eva Britt Božič je povedala, da so bile počitnice v Sloveniji njen najljubši dopust. Zelo je imela rada moževe starše, rada je šla v Vrbovo. Z nostalgijo in solznimi očmi se je spominjala časov, ko sta bila tašča in tast v Vrbovem še živa in so počitnikovali pri njih. Z možem Antonom sta bila marsikje, tudi v ZDA, ampak

Slovenija je najboljša. Odlično sem spala tam, zgodaj zjutraj so me zbudili petelinje kikirikanje, ptičje petje, slišala sem konje in voznike vozov, ki so se pogovarjali med seboj. Odprla sem okno in vdihovala svež zrak. Antonova mama je sama mlela kavna zrna, tako lepo je dišalo. Šli smo v majhno lokalno trgovino in kupili sveže pečen kruh.

Ganjen od spominov je bil tudi Anton Božič, ki je med pripovedovanjem z velikim spoštovanjem in ljubeznijo pokazal mamin mlinček za kavo iz Vrbovega. Po smrti staršev so hodili na počitnice na Kozino k Antonovi sestri Mariji in njeni družini. Pri njih je prijetno, ampak ni isto kot pri starših, sta se strinjala Anton in Eva Božič. Sestrične in bratranci z medsebojno komunikacijo niso imeli težav. Štirje otroci Antona in Eve Božič (Klavdija, Niklas, Veronika, Martina) ter dva otroka Antonove sestre Marije Božič, poročene Koblar, in njenega moža Justina (Karmen, Marino) so se pogovarjali »malo angleško, malo z rokami, pa je šlo.«

Zadnjič je bil Anton Božič v Sloveniji leta 2016, in to zaradi snemanja dokumentarnega filma. Švedski dokumentarec je bil posvečen Pavli Hudolin, ki se je na Švedsko priselila iz ene izmed vasi blizu Kočevja. Na Švedsko sta prispela z Antonom Božičem z istim letalom leta 1964. Anton Božič je gospe, ki je živila sama, pomagal »plačevati račune, kupovati hrano, oblačila in take stvari«. Umrla je leta 2013, in ker ni napisala oporoke, bi njenih privarčevanih 300 000 švedskih

kron, kar je približno 30 000 evrov, pripadlo državi. Anton Božič je Pavli Hudolin obljubil, da bo poiskal njene sestre, upravičeni do dediščine. Toda novinarsko raziskovalno delo je pokazalo, da je imela Pavla Hudolin šest sester in enega brata. Našli so njen dom, sorodnike in njihove otroke, z izjemo ene sestre, ki je živela v Zagrebu. Pri iskanju informacij je pomagal švedski novinar, ki je poznal gospo v Ljubljani, »ki je delala na občini, in tako smo našli sorodnike, našli smo jih veliko«, medtem ko slovenska, hrvaška in srbska ambasada po besedah Antona Božiča niso želele sodelovati. Do zdaj je bilo sorodnikom in njihovim potomcem, ki so jih uspeli najti, razdeljenega približno 70 % denarja. Švedska televizija je posnela šest tovrstnih dokumentarnih filmov in jih predvajala na televiziji leta 2017. »Ves Älmhult je vedel, da je bil Anton na televiziji, vsi so govorili o tem,« je nasmejana komentirala Eva Britt Božič.

Iskanje sorodnikov Pavle Hudolin je bila osrednja tema dokumentarnega filma, a ta je sočasno prikazal tudi prebežniško pot Antona Božiča. Med snemanjem je Anton Božič nekaj dni živel na Kozini pri sestri Mariji in njeni družini. S seboj je na Švedsko odnesel cepiče jablane, sadike trt in čebulice čemaža. S ponosom jih je posebej izpostavil med razkazovanjem svojega sadno-zelenjavnega vrta. Tega občasno obiščejo srne, saj lesene ali zidane hiše v Älmhultu večinoma nimajo ograj, le nekatere imajo lesene plotove ali zeleno mejo iz grmovnic. Svojo pristočasno dejavnost je opisoval z veliko ljubeznijo:

Vrtove imamo Slovenci, Hrvati in Grki, drugi imajo samo okrasno grmičevje in drevje. Sem v pokoju, jaz moram nekaj delati. To ni za to, da bi človek kaj zaslužil, to mi je v veselje. Stane več, kot je vredno, vendar je to zame zabava. Včasih pridejo na vrt srne in mi kaj pojejo. Kadar je suša, kot je bila 2018, je prepovedano zalivati vrtove. Z družbo ne gremo po gostilnah, tukaj ni veliko gostiln, tukaj je samo hotel Ikea. Samo na kavo se lahko gre, popiješ sok ali pa pivo, alkohol se tukaj ne prodaja. Imaš posebno trgovino, samo eno v Älmhultu, v kateri lahko kupiš alkohol.

»Ni sto let, kar je bila uvedena reforma in so bile uvedene posebne trgovine za alkohol. Takrat bi se švedska nacija zapila, če se to ne bi zgodilo,« meni Avgušтина Budja (Lukšič Hacin 2001a: 218). Vino in žgane pijače se na Norveškem in Švedskem prodajajo samo v specializiranih trgovinah (in na letališčih), le pivo se lahko kupi v trgovinah z drugimi živili.

Starši Antona Božiča niso nikoli prišli na obisk na Švedsko. Iz Slovenije so jih sorodniki obiskali samo enkrat, in sicer sestra Marija leta 1969, pozneje pa ne ona ne njena družina nikoli več. Čeprav neradi potujejo, pa sorodniki v Sloveniji vsa leta skrbno pripravljajo za družino Božič domače dobrrote, da jih odpeljejo s seboj na Švedsko, zadnja leta pa jih pošiljajo po pošti. Zelo velika

želja Antona in Eve Britt Božič je, da bi jih v Älmhultu obiskali sorodniki iz Slovenije: »Obljubljajo. Vsakič, ko se slišimo, rečejo, da bodo prišli.«

V Älmhultu ni nobenega drugega Slovenca. Razseljenost in vrtnarjenje Slovencev na Švedskem izpostavlja tudi Avguština Budja, ki navaja, da Slovenci na Švedskem ne živijo blizu drug drugega, ampak tam, kjer so si kupili ali zgradili hiše. Gojijo zelenjavo na vrtovih in pridelujejo vino v kletih, in sicer iz kupljenega grozdja, sadja ali iz koncentriranih sadnih sokov (Budja 1996: 226). Veliko je Hrvatov, nekaj Srbov, od razpada Jugoslavije se je priselilo veliko Bošnjakov, »samo Slovenci ni niti enega. Bil je frizer, ampak je šel nazaj. Oba sta bil Slovenca, on je bil iz Maribora, imela sta sorodnike v Pulju in sta odšla; od takrat ne vem za še kakšnega Slovenca tukaj,« je pojasnil Anton Božič na vprašanje, ali se družijo z drugimi Slovenci.

Posledično v Älmhultu ni nobenega slovenskega društva oz. »kluba«, kot ga imenuje Anton Božič. V Olofströmu, ki je od Älmhulta oddaljen 50 km, delujeta njemu najbližje slovensko društvo Slovenija in tudi srbsko, nekdanje jugoslovansko društvo. V slovenskem društvu imajo sestanke štirikrat na leto, vendar se jih udeleži samo občasno (več o društveni dejavnosti gl. v poglavju Organiziranost). Anton Božič ve, da deluje na Švedskem okoli deset slovenskih društev. Poleg oddaljenosti je kot razlog, da se večinoma ne udeležuje dejavnosti v slovenskih društvih, navedel dejstvo, da se je veliko ljudi, ki jih je poznal, postaralo ali so umrli. Njegova morebitna udeležba je odvisna tudi od obiskov najbližjih: »Če pridejo na obisk otroci in vnuki, ima druženje z njimi prednost pred vsem drugim.«

Večina izseljencev se ne povezuje v nobeno društvo oz. v njem ne deluje aktivno. Razlogi so, tako kot pri odločitvi izseliti se ali ne, različni, kompleksni in prepleteni: ne strinjajo se s politično usmeritvijo (prim. zgodbo Irene Mislej), najbližje društvo je preveč oddaljeno (prim. zgodbo Cvetke Schmidt), ljudje dajejo prednost zasebnemu življenju in/ali so preobremenjeni s službenimi obveznostmi, spremenile so se dejavnosti in/ali ljudje, najbližje društvo je preveč oddaljeno, ljudje živijo razseljeno itd. Toda najdejo se posamezniki, ki živijo v bližini (ta ima v tujini precej večje razdalje kot v Sloveniji) in se povezujejo, saj jim je slovensko društveno življenje izjemno pomembno. Ustanovijo slovensko društvo, če ga ni (prim. zgodbo Jana in Franc Kolman), v že delujočem društvu pa dejavno sodelujejo ali se vsaj občasno udeležujejo društvenih dejavnosti.

Poročna fotografija Eve in Antona Božiča, 1970, Älmhult, Švedska. © Eva in Anton Božič, objavljeno z dovoljenjem.

Anton Božič in trta iz Slovenije, Älmhult, Švedska, 2019 © Marijanca Ajša Vižintin.

Eva in Anton Božič, Älmhult, Švedska, 2018, praznovanje 70. rojstnega dne Eve Božič. © Eva in Anton Božič, objavljeno z dovoljenjem.

Eva in Anton Božič pred svojo hišo v Älmhultu, 2019. © Marijanca Ajša Vižintin.

Martina, Veronika, Niklas, Klavdija, otroci Antona in Eve Božič, Göteborg, Švedska, 2008, praznovanje 60. rojstnega dne Eve Božič. © Eva in Anton Božič, objavljeno z dovoljenjem.

Cvetka Schmidt – vplivi sorodstvenih mrež na selitve

Še preden je Cvetka Schmidt, rojena v Posočju v vasi Kambreško 18. maja 1954, z dekliškim priimkom Hvalica, začela obiskovati osnovno šolo v Kanalu, se je oče Jože Hvalica preselil v Nemčijo. Pred odhodom je poleg dela na kmetiji občasno žgal oglje in ga prodajal kovačem v Gorici in Tolminu. Ker tega po drugi svetovni vojni skoraj nihče ni več delal, je nekaj časa dobro zaslužil, potem pa vedno manj. V Nemčiji je na otoku Reichenau v Konstanci ob Bodenskem jezeru že živela očetova sestra, teta Cvetke Schmidt. Ta je po drugi svetovni vojni prebegnila v Nemčijo z ujetim nemškim vojakom, v katerega se je zaljubila in se z njim poročila. Oče Jože torej ni odšel v neznano, ampak je živel pri svoji sestri in svaku. Delal je v gradbeništvu kot pomočnik zidarja in družini v Slovenijo pošiljal denar. S seboj v Nemčijo je vzel eno izmed Cvetkinih starejših sester. Njun odhod okoli leta 1960 je bila druga izselitev iz družine Hvalica v Nemčijo, ki je pozneje vplivala tudi na preselitev Cvetke Schmidt.⁶⁴

Mati Lidija Hvalica je delala doma, skrbela je za hišo in kmetijo, rodila je osem otrok. Eden je umrl že kot dojenček, brat Ivan je kot 16-letni fant nesrečno utonil. V osnovno šolo v prvi in drugi razred je hodila Cvetka Schmidt v bližnje naselje Srednje, od tretjega do osmega razreda pa v Kanal ob Soči. Ko bi morala nadaljevati z izobraževanjem v srednji šoli, se oče Jože s tem ni strinjal. Cvetka Schmidt je delala od svojega 15. leta:

V šoli v Kanalu sem bila dobra učenka. Potem pa je bilo pri nas tako, da tata ni dovolil, da se punca naprej izobražuje. Stara Gorica je postala italijanska. Zidali so Novo Gorico, a v stari Gorici so še vedno živeli Slovenci, niso se vsi preselili. Delala sem v gostilni in pomagala v hiši pri eni izmed slovenskih družin, približno eno leto. Tam sem bila sama, ni mi bilo lepo. Prej smo bili doma vsi skupaj in kar naenkrat sem bila sama.

Zelo je pogrešala domače. V italijanski Gorici se je Cvetka Schmidt počutila osamljeno, čeprav je bila zaposlena pri slovenski družini, zato je pri 16 letih sprejela novo ponudbo. Njena starejša sestra, ki je odšla pred leti v Nemčijo delat skupaj z očetom, je rodila otroka. Ker se je sestra želela vrniti v službo, je teta iz Nemčije med obiskom v Sloveniji Cvetki ponudila, da se preseli v Nemčijo in postane varuška enoletni nečakinji. Cvetkina sestra je bila zaposlena v hotelu v Konstanci kot natakarica. Prvi mesec v letu 1970 je Cvetka Schmidt samo varovala otroka, potem pa sta s sestro delati izmenično v hotelu. Ko je ena

64 Navedbe Cvetke Schmidt, rojene Hvalica, in njenega moža Josefa Schmidta v besedilu so iz ustne pripovedi, ki jo je posnela Marijanca Ajša Vižintin v Sevnici med 26. in 28. avgustom 2019. Posnetki so shranjeni pri avtorici.

delala, je druga pazila otroka, se spominja Cvetka Schmidt: »Imeli so premalo ljudi, zato sva hitro dobili delo. Zjutraj sem počistila v hotelu, sestra pa je pazila na hčer. Ob dvanajstih je prišla v hotel, hčer je pripeljala s seboj, jaz pa sem jo dala popoldne spat, saj sem morala delati do dveh. Potem sem vzela deklico in šla z njo domov. Skupaj sva lahko delali in pazili otroka.«

Cvetka Schmidt sodi v t. i. tretji izselitveni val (1963–1972). Leta 1963 je Jugoslavija uradno odprla meje. Delavci so zaposlitev iskali najprej sami, s pomočjo prijateljev ali sorodnikov, tako kot Cvetka Schmidt, potem so selitve postale organizirane (prim. zgodbo Jana in Franc Kolman). Pri zaposlitvi v Nemčiji Cvetka Schmidt ni imela nobenih težav, kajti leta 1969 je začel veljati Sporazum o zaposlovanju in varstvu delavcev med Nemčijo in Jugoslavijo, ki je bil podpisan leta 1968 (več o tem gl. v poglavjih Političnost evropskih migracij po drugi svetovni vojni – migracijska kontekstualizacija republike Slovenije in Migracije v kriznih razmerah – od naftne krize do osamosvojitve Slovenije). Podobne sporazume o izmenjavi delavcev, a z različnimi oblikami njihovega varstva, je podpisala Nemčija z Italijo leta 1955, Španijo in Grčijo 1960, Turčijo 1961, Marokom 1963, Portugalsko, Tunizijo 1965, zato so poleg Jugoslovancev in Jugoslovank ljudje iz vseh teh držav množično prihajali delat v Nemčijo. Jugoslovanska vlada je selitve podpirala, saj je s tem zmanjševala brezposelnost, s posredovanjem pa je dobro zaslužila (Lukšič Hacin 2007: 193; Štumberger 2007: 33–34; Leggewie 2010: 242).⁶⁵

Leto pozneje se je Cvetka preselila k teti na otok Reichenau v Konstanci ob Bodenskem jezeru in začela delati v trgovini z živili Gottlieb: »Delo sem dobila, ne da bi šla v šolo. Vsega sem se naučila v trgovini, nemškega jezika in različnih opravil, vsega, kar je treba delati v trgovini. Tam je bilo zelo lepo delati, bili smo kot ena velika družina,« se z veseljem spominja Cvetka Schmidt. Podobne izkušnje opisuje tudi Ingrid Slavec, ki je v letu 1981 opravila raziskavo pri 17 družinah v Mannheimu: »Zaposleni so bili v glavnem med Nemci in so se jezika učili ob delu. Njihovi sodelavci so bili razumevajoči in so jim pomagali (Slavec 1982: 69).

V jugozahodni Nemčiji, v Baden-Württembergu, je v šestdesetih letih 20. stoletja po ocenah živelo več kot 50 000 Slovencev, jugoslovanski delavci pa so takoj za turškimi predstavljali drugo najštevilčnejšo skupino priseljenih (Lukšič Hacin 2007: 199). Navkljub dejstvu, da je število tujih delavcev (908 000) leta 1974 v Baden-Württembergu predstavljalo približno 10 % celotnega prebivalstva

65 Do začetka druge svetovne vojne so se Slovenci izseljevali predvsem na sever Nemčije (Drnovšek 2012; Wörsdörfer 2017), po njej pa večinoma na jug Nemčije.

(Slavec 1982: 59), Cvetka Schmidt poudarja, da se nikoli ni soočila z diskriminacijo, ker ni bila Nemka:

Nemško nisem znala niti ene besede. Prišla sem v Nemčijo, šla sem delat in sem se naučila, prav hitro. Brez šole, brez slovarjev. Sestra je doma govorila nemško, da sem se hitreje naučila. Malo je pomagala televizija. Doma nismo imeli televizije, tu pa sem zvečer gledala televizijo, če je otrok spal. Moram povedati, da niti enkrat nisem imela težav, ker prihajam iz Slovenije, niti enkrat niti malo. Jaz sem vedela, da grem v Nemčijo in da se moram naučiti nemško in dobro delati, kar delam. Vse je bilo v redu. Jaz razumem, da so drugi imeli težave, ampak meni se ni niti enkrat nič zgodilo. V tistem času, ko sem jaz šla v Nemčijo, so oni zelo potrebovali ljudi za delo. Nihče ni hotel delati v hotelu in bili so tako srečni, da so dobili nekoga, bili so prav prijazni. Dobili smo hrano, otroka sva s sestro lahko dali v eno posteljo, ni bilo treba plačevati.

Leta 1973 je spoznala Josefa Schmidta, ki se je tudi zaposlil v trgovini Gottlieb v Konstanci. Cvetka Schmidt je živela na otoku Reichenau, trgovina pa je bila v Konstanci, zato se je na delo vozila z avtobusom. Zaradi redkih avtobusnih povezav ji je Josef ponudil, da jo pelje domov, in tako sta se začela družiti, spoznavati. Oba sta si želela, da se čim prej osamosvojita in zaživita skupaj, saj je 19-letno Cvetko na zmenkih spremljala teta. Ko je Cvetka dopolnila 20 let, sta se z Josefom poročila (4. novembra 1974) in se preselila v svoje podnajemniško stanovanje v Konstanci. Poročiti sta se želela že maja, a je morala Cvetka Schmidt več mesecev čakati na dokumente iz Slovenije oz. Jugoslavije, ki so potrdili, da v svoji izvorni državi še ni poročena.

Kariera matere

Sorodstvene vezi so vnovič vplivale na selitev Cvetke Schmidt, a tokrat moževe. Josef Schmidt je pogrešal svojo družino, zato sta se na njegovo željo iz Konstanc pri Bodenskem jezeru preselila v Herbolzheim. Najprej sta bila oba še naprej zaposlena pri istem podjetju, ki je imelo odprto verigo trgovin, a v različnih poslovalnicah: Cvetka je v Freiburgu delala kot trgovka, Josef je s kombijem razvažal živila pri podjetju »Gottlieb, ki ima v Nemčiji več kot sto poslovalnic, podobno kot Mercator v Sloveniji«, je pojasnil Josef Schmidt. Iz Herbolzheima se je vozila Cvetka na delo v dobrih 30 kilometrov oddaljen Freiburg z vlakom. Ko je leta 1976 rodila prvega otroka Sebastiana, ga je zaupala v varstvo Josefovi mami, ki je živela tri kilometre od njunega doma. Otroka je odpeljala k Josefovim staršem s kolesom, potem se je z vlakom odpeljala v Freiburg, od koder se je vračala ob sedmih zvečer in šla po otroka. Približno pol leta pozneje je dobila delo v Herbolzheimu; njen delovnik je še vedno trajal ves dan, a brez vožnje v

Freiburg. Josef Schmidt si je medtem poiskal drugo zaposlitev, razvažal je kruh, tako da je končal delo ob 16. uri in šel po otroka k mami.

Ko je Cvetka Schmidt leta 1978 rodila drugega otroka, je Josef predlagal, da ne bi več hodila v službo, on pa je opravljal dve službi: »Rekel je, da mi ni več treba delati, da imava dovolj denarja.« A obrnilo se je drugače. Cvetka je občasno pri zobozdravniku v soseski čistila ordinacijo, ker je želela imeti tudi svoj denar. Skrbela je za gospodinjstvo in njuna otroka, nakar je dobila ponudbo, da pazi na še enega dojenčka, čigar mama je želela v službo. Tako se je začela njena nova poklicna pot – pravzaprav nadaljevala, če upoštevamo, da je nekaj časa tudi v Gorici in Konstanci pazila otroke.

Od leta 1978 do leta 2019 je bilo pri Cvetki Schmidt v Herbolzheimu v varstvu ali rejništvu 109 otrok. Sodelovala je s številnimi družinami v soseski, ki so ji zaupali svoje otroke v zasebno varstvo, in z mestom Herbolzheim, ki je k njej napotilo otroke v rejništvo ali varstvo. Leta 2019 je minilo 41 let, odkar je Cvetka opravljala to delo – a je morala še vedno na vsaki dve leti opraviti tečaj prve pomoči, petkrat na leto se je morala udeležiti strokovnih seminarjev, licenco za mater rejnico pa je morala obnavljati na vsakih pet let.

Jaz rada delam svoje delo in bom še naprej delala, dokler bom lahko. V Nemčiji ni dovolj prostora za majhne otroke, ni dovolj vrtcev. Zadnjih nekaj let so jih začeli ustanavljati, vendar jih ni dovolj. Nekateri otroci so pri nas prvič živeli v normalnih družinskih razmerah, in to imajo za vedno s seboj. Ko odrastejo, in če bodo imeli svoje otroke, se bodo spomnili, kaj naj naredijo, da bo drugače, kot je bilo doma. To pomaga. Če nikoli ne bi bili v družini, v kateri so razmere normalne, v kateri je lepo, tega svojim otrokom ne bi mogli dati.

Financiranje varstva in rejništva je bilo v nemški deželi Baden-Württemberg urejeno različno. Če so bili starši dovolj premožni, so plačevali za varstvo otroka. Če se je mama samohranilka dodatno izobraževala ali je bila zaposlena, je Cvetka Schmidt skrbela za otroka popoldne (v varstvo je bilo vključeno tudi pisanje domačih nalog, učenje), mater samohranilko pa je finančno podprla občina. Ta je tudi odločila, v katerih primerih je staršem odvzela otroka in ga poslala v rejništvo. Včasih so bili otroci odvzeti staršem za dlje časa, tako da so tudi spali v hiši družine Schmidt, spet drugič le za nekaj ur na dan, tačas pa so starši ali vsaj eden od njih dobili strokovno pomoč in se učili, kako skrbeti za otroka, voditi gospodinjstvo. Cvetka Schmidt se je srečevala s številnimi težkimi življenjskimi okoliščinami, v katerih so živeli otroci, preden so bili dodeljeni k njej v rejništvo: zloraba drog, alkohola, spolna zloraba otrok, najstniške nosečnosti, psihološke težave itn. Nekateri otroci so potrebovali več let, da so nadomestili zaostanek v

razvoju. Vseh otrok niso vrnili staršem, nekateri so bili posvojeni v druge družine, je pojasnila Cvetka Schmidt. Včasih je bilo zelo težko:

Bili so tudi trenutki, ko sem želela odnehati. Tudi Josef je ves čas sodeloval, bil jim je kot oče, drugače ne bi šlo. Jaz sem pazila na mlajše otroke, on pa je moral včasih ponoči na policijo po starejše, ki so skrivaj pobegnili ali so se vozili z vlakom brez vozovnice. Naslednji dan pa je moral v službo. Enkrat sem že skoraj odnehala z rejništvom, potem pa sem dobila pismo: eno dekle mi je pisalo, da če ne bi prišlo k meni, bi si vzelo življenje. Prišlo je tisto pismo in potem sem delala naprej.

Cvetka in Josef Schmidt sta mama in oče desetim živečim otrokom, osmim vnukinjam in vnukom pa sta babica in dedek. Leta 2019, med snemanjem Cvetkine življenjske zgodbe, so bili otroci stari od 17 do 43 let, vsi so živeli v Nemčiji: Sebastian (rojen 1976), Adrian (1978), Annete (1980), Verena (1982), Angelika (1984–1984), Fabian (1986), Christian (1988), Julian (1991), Jan (1994), Liljana (1996), Tommy (2001). Cvetka Schmidt je rodila enajst otrok. Angelika je zaradi neznanega razloga umrla pri devetih mesecih na silvestrovo (1984). S solznimi očmi sta opisala dan, ko jima je umrla hči Angelika:

Prejšnji večer smo skupaj praznovali in vse je bilo v redu. Zvečer smo jo dali spat in jutraj je bila mrtva. Prišla je policija, vzeli so jo, da so naredili obdukcijo, vsakega posebej so zasliševali, ampak niso nič ugotovili. Tudi zdravniki niso ugotovili, zakaj je umrla. Na obisku je bila na srečo Josefova sestra, ki je bila v bolnišnici višja medicinska sestra. Policiji je potrdila, da je bila deklica prejšnji večer v redu, ko sem jo dala v posteljico.

Cvetka Schmidt je kot rejnica opravljala izjemno zahtevno in odgovorno delo, zato je včasih razmišljala, da bi zamenjala službo. Nikoli pa ni razmišljala o vrnitvi v Jugoslavijo zaradi gospodarske krize (1973) niti ni v Sloveniji gradila hiše kot mnogi drugi v Nemčijo izseljeni Slovenci po letu 1974, če bi se morali prisilno vrniti v Jugoslavijo (Slavec 1982: 71; Štumberger 2007: 35). Prvo hišo sta Cvetka in Josef Schmidt sezidala leta 1979 v Wagenstadtu v Herbolzheimu; takrat sta že imela dva otroke in Cvetka je bila noseča s tretjim. V novo hišo so se vselili novembra, maja 1980 pa je rodila Annete, prvo hčer. V tej hiši so živeli dvajset let, potem pa je postala premajhna, zato sta Cvetka in Josef leta 1998 v bližini kupila drugo hišo, ki sta jo dokončala:

Hiša je imela vstavljena okna, vrata, centralno ogrevanje, voda pa je bila samo do kopalnice. V kopalnici smo vse naredili sami: položili smo ploščice, pobelili, zafugirali. Liljana je bila stara eno leto in pol, pazila sem na preostale otroke in popoldne sem majhne otroke vzela s seboj. Položila sem tapete po hiši, ploščice v kuhinji, Josef je

položil parket. Ni bilo tako preprosto. Josef je imel šest tednov dopusta, ker ga prejšnje leto ni nič porabil. Pomagali so otroci – starejši so pazili mlajše. Drugače ne bi šlo. Tistih nekaj tednov smo vsi zelo delali in potem smo imeli lepo hišo.

Sin Adrian je z dekletom ostal v prvi hiši, mlajši otroci pa so se preselili s starši v novo. Ta je imela veliko sob, v katerih so spali njuni otroci in otroci v rejništvu. Cvetka in Josef Schmidt sta živela z najmlajšimi otroki v pritličju, v katerem je potekalo tudi varstvo otrok. V kletnih prostorih (z okni) sta bili urejeni soba in garsonjera – tja so se preselili njuni otroci, ko so imeli približno 16 let. Tisti, ki je živel v garsonjeri, si je sam pospravljaj, kuhal, opral in si obesil svoje perilo, mama Cvetka jim je samo še likala. Mlajši od 16 let je živel v sobi zraven in je bil še vezan na gospodinjstvo s starši – imel pa je svoj zasebni prostor in mir: »To je v redu, zato se ne prepiramo, jaz se s Tommyjem še nisem sprla, z Liljano tudi ne, ker so dol. Jaz imam tudi svoj mir in ne vidim vsega, kar delajo, in to je dobro,« je razložila Cvetka Schmidt njihova družinska načela osamosvajanja. Otroci so komaj čakali, da pride njihov čas, ko so zaživelj sami, ponosni na svojo samostojnost. Josef Schmidt, ki je bil nazadnje zaposlen kot poštar, je upokojen od leta 2016, še naprej pa je sodeloval pri varstvu in vzgoji vseh otrok.

Z otroki je bila Cvetka Schmidt veliko na prostem, s svojimi in tistimi v varstvu ali rejništvu, »zato so otroci mirni. Vedno smo zunaj«, je pojasnila. Velikokrat so se šli igrat na vaško ali šolsko igrišče. Nekatere otroke je odpeljala v vrtec, druge je šla iskat, ker so bili starši še vedno v službi, ko se je vrtec zaprl:

Tudi ko dežuje, gremo ven. Otroci se igrajo na terasi. Zdaj prihajajo v varstvo enoletni otroci, ker gredo mame v službo. Pri štiriletnikih moraš paziti, ne smeš imeti nič majhnega okrog hiše. Na terasi so na varnem, nič se ne more zgoditi. Imamo tudi velik peskovnik, v katerem se lahko igrajo štirje. Usedem se na stranico in jih pazim. Ne moram reči, da sem stroga, ampak prvi dan je treba postaviti jasna pravila. Prvi dan jim pokažeš in vidijo pri drugih, ki so stari dve ali tri leta. Če imam najmlajšega v vozičku, se druga dva držita, na vsaki strani po eden. Moraš jim že prvi dan povedati, da se morajo držati, ker lahko pride avtomobil in drugače ne gre. Ko pridemo do igrišča, se lahko gredo igrat. Naslednji dan se otrok drži. Ko dobim v rejo majhnega otroka, si zvečer vzamem čas, greva na dolg sprehod, kolikor lahko hodi, in ko pridemo nazaj, gre spat. Ponoči spi, ker je utrujen. To otroku pomaga, da se privadi name. Jaz sem nova, soba je nova, vse je novo.

Vsak dan je šla Cvetka Schmidt z otroki popoldne na daljše sprehode po vasi, čez hrib, do vinogradov ali gozda. Če so šli starejši otroci sami ven, so se morali do sedmih vrniti. Zvečer so pustili mobitele v dnevni sobi na mizi, televizije niso smeli gledati, ob osmih so odšli vsak v svojo sobo, v kateri so lahko še eno uro brali ali se igrali. Najstnike je dobila v varstvo največkrat zaradi težav v šoli:

Sploh se ne učijo in jaz se učim z njimi. Potem hodim z otroki v naravo; vseeno je, koliko so naporni, jaz hodim z vsakim otrokom. Tudi če so stari 12 let, hodim z njimi. Tudi več kot eno uro, če je treba. Enkrat sem dobila brata in sestro, stara osem in deset let. Poleg mame rejnice iz prejšnje rejniške družine je prišla tudi svetovalna delavka z občine; z njima so imeli veliko težav. Jaz sem jima rekla pred tema gospema: »Tri tedne bosta pri meni, jaz vaju bom pazila. Kaj hočeta? Stres ali počitnice? Če bosta v redu, bomo šli vsak dan plavat, imeli se bomo lepo, z vama se bom igrala igrice.« Odločila sta se za počitnice. Do bazena smo hodili tri kilometre, se kopali in šli peš nazaj. Po navadi gremo s kolesom, vendar sem si rekla ne, bomo hodili, to ju bo utrudilo. Enkrat zvečer po kopanju dekle vseeno ni želelo spati. Z bratom sta bila skupaj v sobi in ona mu je nagajala, prišla sem notri in rekla, da je dovolj. Pogledala me je in rekla: »Kaj boš pa naredila?« Povedala sem ji, da imam še dovolj energije, če ne želi spati, ni problema, lahko greva na sprehod na hrib. Ulegla se je in zaspala v eni minuti. Vedeti moraš, kako ravnati z otrokom, ker je z vsakim drugače.

Preden sta imela otroke, sta Cvetka in Josef Schmidt prihajala v Slovenijo vsako leto. Potem so bili obiski redkejši, dve desetletji so imeli prednost otroci, gradnja hiš, odplačevanje kreditov. Pozneje so prihajali v Slovenijo dvakrat na leto, spomladi na obiske in poleti na morje, in to z avtomodom. V Slovenijo niso prihajali le mlajši otroci Cvetke in Josefa Schmidta, ampak tudi otroci v rejništvu: »Nekatere druge rejniške družine gredo na dopust in dajo otroke, ki so v reji, drugi družini, da gredo sami na dopust. Jaz tega nisem naredila še nikoli,« je pojasnila Cvetka. Poleg dopustovanja ob slovenskem morju in obiskov pri Cvetkinih sorodnikih v Posočju so včasih obiskali tudi bratrance, sestrčne v Italiji, takoj za slovensko-italijansko mejo: »Na drugi strani je bil potok, na eni strani je bila Slovenija in na drugi strani je bila Italija. Ampak prej je bilo to slovensko. Mejo so postavili po drugi svetovni vojni, govorijo pa še vedno slovensko na drugi strani, vendar moramo iti okrog, da pridemo do tja.«

Brez otrok sta prišla z avtomodom v Slovenijo spet leta 2019. Obiskala sta sorodnike v Posočju in prijatelje po Sloveniji. Iz Sevnice, kjer je potekal intervju, sta se odpeljala »v Novo Gorico k teti, potem na Kambreško k mojemu bratu. Mogoče gremo v hribe z bratom. Potem gremo še malo na morje v Koper, Izolo in Piran«, je naštela tritedenske poletne načrte Cvetka Schmidt. Po dopustu v Sloveniji in vrnitvi v Nemčijo je na njeno varstvo čakalo šest otrok dopoldne in dva popoldne.

Maša v slovenskem jeziku in dopolnilni pouk

V Herbolzheimu ni bilo drugih slovenskih družin in ni bilo slovenskega društva. Josef Schmidt se spominja, da pred desetletji v njihovem naselju ni bilo niti katoliške cerkve, ampak le protestantska. V dogovoru s protestantskim duhovnikom so katoliški obredi potekali v protestantski cerkvi, dokler niso zgradili katoliške

cerkve. Tudi katoliške maše v slovenščini ni bilo, zato je družina Schmidt obiskovala mašo v nemščini – dokler niso nekoč po naključju odkrili, da obstaja maša v slovenščini. Slovenski župnik je pomagal pri obredu v nemščini, potem pa je pripravil vse za slovensko mašo. Od takrat so obiskovali mašo v slovenskem jeziku, pri verskih obredih so sodelovali tudi otroci iz družine Schmidt, ki so brali berilo v slovenščini.

Uporaba slovenskega jezika v cerkvi je članom družine Schmidt omogočila, da so začeli slovenski jezik uporabljati ne le v zasebnem življenju, ampak tudi v javnem oz. v javni sferi (Štumberger 2007: 43–48). Zvone Štrubelj, v Stuttgart napoten duhovnik leta 2001, ki tako kot duhovniki v Herbolzheimu vidi prihodnost Cerkve »le s kulturo odprtosti in dialoga, na osnovi medsebojnega spoštovanja osnovnih etničnih drž in obnašanja« ter v sobivanju »s pripadniki drugih svetovnih religij«, navaja, da je bil izseljenski duhovnik tudi »kulturni delavec, ključna oseba za reševanje socialnih in življenjsko praktičnih problemov izseljencev, vzgojitelj in učitelj slovenskega jezika« (Štrubelj 2012: 45, 46).

Župnik Janez Modic je bil odgovoren za oskrbo 1500 Slovencev v pokrajinah Baden-Württemberg, Rheinland-Pfalz, Saarland. Glavno župnijo je imel v Mannheimu. Maševal je enkrat ali dvakrat na mesec v krajih Mannheim, Heidelberg, Herbolzheim pri Freiburgu, Vöhrenbach v Schwarzwald, Buchen v Odenwald, Rauental (Rastatt), Lebach v Saarlandu. Župnija v Mannheimu je bila ustanovljena 1. 4. 1964 (Slovenska izseljenska matica b. l.). Janez Modic družine Schmidt sicer ni učil slovensko, je pa bil on tisti, ki jih je seznanil z informacijo, da v Nemčiji obstaja brezplačna možnost obiskovanja dopolnilnega pouka slovenskega jezika in kulture ter da učiteljice iščejo slovenske otroke. Sedež njegove slovenske župnije je bil od Herbolzheima, kjer je enkrat na mesec izvajal slovensko mašo, oddaljen več kot 170 km. Pri 72 letih je leta 2019 končal svoje delo, tako da zdaj v Herbolzheimu nihče več ne izvaja katoliške maše v slovenščini, kar družina Schmidt zelo pogreša.

Najbližji dopolnilni pouk slovenskega jezika in kulture, ki je družini Schmidt omogočil udeležbo, je bil v Freiburgu. Čeprav je Cvetka Schmidt izvedela za poučevanje slovenščine, se pouka najprej niso mogli udeleževati: »Imela sem tri otroke v reji, Tommyja in Liljano. Nisem mogla v Freiburg, preveč majhnih otrok sem imela. Ko so zrastle in smo spet začeli hoditi na dopust v Slovenijo, pa so šli. Moraš paziti, da uporabljaš jezik, da veš, kako kaj reči,« se Cvetka zaveda pomembnosti ne le učenja jezika, ampak tudi njegove uporabe. Slovensko je Cvetka Schmidt govorila doma samo prva leta z najstarejšimi otroki. V stiku s slovenščino so bili tudi, ko so obiskovali sorodnike v Sloveniji. Kljub temu je doma slovenščino sčasoma zamenjala nemščina, kajti otroci slovensko

čez nekaj let niso več želeli govoriti. Otroci so rekli, da nočejo več in potem ... sploh niso govorili. Mi smo bili tukaj na dopustu, moj oče je še živel in niso z njim spregovorili niti ene besede slovensko. Ko smo prišli domov, so malo mešali in niso več hoteli govoriti. Potem je bilo tudi meni težko, pa nisem več govorila slovensko. Pozneje sem imela v hiši tudi nemške otroke. Pazila sem nanje in sem morala govoriti nemško.

Ko so otroci zrastle, se je družini Schmidt ponudila možnost za uporabo slovenskega jezika še v drugi obliki javnega življenja v Nemčiji. K dopolnilnemu pouku slovenščine v Freiburg je otroke vozil Josef Schmidt, Cvetkin mož. Cvetka je medtem skrbela doma za mlajše varovance. Namesto da bi Josef le čakal otroke, je še on začel obiskovati dopolnilni pouk slovenščine in se učiti slovensko. Josef, Liljana in Tommy, najmlajša otroka Cvetke in Josefa Schmidta, ter Jiři, ki je bil pri njiju v rejništvu skoraj vse svoje otroštvo, so se tako več let vozili z avtomobilom (enkrat na teden) v 33 km oddaljeni Freiburg, bili dve uri pri dopolnilnem pouku slovenščine, potem pa so se pol ure vozili nazaj v Herbolzheim. Učiteljica Mira Delavec Touhami je nekaj let spodbujala in organizirala druženje slovenskih družin, ki so obiskovali dopolnilni pouk slovenščine v Freiburgu, včasih v sodelovanju z župnikom Janezom Modicem. Največkrat so se družili ob slovenskih praznikih, in sicer po slovenskih mašah. Pripravili so kulturni program (deklamacije, branje, petje, igranje glasbil), najeli prostor v gostišču ali imeli družinske piknike pri kom doma, se spominja Cvetka Schmidt. O prepору slovenščine v svoji družini pravi:

Naši družini je bilo zelo lepo, da smo se lahko učili slovensko in spoznali nove slovenske družine v Nemčiji in Sloveniji. Tudi jaz sem zelo rada ponovno govorila slovensko. Mojemu možu Josefu je Slovenija zelo všeč. Najrajši bi v pokoju živel tu, vendar to ni mogoče, ker imamo v Nemčiji veliko družino z otroki in vnuki.

Cvetka in Josef Schmidt, poročna fotografija, Konstanca pri Bodenskem jezeru, Nemčija, 1970.
© Cvetka in Josef Schmidt, objavljeno z dovoljenjem.

Josef in Cvetka Schmidt (na sredini spredaj) s svojimi desetimi otroki, družinsko srečanje v Herbolzheimu, 2017. © Cvetka in Josef Schmidt, objavljeno z dovoljenjem.

Cvetka in Josef Schmidt, z avtodomom v Sevnici, 2019. Z avtodomi sta potovala na dopuste iz Nemčije v Slovenijo, s svojimi otroki, vnukinjami in vnuki ter z otroki, ki so bili pri Cvetki v času dopusta v rejniški oskrbi. Leta 2019 sta prvič potovala z novim avtodom – sama. © Marijanca Ajša Vižintin.

Jana in Franc Kolman – od ekonomske migracije do slovenskega društva
Selitev Jane Kolman in njenega moža Franca Kolmana⁶⁶ leta 1971 oz. 1970 sodi v drugi polovici 20. stoletja med značilne ekonomske migracije iz Jugoslavije v Nemčijo.

Toda nista bila prva v družini, ki sta se selila v Nemčijo. Njuni starši, sorodniki in sovaščani so bili na začetku druge svetovne vojne tja izgnani ali prisilno mobilizirani v nemško vojsko. Živeči v Posavju pa tudi v Obsotelju na Spodnjem Štajerskem, na Koroškem in Gorenjskem so bili pregnani iz svojih hiš in poslani z vlaki v nacistično Nemčijo, v Srbijo, BiH ali Hrvaško – v njihove domove pa so, skladno z nacistično politiko tretjega rajha, naselili kočevske Nemce (Ferenc 1968, 1997; Milharčič Hladnik 2020a).⁶⁷ »Slovenski izgnanci so bili del velikanske množice, ki je bila nasilno izgnana iz svojih domov po celi Evropi in v tretji rajh pripeljana kot prisilna suženjska delovna sila« (Milharčič Hladnik 2020b: 429). Med njimi sta bili tudi 16-letni dekleti Karolina Unetič in Justina Marolt, materi Jane in Franca Kolmana, ki sta bili konec leta 1941 z vlakom poslani v nemška delovna taborišča na jug Nemčije (prva neznano kam, druga v Schwäbisch Gmünd).⁶⁸ V obeh družinah je bilo po pet otrok. Justini Marolt je že pred izselitvijo umrl oče, Karolini Unetič pa mama.

V primežu nacistične Nemčije in druge svetovne vojne se nista znašli samo materi, ampak tudi očeta Jane in Francija Kolmana. Ivan Varlec in Franci Kolman sta živela v Sevnici na levem bregu Save, zato njune družine niso postale del nemškega razselitvenega načrta, bila pa sta prisilno mobilizirana v nemško vojsko (Lajh 1992; Kokalj Kočevar 2014, 2016; Jerman idr. 2003). Ivan je bil star 16 let in Franci 18. Ivana Varleca je kot nemškega vojaka med vojno zajela ruska vojska. Pred gotovo smrtjo ga je na Poljskem rešila Poljakinja Jana, ki je ruske vojake prepričala, da ni Nemec, ampak Slovenec. Konec vojne je Ivan dočakal na Norveškem na letalonosilki, ki so jo bombardirali; to je bil eden od njegovih najstrašnejših spominov, saj se na ladji sredi mrzlega morja pred padajočimi bombami ni bilo kam skriti. Domov se je vračal počasi in dolgo,

66 Navedbe Jane in Franca Kolmana, Ingrid Hartl (Kolman) v besedilu so iz ustne pripovedi, ki jih je posnela Marijanca Ajša Vižintin v Nemčiji v Augsburgu (26.–30. septembra 2019) in po 22. Posvetu slovenskih društev, katoliških misij, učiteljev, socialnih delavcev, članov folklornih skupin in Slovencev v Nemčiji v kraju Violau (21.–23. aprila 2017). Posnetke hrani Marijanca Ajša Vižintin.

67 Primerjaj z življenjsko zgodbo prav tako izgnane Terezije Černelič v Kalc, Milharčič Hladnik, Žitnik Serafin 2020: 428–438).

68 Mama in oče Jane Kolman (1952) sta bila Karolina Unetič (rojena 1925, Vinji Vrh, Brežice), poročena Perc in Varlec, ter Ivan Varlec (1925, Žurkov Dol, Sevnica). Mama in oče Franca Kolmana (1948) sta bila Justina Marolt (1925, Dolenji Boštanj, Sevnica) in Franci Kolman (1923, Šmarje, Sevnica).

nazaj mu je uspelo priti šele leta 1947, ko so vsi že mislili, da je mrtev. S seboj je poleg ozeblin in strašnih spominov, o katerih ni rad govoril, prinesel dereze. Z njimi so njegove vnukinje desetletja pozneje v zimskih večerih ružile koruzo. Franci Kolman je bil poslan na fronto na Finsko, konec vojne pa je dočakal kot vojni ujetnik v Franciji.

Karolina Unetič je bila dodeljena za delo v nemško družino s štirimi otroki – skladno s posebnim programom »za mlada dekleta, ki naj bi bila posebej primerna za 'ponovno ponemčenje', zato so jih ločili od družin in naselili v velike nemške družine« (Hladnik Milharčič 2020: 429). Karolina je imela »srečo«, saj je bila dodeljena v družino, v kateri je bila lepo sprejeta. Stanovala je pri nemški družini, hitro se je učila nemško, čistila je po hiši, vsako soboto je bilo treba pomiti tla in pobrisati prah, potem pa so spekli torto. Janina mama je pozneje rada govorila nemško, predvsem pa je svojim otrokom, njej in bratu Milanu, vedno pela v nemščini, ko jih je kopala, kot se je naučila v Nemčiji. Pri nemški družini je živela in delala skoraj do konca vojne, dokler se ni zaljubila v Slovenca Vlada Perca, ki je delal v bližnjem delovnem taborišču kot hišnik. Potem se je morala preseliti v taborišče. Karolina in Vlado sta se želela poročiti, ampak jima vodja taborišča najprej ni dovolila. Proti koncu vojne sta se vseeno poročila, saj je bila Karolina noseča. Na poroki je bilo 400 Slovenk, Slovencev iz delovnega taborišča, se spominja Jana Kolman pripovedovanja svoje matere Karoline. Prvi otrok Rudi je umrl kot dojenček (1945 ali 1946), Vlado in Drago, drugi in tretji otrok iz prvega Karolininega zakona, sta se rodila pozneje.⁶⁹

Vlado Perc st. (rojen v Boštanju, Sevnica), ki ga je Karolina spoznala in se z njim poročila v delovnem taborišču na jugu Nemčije, je moral v Jugoslaviji po končani drugi svetovni vojni, tako kot vsi drugi, na večletno služenje obveznega vojaškega roka. Ker se s tem ni strinjal, je dvakrat pobegnil. Ko so ga ujeli drugič, so ga kot dezerterja odpeljali v zapor v Zagreb in od tam se ni več vrnil. Njegov grob na zagrebškem pokopališču se je izgubil. Po njegovi smrti je vdova Karolina Perc živela z dvema sinovoma pri njegovih starših v Boštanju. Sorodstvo je odločilo, da se mora poročiti z bratrancem prvega moža, z Ivanom Varlecom, ko se je ta vrnil iz vojne.

Justina Marolt je živela v delovnem taborišču v Schwäbisch Gmündu, delala pa v zavodu za gluhe in naglušne otroke. Naučila se je nemškega jezika in branja z ustnic, delo z otroki ji je bilo všeč. Vsak večer se je morala vrniti v taborišče. Njeni mlajši sorojenci niso delali, ampak so v taborišču obiskovali nemško šolo,

69 Rudi Perc (1945), Vlado Perc ml. (1948) in Drago Perc (1950) so bili polbratje Jane Kolman, rojeni v prvem zakonu Karoline Unetič, poročene Perc, z Vladom Percem. Drugič se je Karolina poročila z Ivanom Varlecom, z bratrancem pokojnega prvega moža, in prevzela priimek Varlec, rodila sta se jima še dva otroka: Jana (1952) in Milan (1953) Varlec.

kar je bil del programa ponemčevanja. Justina je rada pela, toda v taborišču je bilo petje v slovenskem jeziku prepovedano; glasno so lahko peli le v nemščini in pri nemškem pevskem zboru. Vsa družina je bila glasbeno nadarjena. Da ne bi pozabili slovenskih pesmi, so jih peli na skrivaj, kadar je bilo to mogoče, Justina pa jih je zapisovala v droben zvezek, ki ga je iz vojne prinesla domov (Marolt 1941–1945).⁷⁰ Ko se je Justina leta 1945 vračala iz nemškega delovnega taborišča, se je vlak ustavil v enem izmed nemških mest. Justina Marolt se je s prijateljico sprehodila po mestu, a sta se hitro vrnili. V zbombardiranem in razrušenem mestu – v katerem je bil leta 1555 podpisan Augsburgski verski mir, ki je po verskih bojih med katoliki in protestanti določil pravilo »čigar dežela, tega vera« – sta se počutili neprijetno. Mesto se je imenovalo Augsburg.

Otroštvo v Sevnici

Jana Kolman, rojena z uradnim imenom Ivana Varlec v Boštanju 6. avgusta 1952, je bila četrti otrok Karoline Varlec in prvi otrok Ivana Varleca. Odraščala je v hiši, ki sta jo po drugi svetovni vojni zgradila njena oče in mama v Sevnici v vasi Žurkov Dol. Oba sta bila zaposlena v sevnških tovarnah. Zjutraj sta vstajala ob štirih in pešala štiri kilometre do Kopitarne ali Žage, kjer se je služba začela ob šestih. Jana je preživela brezskrbno otroštvo na podežlju z bratom Milanom ter polbratom Vladom in Dragom, ki ju je obiskovala pri stari materi v Boštanju. Jana Kolman z nasmehom pove, da so bili kot otroci »svobodni na vsej črti.« Osnovno šolo je obiskovala na več lokacijah po Sevnici, zaključila pa jo je v novi, sodobni sevnški šoli, odprti 1964. V srednjo šolo v Celje, kjer se je izšolala za frizerko, se je vozila z vlakom, da pa ji ne bi bilo treba prezgodaj vstajati, so ji starši bliže železniški postaji najeli sobo. V tem času je spoznala Franca Kolmana, zaljubila sta se, Jana je pri 17 letih zanosila in starši so morali mladoletnemu dekletu podpisati dovoljenje, da sta se lahko poročila.

Franc Kolman, prvi otrok Justine Marolt in Francija Kolmana, rojen v porodnišnici Brežice 21. decembra 1948, je imel manj srečno otroštvo. Prva štiri leta svojega življenja je preživel v ljubečem okolju v Boštanju, z materjo Justino in njeno mamo – obe sta preživele izgnanstvo v Nemčijo med drugo svetovno

⁷⁰ Leta 2017 je rokopis Justine Marolt njen sin Franc Kolman podaril Narodni in univerzitetni knjižnici. Besedila pesmi brez melodij je zapisala Justina Marolt med drugo svetovno vojno v delovnem taborišču Schwäbisch Gmünd v Nemčiji. Kdo je avtor prve pesmi z naslovom *Pesem slovenskih izseljencev*, se ne ve; avtorica bi bila lahko Justina Marolt, predvideva Franc Kolman. Materin zvezek pesmi, zapisanih verjetno leta 1941 ali 1942, je 24. aprila 2017 v Augsburgu izročil Marijanci Ajši Vižintin, ta pa ga je predala Heleni Janežič v Narodno in univerzitetno knjižnico. Rokopis je Franc Kolman odnesel s seboj v Augsburg po materini smrti (15. junija 2001). Spominja se, da je včasih kot otrok dobil zvezek pesmi v roke, »vidni so moji hieroglifi«, je z nasmehom pojasnil.

vojno – kot nezakonski otrok. Očetova premožnejša družina na Štajerskem je tako njega kot njegovo mater zavračala in ni dovolila poroke z revnejšo »Kranjico«, čeprav je bila med njim le reka Sava: naselji Šmarje (danes Ribniki) in Dolenji Boštanj si stojita nasproti, vsak na svojem bregu reke. Mama Justina je začela delati v Kopitarni, zato se je Franc z materjo preselil v stanovanje blizu tovarne na štajersko stran. Drugi otroci so ga večkrat zmerjali, da je »pankrt«, kar je Franca prizadelo in bolelo, se spominja. A Justina Marolt in Franci Kolman sta se v sevniški kinodvorani spet srečala in »prepovedana« ljubezen je vnovič vzcvetela. Kolmanovi iz Šmarij so tokrat dovolili poroko, Franci je kmalu dobil sestro Suzano (1954) in pozneje brata Romana (1958). Franc Kolman se spominja, ko sta se oče in mama pripravljala na poroko; želel je iti z njima, a mu niso pustili. Po poroki se je mama Justina preselila v Šmarje k moževi družini. Širša družina Kolman ni sprejela »Kranjice«, zato naslednja »otroška leta niso bila preveč dobra«, se z grenkobo spominja Franc. Izučil naj bi se za mehanika, a srednje šole v Ljubljani ni dokončal.

Skromni začetki, različne zaposlitve v Nemčiji

Franc Kolman je po obveznem služenju vojaškega roka⁷¹ – »samo 16 ali 17 mesecev, jaz sem bil del generacije, ko so prvič odtegnili enega ali dva meseca, da ni bilo treba biti v vojski polnih 18 mesecev,« je pojasnil Franc Kolman – dobil delo pri podjetju za elektrifikacijo na železnici. »Vozil je malico delavcem; takrat se je gradila železniška proga Ljubljana–Zagreb, električna napeljava. Ker je v vojski naredil izpit za tovarnjak, je dobil službo, delavcem je razvažal malico,« je več podrobnosti navedla žena Jana Kolman. Toda leta 1970 je Franc Kolman odpotoval v Augsburg.

Takrat je ogromno Slovencev – pravzaprav vse narodnosti v Jugoslaviji – odhajalo v Nemčijo. Veliko podjetij je iskalo delavce. Ljudje iz Nemčije so bili poslani v Slovenijo, da so iskali delovno silo. Moj mož je šel za šest mesecev na prakso v Novo mesto, izučil se je za kovinostrugarja. Čez teden je bil v Novem mestu, čez vikend sva se videla. Pol leta pozneje je odšel v Nemčijo, tako kot veliko njegovih mladih prijateljev. Takrat je bilo, bom rekla, »moderno«, da so odhajali v druge države. Zaradi pomanjkanja meni in njemu ne bi bilo treba oditi, to so bile modne muhe. Iz Celja, Novega mesta, iz vseh delov, največ iz Štajerske, so leta 1970 odpeljali ogromno delavcev v Augsburg. Tam je eno ogromno podjetje potrebovalo veliko delavcev; takrat je bila industrija v razvoju.

71 Opravljena vojaška obveznost je bila pogoj za dovoljeno začasno zaposlitev v tujini: »Jugoslovanski državljani sme na začasno delo v tujini, če je odslužil vojaški rok v Jugoslaviji ali kako drugače uredil svojo vojaško obveznost« (Svetek 1985: 10).

Zakaj odločitev za Nemčijo? Množične ekonomske migracije iz Jugoslavije v Nemčijo so bile posledica Sporazuma o socialni varnosti delavcev med Jugoslavijo in ZRN, ki je bil sklenjen leta 1968, veljati pa je začel 1. septembra 1969 (gl. poglavje Politični, ekonomski in družbeni vidiki migracij na Slovenskem po drugi svetovni vojni; Lukšič Hacin 2001b, 2007, 2018; Svetek 1985; Vižintin 2016).⁷² Izkušnja Franca Kolmana priča o načrtovanih in spodbujanih ekonomskih migracijah med Nemčijo in Jugoslavijo, organiziranih in vodenih prek Zavodov za zaposlovanje po različnih krajih Jugoslavije, vključno z brezplačnim usposabljanjem v izvorni državi:

Kolega je slišal za Nemčijo in potem sva se odločila, da greva skupaj. To je šlo vse prek Zavoda za zaposlovanje Novo mesto. Najprej smo šli v Novo mesto na izobraževanje, pravzaprav na priprave, šest mesecev smo imeli plačano stanovanje, šolanje in hrano. Po šestih mesecih smo bili kvalificirani delavci. Eni so se šolali za strugarje, drugi za ključavničarje, varilce. Po pol leta nas je ostalo približno 25; začelo nas je več, vendar jih je vmes nekaj odšlo. Jaz sem zdržal. V Nemčijo bi morali oditi že februarja ali marca, vendar se je zavleklo do junija, 16. junija 1970 pa smo dobili dokumente.

Raziskava o Slovencih v Nemčiji, v kateri je leta 1974 sodelovalo tisoč izseljenih delavcev, je pokazala, da so Slovenci odhajali v Nemčijo predvsem z željo po izboljšanju življenjskega položaja, zaradi nizkega zaslužka in slabih stanovanjskih razmer doma, prisotni pa sta bili tudi želji po spoznavanju sveta in novih izkušnjah (Slavec 1982: 65; Toplak 2005; Toš idr. 2014: 13). Slednje velja tudi za Jano in Franca Kolmana, kajti slabih stanovanjskih razmer nista poznala – dokler se nista preselila v Nemčijo.

Ko je Franc Kolman junija 1970 odšel delat v Nemčijo, je imel v žepu pogodbo za zaposlitev za eno leto v podjetju, ki mu je financiralo usposabljanje v Novem mestu. Prav so mu prišle osnove nemščine, ki se jih je naučil v osnovni šoli, tako da je bil »prevajalec« med vodjo in drugimi delavci. V tovarni MAN so bili najprej dva ali tri mesece na uvajanju, preden so jih poslali v proizvodnjo.

72 Od leta 1950 do leta 1979 je Jugoslavija podpisala 17 dvostranskih sporazumov o socialni varnosti, prvega leta 1950 s Francijo (veljati je začel 1. aprila 1951). Sledile so države Luksemburg, Belgija 1965, Nizozemska 1956 (sporazum veljaven 1957, posodobljen 1977), Češkoslovaška 1957, Madžarska in Bolgarija 1958, Velika Britanija 1958, Poljska 1959, Italija 1961 (dopolnjen sporazum iz leta 1947), Švica 1964, Avstrija 1966 (veljaven 1967), Švedska 1969 (posodobljen 1979), ZRN 1968 (veljaven 1969), Nemška demokratična republika 1975, Norveška 1976, Danska 1979 in še tri delne sporazume (Svetek 1985: 21–31). Vsi sporazumi niso bili enaki, delavcem so zagotavljali različne stopnje socialne varnosti.

Skupaj z drugimi kvalificiranimi delavci so Franca Kolmana naselili v samskem domu. Skromnih začetkov se ne spominja rad:

Čudno je bilo. V samskem domu smo imeli pograde, bile so majhne sobe, štirje smo bili v vsaki sobi. Delal sem v MAN-u, v hali, v kateri so se proizvajali rezervni deli za ladijske motorje, večje in manjše, cilindri za ladijske motorje. Tako sem nekaj več kot pol leta živel tam, potem je prišla gor žena z otrokom. Stanovanje je bilo zelo težko dobiti, kriza je bila še večja, kot je zdaj, in ker si bil tujec, je bilo še težje. Takrat so bili čisto drugačni časi.

O skromnih ali neprimernih bivanjskih razmerah po preselitvi v Nemčijo pričajo tudi Slovenci iz Mannheima, kjer so nekateri delavci nekaj prvih mesecev živeli v barakah, pozneje pa so si stanovanje poiskali sami s pomočjo znancev. Navajajo, da diskriminacije pri iskanju stanovanj niso doživeli, čeprav dejanski bivanjski pogoji, ki jih opisujejo, pričajo, da niso bili v enakovrednem položaju kot nepriseljani:

Pri iskanju niso nikoli naleteli na zavrnitev, zato ker so bili tujci. Pogosto je namreč mogoče v oglasih in izveskih prebrati »Nur für Deutsche« (Samo za Nemce) ali »Keine Türken« (Ne za Turke) ipd.⁷³ Stanovanja so bila navadno potrebna ureditve, in zato so vsi poskrbeli za nove talne in zidne obloge, pogosto so popravili šibko ali dotrajano električno ali vodno napeljavo, prenovili kopalnico in stranišče. Raje so vse urejali sami; če prenovno financira lastnik stanovanja, se najemnina avtomatsko zviša. (Slavec 1982: 70)

Le nekaj dni pred odhodom Franca Kolmana v Nemčijo, prvega maja 1970, sta se Jana in Franc Kolman v Sevnici poročila: »Najprej sva se poročila civilno na občini, potem pa v cerkvi. V cerkvi je bilo zelo veselo, vsi smo se smejali,« se spominja Jana Kolman. Svatba je bila pri njenih starših v Žurkovem Dolu, potem se je preselila k moževim staršem »v Šmarje, od samega začetka je bila doma pri nas. Ona je bila pod streho, preskrbljena, jaz pa tudi,« je sklenil zgodbo o svoji mladosti Franc Kolman. Toda Jana je Francijev odhod in ločeno življenje med nosečnostjo doživljala precej bolj čustveno, pisala mu je dolga pisma in razglednice:

Bilo je zelo težko. Maja sva se poročila, čez en mesec je moral on oditi. Jaz in njegova mama sva ga pospremili na železniško postajo in jaz sem jokala do postaje in nazaj in še potem veliko noči. Po poroki, naslednji dan, je bila navada, da mož

73 O podobnih izkušnjah pričajo tudi Slovenci, ki so si poiskali zaposlitev v Avstriji. Prav tako so naleteli na diskriminatorne oglase: »Untermietzimmer, möbliert, Heiss- und Kaltwasser, keine Gastarbeiter« (Podnajemniška soba, opremljena, topla in mrzla voda, nočemo zdomskih delavcev) (Artl, Lorber 2015: 60–66).

odpelje ženo v hišo. Bilo je lepo, zame so lepo skrbeli. Zelo lepo smo se razumeli, sprejeta sem bila kot njihova hči. A pogrešala sem svojega moža, to se skoraj ne da opisati, kakšni občutki so to. Pisala sem mu vsak večer, vsak teden je prejel pismo s sedmimi stranmi. Opisala sem mu svoj dan, od jutra do večera, in grozno dolgo čakala, da sem prejela odgovor; največkrat je bila kakšna majhna kartica, vse imam spravljene.

Med nosečnostjo je Jana Kolman žvela pri tašči in tastu, z materjo Karolino pa se je vozila na redne preglede v Celje z vlakom: »Počutila sem se mlado, zdravo, vse je bilo v redu. Do konca sem tudi delala v salonu.« Ingrid, najstarejša hči Jane in Franca Kolmana, se je rodila oktobra 1970. Franc se je s sposojenim avtomobilom pripeljal nekaj tednov pozneje na krst, v Nemčijo pa ju je s seboj odpeljal šele februarja 1971, ko je našel stanovanje. Jana se z nostalgijo spominja priprav na odhod, sledilo pa je kar nekaj neljubih presenečenj:

Prišel je po naju in naju odpeljal v Augsburg. Z avtomobilom, bil je stari Ford Taunus 17. Avtomobil je bil poln daril s poroke, posode, najini odeji sta bili notri – in poln drv, ki nama jih je naložila mama Justi, da če prideva ponoči domov, da lahko zakuriva. Vse, kar sva potrebovala za stanovanje, sva naložila v avtomobil in odpeljala v Nemčijo. Tudi brisače, ki jih je mož dobil za poročno darilo. Stanovanje pa je bilo živa katastrofa, bilo je v stari hiši, kuhinja z ogromnim, zidanim štedilnikom na drva, bila je miza, ena majhna omara in skromen kavč, kot so ga takrat mnogi imeli v stanovanju ali kuhinji. Stranišče je bilo na hodniku, za več strank, kopalnice ni bilo. Vodo smo si greli na štedilniku, bil je kotliček in tam smo si greli vodo za vse, kadar smo potrebovali toplo vodo. Tuširali in kopali smo se v majhni banji. Ingrid je spala v otroškem vozičku, ki mi ga je mama Karolina kupila v Celju. V spalnici je bila postelja, a v njej je bilo pozimi grozno: stene niso bile izolirane, po stenah je tekla voda. Streha je bila v redu, vendar ni bilo prave izolacije, v spalnici je bilo vlažno. Jaz sem bila zelo razočarana, doma smo imeli novo hišo, ko sem prišla v to stanovanje. Bili so pa v hiši skoraj sami Slovenci, s Ptujca, iz Maribora, delavci, ki so bili tu že leto ali pa dve pred nami. Bila je družina Habjanič, Pospešil in drugi, ki se jih ne spomnim več. Nekako smo se sprijaznile in se našle na dvorišču. Moški so se našli v gostilni. Veliko so hodili v bloke, tja, kamor so prvo leto prišli kot delavci v Augsburg. Podjetje MAN, v katerem je delal tudi Franci, je imelo tri ali štiri bloke, v katerih so živeli sami fantje v sobah, štiri ali celo šest postelj v eni sobi. Tja so hodili naši možje ob nedeljah kartat. Če je katera imela srečo, da je mož prišel ob enih ali dveh na kosilo, je bilo že kar lepo.

»Za vsa nemška industrijska središča je značilna skoncentriranost tujcev v določenih mestnih predelih, navadno starejših, od koder se Nemci izseljujejo v novejša stanovanja ali novogradnje v 'boljših' četrtih. Marsikje bi določene stavbe porušili, če se ne bi vanje zaradi nizkih najemnin in začasnosti vseljevali

tujci,« navaja Ingrid Slavec v svojih raziskavah o Slovencih v Mannheimu (1982: 69), kar potrjujejo tudi navedbe Jane in Franca Kolmana. Tudi njemu je njihovo prvo skupno stanovanje v Nemčiji ostalo v neprijetnem spominu: »Živel smo v stari hiši, nekaj mesecev za tem, ko smo se odselili, hvala bogu, da smo morali iti ven, se je hiša podrla. Bilo je grozno, pitna voda je bila na stopnišču, v enem nadstropju so bila tri stanovanja in eno stranišče, pipa je bila preprosto zunaj na stopnišču.« Ne le bivanjski pogoji, tudi možnosti zaposlitve za pridružene družinske člane niso bili zavidljivi. Jana je v začetku delala nezakonito (na črno), ker še ni imela delovnega vizuma. S seboj na delo je peljala hčer v vozičku. Delala je pri nemški družini, ki je imela pekarno in slaščičarno:

Oni so ob približno šestih končali delo in je bilo treba počistiti. Ingrid je v vozičku spala, jaz sem pa vse počistila. Če je bilo treba, sem gospe pomagala v stanovanju, zlikala sem ali zašila, kar je bilo treba. Ona je bila ves dan v službi, prodajala je v svoji pekarni. Bila je krasna ženska, dobra, dobili smo kruh in sladkarije in vse, kar je ostalo. Na žalost jaz nisem znala nemškega jezika, ona pa se je želela z menoj pogovarjati, vendar sem jaz znala le »danke«, »bitte« pa še mogoče »guten tag«, »auf wiedersehen«, drugega nisem znala. Pokazala je z roko, kaj moram delati, z rokami sva se pogovarjali, veliko z rokami, ampak ona je bila takrat srečna, ker je imela nekoga za pomoč. Potem pa je Ingrid zrastle in ni bila več mirno v vozičku.

Včasih odide na delo v drugo državo najprej eden od staršev, otroka pa prepusti v skrb širši družini, včasih odideta oba. Iz slovenske zgodovine izseljevanja so znani primeri slovenskih aleksandrink: v Aleksandriji, ob gradnji in po odprtju Sueškega prekopa, so ženske delale od konca 19. stoletja pa vse do sredine 20. stoletja, da so zaslužile za doto, da otroci niso bili lačni in da so rešile kmetije izpod bremen visokih davkov ali pred prodajo. Plačane so bile veliko več, kot če bi delale one ali njihovi možje v Trstu (Makuc 1994; Koprivec 2013; Milharčič Hladnik 2014, 2015, 2020: 415–427). Tako kot mnogi drugi, tudi tisti, ki so odhajali v Nemčijo delat v drugi polovici 20. stoletja, niso odšli z namenom, da se izselijo za vedno. Za otroka so pogosto prva leta skrbeli stari starši, kot navaja Albert Mlakar iz Stuttgarta: »Živel sem pri stari mami in na Ptujju končal peti razred, ko so se starši odločili, da bodo ostali v Nemčiji. V Nemčijo sem prišel leta 1979. Zame je bil to velik šok« (Vižintin 2016: 160–161; več o migracijskih izkušnjah otrok gl. Žitnik Serafin 2015b; Bofulin 2016: 174–185). Tudi Jana in Franc Kolman sta se odločila, da bodo nekaj časa njuno prvo hčer pazili stari starši v Sloveniji.

Dogovorila sva se s Francijevo mamo, Kolmanovo mamo Justi, da ji bomo pripeljali Ingrid. Ona bo pazila nanjo, jaz bom lahko delala. Če zdaj pomislim, da bi morala

dati nekomu svojega otroka, ga nikakor ne bi. Ampak takrat mi je bilo pomembno, da sem z možem, da služim denar, bila sem mlada. Ko se zdaj pogovarjava s hčerjo, ne more razumeti, zakaj sem jo oddala, ampak jaz sem bila mlada in sem samo želela biti skupaj z možem. Ta želja je bila močnejša, kot to, da sem z otrokom. Ingrid je bila približno leto in pol pri stari mami, mama Justi je vsa zacvetela, ker je bil otroček v družini. Njej je bilo lepo, doživela je vse: muce, krave, prašičke, kokoši, vse, kar se dogaja na kmetiji. Tudi dedek jo je imel zelo rad, bila sta kot eno z dedkom, še danes ga ima v srcu.

V vlažnem in za bivanje neprimernem stanovanju sta Jana in Franc Kolman z drugimi priseljenkami, priseljenci iz Slovenije živela še približno eno leto, potem pa so se preselili v drugo stanovanje. Nemška zakonca Endres, sosednja podnajemnika, s katerima so si delili stranišče, sta bila Jani in Francu v veliko podporo: pazila sta na hčer Ingrid, ko se je ta vrnila v Nemčijo, živet s starši, katerih bivanjski pogoji so se izboljšali:

Imeli smo spalnico, majhno dnevno sobo, v kateri sem lahko na štedilniku kuhala, kopalnice ni bilo. To je bila tudi stara zgradba, visoka hiša s tremi nadstropji, ki je imela 12 ali 14 stanovalcev. Gospa Endres, ki je živela z nami, je pazila na Ingrid, odkar sva jo prijavila leta 1972 v Augsburgu. To ni potekalo brez kakršnega koli nadzora, socialna služba je najprej preverila stanovanje, koliko je veliko, potem so Endresevi podpisali, da prevzemajo čez dan odgovornost za otroka. Ingrid je bila pri družini Endres sprejeta kot vnukinja, zelo so jo imeli radi. Gospod in gospa Endres sta bila naša prijatelja, bila sta na vseh rojstnih dnevih, bila sta kot naša starša. Pomagala sta nam, Ingrid je od njiju za rojstni dan dobila kolo in druga darila. Potem smo se preselili nazaj na Oberhausen, to je del Augsburga, v večje stanovanje, in Ingrid je šla v vrtec. Bila je v prvi skupini leta 1973, ko so odprli nov vrtec. Vrtec je bil cerkven.

Nemški jezik se je Jana Kolman učila s prijaznima nemškima sosedoma Endres, čeprav sta govorila v močnem bavarskem narečju, predvsem pa s sosedo istih let in podobnim življenjskim slogom:

Bila je Nemka, bili sva istih let in sva imeli enake interese. Skupaj sva šli na igrišče, šola je bila blizu, tako da je bilo veliko stikov. Ona je bila tudi sama, mož je skoraj ves teden vozil, imela je dva otroka, večkrat smo bili skupaj na igrišču. Pomagala mi je. Potrebovala sem približno pet let, preden sem govorila v celih stavkih. Takrat ni bilo zanimanja z nemške strani, da bi mi, tujci, imeli kakšne tečaje za jezik, tega ni bilo. Kar dolgo sem potrebovala. Prek televizije se je bilo najlažje naučiti jezika, ker si ga poslušal. Tudi zaradi izgovorjave, kajti domačini govorijo v bavarskem narečju.

Gospod Endres je Jani Kolman pomagal, da je prišla do svoje prve zakonite službe in delovnega vizuma. V tovarni torbic, kovčkov in nahrbtnikov Deuter je Jana delala približno eno leto, v začetku leta 1974 pa je bila zaradi krize odpuščena. Poiskala si je drugo delo, zaslužila je več, ko je preverjala kakovost vzmeti »točno na tisočinko metra. Mehaniki so bili do nas, delavk, nesramni. V tem podjetju sem delala eno leto in tudi oni so imeli krizo, kot zadnja zaposlena sem tudi prva dobila odpoved, po enem letu. In sem bila spet doma.« V svojem življenju je v Nemčiji zamenjala kar nekaj zaposlitev; iz svoje prve službe se spominja koncentracije Slovenk med delavkami in diskriminacije nemških delavk do njih:

Precej starejših delavk je bilo tam zaposlenih in one so se kar nesramno obnašale do nas. Kot da bi se bale, da jim bomo vzele delovna mesta. Na težkih strojih so delale skoraj same Slovenke. Vse se je delalo ročno. Kovček se je sešilo, potem sta se vstavila dva okvirja. Najprej se je moralo namazati z lepilom in kovček se je postavilo v pečico, usnje je moralo biti mehko, da so lahko v kovček vstavile okvirja. Prvič, lepilo je zelo smrdelo, drugič, z desne strani je prihajala vročina, ker je bila pečica prižgana vseh osem ur, in so imele zelo težko delo.

Tudi Franc Kolman je zamenjal službo, ko mu je potekla enoletna pogodba v MAN-u. Menjavanje služb, iskanje boljših delovnih pogojev, višja plača, težnja po osamosvojitvi, sprejemanje novih izzivov so bile stalnice v življenju marsikaterega slovenskega izseljenca, izseljenke, tudi v poklicnem življenju Jane in Franca Kolmana. Ker je bil Franc Kolman v gradbenem podjetju kot voznik tovarnjaka zadovoljen, ni bilo enostavno sprejeti ponudbe, da postane voznik tovarnjaka in distributer pri uvozno-izvoznem podjetju Šoba – to možnost so mu ponudili sorodniki iz Sevnice, ki so že delali pri tem podjetju:

Prišle so stvari, ki mi niso odgovarjale, potem sem iskal drugo službo in jo tudi našel. Tam sem tudi hitro nehal, ko sem dobil prvo plačo, ker mi nismo poznali bruto plače. Pri nas si dobil toliko, kolikor si se zmenil. Jaz sem govoril o neto plači, ona pa o bruto plači, bila je velika razlika, ker si moral še davek plačati. Potem sem šel v eno veliko gradbeno podjetje. Tam je bilo v redu, bil sem edini med samimi Nemci, bilo nas je približno 20 šoferjev. Sem dolgo odlašal, preden sem se odločil, da sem šel k Šobi. Tam se delal 14 let. Bil sem šofer in delal sem v trgovini, pač vse, kar je bilo treba. Podjetje Šoba je uvažalo vse naše stvari, vse, kar naša balkanska kuhinja potrebuje. Največ sem vozil po Nemčiji, če se je mudilo, smo šli pa hitro dol (tj. v Jugoslavijo) po zalogo. Šoba je zalagal vso Nemčijo in Belgijo, kar sem jaz vozil, drugače je pa razpošiljal po vsem svetu. Zaradi Berlina sem moral zamenjati potni list: ko smo šli prek Vzhodne Nemčije, si dobil vsakič dva žiga. Skoraj vsak mesec sem bil, desetkrat na leto sem bil gotovo v Berlinu.

Podjetje Šoba je z leti zmanjševalo svoj trg, odpuščali so voznike tovornjakov. Po 14 letih je Franc Kolman septembra 1987 ustanovil svoje podjetje Gastropartner servis, G. P. S., Franc Kolman. V Augsburgu sta z ženo v trgovini deset let prodajala jugoslovanske specialitete. Potem je Franc Kolman prevzel v Münchnu Šobino franšizno trgovino, skupaj z zaposlenimi in blagom:

Od božiča do novega leta sem se moral odločiti, ali bom prevzel ali ne. Bil je precejšen zalogaj, bili so delavci in precej denarja v blagu. Nisem bil navajen tega in sem se s strahom odločil prevzeti. Bilo nas je tudi pet, ko se je delalo novembra in decembra, drugače smo bili trije. Trgovino v Augsburgu je potem prevzela žena. Imeli smo popoldanski delovni čas, trgovinica je imela 30 m², ampak to je bil takrat začetek.

Franc Kolman je v podjetju Gastropartner servis, G. P. S., leta 2019, ko je bila z njim posneta življenjska zgodba, še naprej uvažal iz Slovenije hrano in vino v Nemčijo ter z njimi oskrboval gostinske lokale na Bavarskem, ki pripravljajo slovensko in balkansko hrano, strežejo slovensko vino. To počne tudi po upokojitvi. Jana Kolman je vodila družinsko trgovino v Augsburgu, kot prodajalka je delala v trgovini v Münchnu, pozneje v tekstilni tovarni. Pred upokojitvijo leta 2017 je 13 let delala v pralnici v augsburški bolnišnici. Skladno z nemško zakonodajo se je lahko upokojila, ko je dopolnila 65 let, nekaj let prej pa je že izpolnila drugi pogoj, tj. 45 let delovne dobe. Pri razvoju njihovih podjetniških idej sta bila Jana in Franc Kolman v podporo tudi svojim trem otrokom, zadnja leta predvsem sinu Franciju ml. v restavraciji Gasthaus zum Spickel v Augsburgu. Tam lahko gostje naročijo tudi slovensko vino iz Goriških brd in jedo originalne kranjske klobase.

V Nemčijo za največ pet let

Izseljeni iz Slovenije v drugi polovici 20. stoletja sodijo po Paulu Schefferju (2011) v drugi in tretji val priseljevanja v Zahodno Evropo. Kljub prvotnemu pričakovanju, da se bodo sčasoma vrnili, od koder so prišli, se je izkazalo, da je njihova naselitev trajna: z/za njimi so prišli družinski člani, ki predstavljajo zdaj tretjo in največjo skupino priseljencev v večini zahodnoevropskih držav (Scheffer 2011: 144). Tako je Nemčija v drugi polovici 20. stoletja postala izrazito priseljska država, čeprav je to zanikala (Castles, Miller 1998). Pričakovala je, da se bodo nemški priseljenci vrnili v izvirne dežele, za kar je skrbela tudi z uradnimi predpisi, ki so urejali začasno (!) zaposlitev ter onemogočali dostop do nemškega državljanstva in iz tega izhajajočih pravic. Ko je leta 1973 Nemčijo zajela gospodarska kriza, je 30. novembra 1973 z odlokom prepovedala zaposlovanje tujih delavcev. Prelomnica je zaznamovana tudi v Nemškem muzeju izseljevanja, ki obravnava zadnjih 300 let nemškega izseljevanja in priseljevanja: v prvem delu muzeja so predstavljene izbrane življenjske zgodbe med 7,2 milijona ljudmi, ki so

zapustili pristanišče Bremerhaven v letih 1830–1974, čez muzejski most pa stopijo obiskovalke, obiskovalci v leto 1973, ko so naslovnice časopisov z debelimi črkami oznanjale, da je Nemčija zaprla meje za gostujoče delavce (Eick 2017: 96–97).⁷⁴

Migracije so v obdobju 1974–1979 stagnirale, a število tujcev se ni zmanjševalo; ravno nasprotno, s prenehanjem kroženja so se v Nemčijo preselile še družine delavcev.⁷⁵ V osemdesetih letih je nezaposlenost v Nemčiji naraščala, zato so nemške oblasti poskušale vračanje zagotoviti s finančno pomočjo ob vrnitvi, s poostrenim nadzorom nad izdajanjem, podaljševanjem dovoljenj za delo ter z ostrejšimi pogoji za doseljevanje otrok, a vračanje je zavirala tudi gospodarska, družbena in politična kriza v Jugoslaviji (več v poglavju Politični, ekonomski in družbeni vidiki migracij na Slovenskem po drugi svetovni vojni). O kompleksnih razlogih, zakaj sta v Nemčiji z Jano ostala in vztrajala, je razmišljal tudi Franc Kolman:

Osebnostno sem rekel, da bom v Nemčiji največ pet let. Potem pa smo potrebovali pet let, da smo se sploh postavili na noge. Bili smo mladi za vse skupaj, jaz sem bil star 22 let, žena 18, najprej sva se morala sama ustaliti, niso bili preprosti časi. Primorani smo bili podaljšati, po petih letih nismo imeli še nič. Družina je rastla, žena je bila doma, z eno plačo ne moreš veliko narediti, ravno tako kot pri nas ne. Potem se je podaljšalo za deset let, dekleti sta bili že v šoli. Takrat sem delal pri Šobi, vse je bilo zelo stabilno, dokler se ni izvedelo, da bo vse skupaj zmanjšal. Po 15 letih hiša še ni bila dokončana doma. No, saj smo stanovali v njej, vendar ni bila dokončana.

Maja 1976 se je Jani in Francu Kolmanu rodila druga hči Aleksandra. Jana Kolman jo je šla roditi v Slovenijo v porodnišnico Brežice. K Francevim staršem v Sevnico se je odpeljala približno dva tedna prej: »Moj mož je želel, da se otroci rodijo v Sloveniji, in je naročil mami, da poskrbi zame, tako da sem bila preskrbljena pri porodu in po porodu,« se s hvaležnostjo spominja Jana Kolman. Franc Kolman se je pripeljal v Brežice dva ali tri dni po porodu; Jana je bila zelo srečna, ko ga je zagledala. Veliko pozneje ji je Franc povedal, kaj je doživel med vožnjo. Na poti se je zgodila prometna nesreča, ena od mnogih, ki so jim bili priča na nenehnih poteh med Nemčijo in Jugoslavijo:

Franc je bil prvi, ki se je pripeljal do tiste nesreče. Vsi so bili privezani, avtomobil je začel goreti in pred njegovimi očmi so vsi v njem zgoreli. Tega ne moreš predelati v eni noči. Pomagati jim niso mogli, ker je avtomobil ves gorel, niso se mogli niti približati,

74 Čeprav je od druge polovice 20. stol. Nemčija znana predvsem kot dežela priseljevanja, se iz nje tudi izseljujejo: vsako leto se v 21. stol. izseli okoli 100 000 Nemcev, med njimi zdravniki, ki se zaposlujejo v Švici, Skandinaviji, Avstriji, ZDA in Avstraliji (Eick 2017: 6).

75 V Baden-Württembergu so bili leta 1977 jugoslovanski delavci in njihovi družinski člani skupaj s Turki najštevilčnejša skupina priseljenih (Slavec 1982: 61).

ker je bila nevarnost, da bo avtomobil eksplodiral. Niso mogli pomagati. Njemu je ta šok ostal za vse življenje, in zato se on noče privezati v avtomobilu. To so takšne stvari, ki jih doživiš na poti, drugače je, če si na enem mestu, tega ne doživiš, to je usoda. Enkrat, ko smo se vozili domov, se je pred nami ponesrečila turška družina, ker je on zaspal. V avtomobilu so bili trije otroci in žena. Peljali smo se za njimi in videli, kako se je avtomobil začel prevračati navzdol, ni bilo tako daleč, ampak vseeno se je avtomobil obrnil. Niso bili privezani, prišli so ven, spomnim se, da je bil en otrok popolnoma bled. Jaz sem bila bosa, ko si v avtomobilu več ur, si daš čevlje dol. Šipe so se razbile in jaz sem bosa tekla do otrok. Avtomobil ni eksplodiral. Gospa je kričala na njega, ker je zaspal. Od utrujenosti – in avtomobil se je obrnil. Veš, koliko je bil takšnih primerov! Družine so se vozile iz Düsseldorfa ali pa iz Berlina, veš, koliko nesreč je bilo samo zaradi utrujenosti. V petek si najprej osem ur delal, se na hitro odpravil in potem si šel vozit, velikokrat je samo eden vozil, in če je pripeljal iz Düsseldorfa do Avstrije, veš, kako je že bil utrujen, oči so se mu same zapirale. Ljudje so bili preprosto preutrujeni in so za volanom zaspali.

Vozniški izpit je Jana Kolman naredila v Nemčiji že leta 1974, na kar je zelo ponosna.⁷⁶ Pisni del izpita je opravila v srbohrvaškem jeziku, slovenščine ni bilo na voljo, nemščine pa še ni znala dovolj. S tem izpitom je lahko vozila tudi traktor, motor in tovornjak do 7,5 tone. Da je lahko vozila avtomobil tudi ona, je bilo zelo pomembno, saj sta si naporne in dolge vožnje v Slovenijo in nazaj v Nemčijo z možem razdelila. V Sevnico se je družina Kolman pripeljala, kadar koli je bilo mogoče, ko so imeli otroci 14-dnevne počitnice in čez vikende, saj so si želeli, da bi bila hiša čim prej zgrajena:

Za veliko noč, ko so imeli otroci počitnice, binkoštno praznike, za božič. To so bili tudi termini, ko smo delali v hiši, če smo imeli delavce, če so bili pripravljeni, da so nam v tem času pomagali, da so nam zidali ali delali kar koli. Velikokrat smo se v petek vozili v Slovenijo domov po službi, v nedeljo smo se že vračali in šli v ponedeljek v službo v Nemčiji. Ves čas smo delali na hiši, do zadnje minute, bom rekla, in se v zadnji minuti tudi vozili.

Doroteja Oblak, ki je bila kot socialna delavka leta 1971 napotena v Nemčijo »za oskrbo delavcev iz Jugoslavije« najprej v Porurje, leta 1975 pa je nadaljevala delo v Stuttgartu, je tovrstni način življenja opisala z naslednjimi besedami: »Ljudje so prišli na delo, hoteli so čim prej zaslužiti denar in se potem vrniti v domovino. Živel so za tam in potem. Na tukaj in zdaj so pozabili« (Doroteja Oblak v Štrubelj

⁷⁶ Jana Kolman izpostavi, da njeni svakinji v Sloveniji nista nikoli naredili voznškega izpita, čeprav sta mlajši od nje, medtem ko sta brata voznški izpit naredila. Po njenem mnenju so bili glavni razlogi finančni stroški, ki so bili za opravljanje voznškega izpita (tudi takrat) visoki.

2012: 29). Iz Nemčije so v svoje jugoslovanske domove in k svojim sorodnikom vozili električne stroje, gospodinjske in glasbene, npr. televizije, radie, kasetnike. Vedno so kupili veliko sladkarij za otroke, čokolade in čokoladna jajca za veliko noč. Tudi nazaj grede v Nemčijo so bili avtomobili polni, čeprav so bili prehodi jugoslovansko-avstrijske in avstrijsko-nemške meje dolgotrajni in polni kolon. Vozili so »domačo hrano in domač krompir, ker je bil najboljši, nemški krompir sploh ni bil dober. Vse, samo so nam ogromno stvari zasegli. Morali smo iti na poseben pas, kamor zapelješ avtomobil in ga pregledajo od spodaj, vsako luknjico v njem so pregledali, odvili vijake, že takrat, ja. V začetku so pobrali tudi krompir, sveže, neprekajeno meso. Vse so pobrali,« se spominja težavnih prehodov Jana Kolman in dodaja: »Kolone in kolone in še enkrat kolone! Takrat je bilo čakanje na mejah. Ljudje vseh narodnosti so potovali, Turki, Grki, vsi so potovali z avtomobili, vsi narodi iz Jugoslavije, domov za praznike. Mi smo se vozili po 14, 16 ur.«⁷⁷

Leto 1979 je bilo za Jano in Franca Kolmana prelomno. Bila sta med soustanovitelji slovenskega društva: po dveh letih priprav in prepričevanja na različnih uradih je Slovenkam in Slovencem v Augsburgu uspelo, da so ustanovili Slovensko kulturno-športno društvo Drava Augsburg (več v poglavju Organiziranost, Zvezna republika Nemčija; Vižintin 2021). V istem letu sta v Sevnici začela graditi hišo, pred tem sta štiri leta čakala na potrebna dovoljenja. Ulf Brunnbauer ocenjuje, da je izseljevanje pomembno vplivalo na jugoslovansko družbo. Kot primer navaja hiše, ki so jih zidali izseljenci v svoji izvorni državi, in poudarja finančno podporo družinam. Povratniki so v svoje prvotno okolje prinesli nove kulturne navade in vrednote, vzpostavljene so bile vezi med lokalnimi skupnostmi in svetom (2009: 33). Jana in Franc Kolman sta hišo v Sevnici gradila z namenom, da se bosta čez nekaj letih vrnila v Slovenijo, tako sta vsaj načrtovala na začetku, kot to opisuje Jana Kolman:

Vsi smo govorili, da bomo približno do pet let v Nemčiji in da se vrnemo, zgradimo hišo in bomo spet doma. Realnost je, da smo pred enim letom [2018] zgradili hišo, končali smo balkone. Se pravi, da smo gradili hišo 40 let. Mi gremo radi domov, v Sevnico, ampak vrnilo se ne bomo nikoli, ker je vsa družina tukaj, vnuki in naši otroci. In že pravnuki. To se pravi, da bomo živeli v Nemčiji do smrti. Otroci bodo ostali tu, tu je njihovo življenje. Pomembno je, da družina ostane skupaj. Minilo je že kar precej časa, odkar smo se tako odločili.

Marca 1987 se je Jani in Francu Kolmanu v Augsburgu rodil tretji otrok, sin Franci. Najstarejša hči Ingrid se je poročila z Nemcem Wernerjem. Dalibor, partner

77 Leta 2019, če ni nobenih zastojev, se razdalja Augsburg–Sevnica (580 km, mimo Salzburga) z osebnim avtomobilom prevozi v približno šestih urah.

druge hčere Aleksandre, je potomec bosanskih priseljencev iz Nove Gorice; po sesutju gradbeništva in gospodarski krizi v Sloveniji je šel leta 2012 delat najprej v Avstrijo, od leta 2015 pa dela in živi v Nemčiji. Najmlajši sin se je leta 2020 poročil s Saro, katere starši so pribežali iz Irana po iranski revoluciji leta 1979. »Naša družina je zelo mednarodna,« je z nasmehom in ponosom povedala Jana Kolman.

Tudi zaradi ljudi, ki jih imaš rad, se po upokojitvi ni enostavno preseliti (nazaj domov) iz Nemčije v Slovenijo, pa čeprav je bilo to ob izselitvi načrtovano in je bila s tem namenom zgrajena hiša v Sloveniji – in včasih se človek vsepovsod počuti kot tujec, kot to opisuje Franc Kolman:

Vsak je nekaj dosegel tu gor, v Nemčiji, če ne drugega, vsaj svoje stanovanje je kupil ali si je drugače uredil življenje. Po 50 letih se le ustališ, se najdeš, poženeš korenine. Če sem odkrit, bi zdaj od tu težje odšel kot pa takrat, ko sem šel gor. Samo takrat sem bil mlad in razmišljalš pozneje, ko te tare domotožje. Če bi se bilo treba odločiti, ne bi bil problem iti, vendar se mi zdi, da bi bilo vseeno težje kot takrat, ko sem šel gor. Ko prideš domov, imaš znance – tu imaš prijatelje, tu je razlika. Tudi če se srečaš, se skoraj nimaš o čem pogovarjati, ker vsak živi v svojem svetu. Včasih smo bili, pravzaprav ne samo včasih, tudi danes lahko rečem, da smo tujci tu in doma. Včasih, dokler so se marke domov nosile, smo bili zanimivi, ko smo hišo delali, vse mogoče se je delalo, da si prišel do materiala, da si delal. Preplačevalo se je, moral si več plačati delavca.

Po 23 podnajemniških letih sta Jana in Franc Kolman kupila hišo v Augsburgu: »Vzela sva kredit in hiša je izplačana. Bil je velik zalogaj, hiša je bila zelo, zelo draga, ampak sva srečna, da sva naredila ta korak in da najini otroci lahko pridejo nekam domov. Zelo smo srečni v tej hiši. Imamo malo vrta, trto izabelo, vinogradniško breskev, sevniško voščenko, tj. je jabolko, vse je iz Sevnice,« je s ponosom povedala Jana Kolman. Leto 2020 je bilo za Jano in Francija Kolmana v znamenju 50-letnic: 50 let poroke, 50 let prihoda v Nemčijo (za Franca, za Jano pa 49), 50 let sta praznovala hči Ingrid in njen mož Werner.

Dopolnilni pouk slovenščine in društvo Drava Augsburg

Leta 1978, ko so potekale intenzivne priprave za ustanovitev slovenskega društva v Augsburgu, je v Nemčiji delovalo že 16 slovenskih društev,⁷⁸ dopolnilni pouk

78 Slovensko kulturno-umetniško društvo Triglav (štiri enote: Stuttgart, Nagold, Reutlingen, Böblingen-Sindelfingen s centralnim upravnim odborom (CUO) v Stuttgartu); Slovensko kulturno in športno društvo Bled – Essen; Slovensko kulturno prosvetno društvo Sava – Frankfurt; Slovenska katoliška skupnost Berlin; Slovensko kulturno in športno društvo Triglav – München; Klub Jugoslovna »Sloga«, Slovenska sekcija Celje, Grevenbroich; Slovensko kulturno in športno društvo France Prešeren, Burscheid; Kulturno in športno društvo Maribor, Hilden; Klub Slovenija, Gütersloh; Slovensko kulturno prosvetno društvo

slovenščine pa je izvajalo v Nemčiji 14 učiteljic, učiteljev, od tega tri na Bavarskem: Martina Vizjak in Melita Žižek v Münchnu, Olga Kerčmar v Ingolstadt. Tudi Slovenke in Slovenci v Augsburgu so si prizadevali, da bi njihovi otroci obiskovali pouk slovenščine, kajti »Slovenci se radi družimo. Mi, mlade družine, smo imeli idejo, da bi imeli naši otroci, ki so bili že dovolj stari za šolo, slovensko šolo, je razložila Jana Kolman. Organizacija dopolnilnega pouka slovenščine za otroke v Augsburgu je bila pravzaprav razlog za ustanovitev Slovenskega kulturno-športnega društva Drava Augsburg (v nadaljevanju društvo Drava Augsburg). Ustanovljeno je bilo 4. maja 1979, priprave na ustanovitev pa so se začele dve leti prej v Münchnu, se spominja začetkov Jana Kolman:

Povezana sva bila z Münchnom, hodila sva v administrativno šolo. Velikokrat sva se srečala tudi z učiteljico dopolnilnega pouka v Münchnu, z gospo Martino Vizjak. V Münchnu so že imeli šolo in ona je predlagala, da zberemo naslove staršev, organiziramo sestanek staršev in da se dogovorimo za slovensko šolo v Augsburgu. To nalogo sva prevzela midva. Prosila sva tudi gospoda Jožka Bucika, slovenskega župnika, ki je že imel naslove družin; on nama je posredoval veliko informacij. Vzporedno so nam svetovali s konzulata v Münchnu, da ustanovimo društvo, slovensko društvo. Tako smo se dogovorili za prvi sestanek v Klubu Jugoslovanov, organizirali smo upravni odbor in na prvi prireditvi volili predsednika, podpredsednika, blagajnika.

Šole v maternih jezikih »gastarbajterjev« oz. delavcev na začasnem delu so bile del nemške politike do priseljenih delavcev v t. i. neimigracijski državi, v kateri so »spodbujali pripravljenost na vrnitev/začasno družbeno integracijo/ pripravljenost na odhod«; še precej bolj je bilo to očitno v odnosu do Turkov, najmočnejše manjšine, ki je izšla iz delovnih migracij (Bade 2005: 373–374; Mortan, Sarfati 2012). Tudi otroci iz drugih republik nekdanje skupne države Jugoslavije prva leta niso hodili v nemške šole, ampak v jugoslovansko šolo, v kateri je potekal celoten pouk v srbohrvaščini, nemščina pa je bila ponujena kot tuji jezik. Pozneje se je to spremenilo, vsi otroci so hodili v nemške šole, popoldne pa v t. i. jugoslovansko šolo, kot dopolnilni pouk srbohrvaščine, se spominja Jana Kolman. Opis podrobnejših zapletov pred ustanovitvijo dopolnilnega pouka slovenščine v mestu Augsburg dodaja Franc Kolman. Ta je v enem izmed jugoslovanskih društev srečal gospoda Ilića, jugoslovanskega konzula za šolstvo, ki je obljubil, da se bo ustanovila tudi slovenska šola.

Lastovka, Ingolstadt; Slovensko društvo Ljubljana, Essen; Slovensko kulturno in športno društvo Planinka – Ravensburg (Pogačnik idr. 1978).

V Augsburgu sta že bili organizirani celodnevna srbohrvaška šola in dopolnilna šola srbohrvaščine. Za Slovence šole ni bilo. Ko sem spet šel enkrat službeno na konzulat v München, niso ničesar vedeli, ker so se ljudje med tem časom zamenjali. Poslali so me naprej do drugega. Predlagal je, da zberemo naslove, da imamo nekaj v rokah. Pa sva res, vsem, ki sva jih poznala, sva z ženo Jano razdelila liste, da so se podpisali. Vsi so se podpisali, tudi Hrvati in Bošnjaki, tako da smo imeli več kot 100 podpisov. Potem so nam na sestanku dejali, da naj ustanovimo društvo. Mi takrat o društvu še nismo razmišljali. Pozneje smo ugotovili, zakaj društvo: naša naloga je bila, da smo hodili na občine in urade ter nagovarjali ljudi, da bi nam čim prej izdali dovoljenje za šolo. Uradnike je bilo treba prepričati, da ima Slovenija svoj jezik, da slovenski jezik ni zastopan na jugoslovanski šoli. Tisti, ki so bili na višjih mestih, izobraženi, so že vedeli, da ima Jugoslavija več jezikov, vsi pa ne.

Jana Kolman, članica upravnega odbora društva Drava Augsburg in desna roka številnih predsednic, predsednikov v 40 letih delovanja društva, se zelo dobro spominja začetkov pouka, ki ga je delno financiralo mesto Augsburg, delno pa Jugoslavija, in prvih učiteljic:

Dopolnilni pouk je na začetku obiskovalo ogromno otrok, več kot 80, imeli smo seznam s 112 otroki. Prva učiteljica je bila gospa Olga Krčmar iz Ingolstadta. Potem jo je zamenjala učiteljica Majda Bešlagić iz Kranja. Šla je od družine do družine in iskala stike. Ona je bila učiteljica dva mandata, vlado v Sloveniji smo prosili, če ji lahko podaljšajo še en mandat, ampak niso. Pozneje smo dobili gospo Nevenko Nemec, ki ni bila tu dolgo, mislim, da je bila eno leto, mogoče dve leti. V Augsburgu so nam dovolili dopolnilni pouk v šolah. Pouk je potekal ob sobotah, nekaj časa je potekal med tednom, ob četrtnih, ampak ne dolgo. Največkrat je bil dopolnilni pouk ob sobotah, od 9. do 12. ure. Pripeljali smo jih starši, nekateri so vozili 20 ali celo 30 km daleč, da so pripeljali otroke v šolo.

V Piranu se je oblikovala folklorna skupina, vrstili so se izmenjave otrok in letovanja. Z Občino Piran so leta 1984 podpisali listino o sodelovanju. Tako v Augsburgu kot v Piranu so bili posamezni ljudje za sodelovanje še posebej pomembni:

Prvo izmenjavo slovenske dopolnilne šole je organizirala gospa Tončka Senčar. Gospa Tončka je povezava med Augsburgom in Piranom; vsa leta nam je priskrbela veliko dobitkov za tombolo, ona osebno je šla od podjetja do podjetja in dobila zelo lepe dobitke, iz knjižnice Piran so pripeljali ogromno knjig. Ker društvo nima svojih prostorov, smo te knjige največkrat spravljali po stanovanjih. 40 let že sodelujemo. Pri različnih prireditvah so nas obiskali prejšnji župani Pirana, prihajala je Tončka Senčar, mi smo bili večkrat v Piranu.

Usklajevanje službenih obveznosti, družinskega življenja, prostega časa in društvenih dejavnosti ni bilo vedno enostavno: »Na prvem mestu je bila vedno družina – s tem da smo bili vsi vključeni v vsa dela in v vse programe društva. Na drugem mestu je bilo vedno društvo,« je pojasnila Jana Kolman – čeprav se njeni otroci z njo ne bi strinjali. Najstarejša hči Ingrid meni, da je bilo društvo prevečkrat na prvem mestu, da je bilo staršem društvo zelo, če ne preveč pomembno: »Moji starši so ves svoj prosti čas porabili za delo v društvu, nikoli za nas, otroke, in to me je motilo. Še danes me moti, koliko je to pomembno očetu. Seveda smo bili vedno skupaj, ko so bile kakšne prireditve, ampak niso bili z nami (Ingrid Hartl 2017).«⁷⁹ Hči Ingrid je dala svojim otrokom, vnukinjam Jane in Franca Kolmana, na izbiro, ali želijo iti k dopolnilnemu pouku slovenščine ali želijo plesati pri slovenski folklorni skupini ali ne (dve hčeri sta sodelovali, dve ne) – medtem ko ona ni imela izbire. Podobno vztrajni so bili tudi nekateri drugi starši: »'Mami, ati, danes je sobota, zakaj moramo v šolo? Vsi drugi otroci imajo ta dan prosto, le mi moramo zgodaj vstajati, ko pa bi bilo tako lepo malo poležati. Zakaj je to potrebno?' [...] Po nekaj trenutkih obotavljanja in odpora so se otroci vdali odločni volji staršev« (Bečan idr. 2004: 13–14).

V društvu Drava Augsburg so poleg podpore dopolnilnemu pouku slovenščine delovale različne sekcije, organizirali so mnoge prireditve, proslavljali so praznike, Nemcem in Nemkam so predstavljali lepote Jugoslavije in Slovenije, sodelovali so na medkulturnih prireditvah mesta Augsburg. Zelo dejavnih je bilo nekaj družin in njihovih družinskih članov, se spominja Jana Kolman:

Če ne bi nekaj družin držalo skupaj, ne bi prišli do 40 let. V Augsburgu so bile to družina Habjanič, od prvega mandata družina Javernik, družina Strelec, ki se je vrnila v Slovenijo na Ptuj, družina Pospešil, gospa in gospod sta že pokojna, mi, družina Kolman, družina Savski in še nekaj drugih. Ko so otroci začeli hoditi v slovensko šolo, so bili vključeni v program, kadar smo imeli prireditve, v začetku so bile to: dan žena, dan mladosti, dan državnosti. Midva sva bila aktivna v različnih sekcijah: dramska sekcija, folklorna, ženska, izletniška sekcija, kegljači. Na vseh teh prireditvah so bile v bistvu najaktivnejše ženske, najbolj iskane, ker so držale društva skupaj, celotno skupnost, skrbele smo za blagajno na prireditvah, ob prodaji dobrot, ki so jih ženske pripravile doma. Vključeni smo bili tudi v nemške prireditve, folklorja je vedno nastopala v središču mesta, ko je bil dan tujcev, naj-

79 Intervju z Ingrid Kolman, takrat še Hartl, najstarejšo hčer Jane in Franca Kolmana, je bil posnet 23. aprila 2017 na 22. Posvetu slovenskih društev, katoliških misij, učiteljev, socialnih delavcev in članov folklornih skupin v Nemčiji (21.–23. aprila 2017, Viölau), v organizaciji Slovenskega kulturno-športnega društva Drava Augsburg, za potrebe projekta Sodobne strategije slovenskih izseljencev za ohranjanje etnične identitete (2016–2018), gl. Žitnik Serafin, Kalc, Mlekuž, Vižintin (2018).

večkrat smo imeli svojo stojnico, na kateri smo predstavili Slovenijo, Jugoslavijo na začetku, in tudi naše dobrate: potice, kranjske klobase, pršut. V začetku sva bila oba v folklorni skupini, tudi otroci so plesali, vsi trije, Ingrid, Aleksandra, Franci, vsi so plesali. Bili smo aktivni pri vseh programih. Prvi predsednik je bil gospod Leopold Strelec s Ptuja, tudi Franci je bil nekajkrat predsednik. Jaz sem od vsega začetka v upravnem odboru, v folklorni skupini, pri gospodu župniku sodelujem pri petju. Bila sem na velikih folklornih seminarjih, najprej v Sloveniji, pozneje v Nemčiji in tudi po svetu, hodim na posvete. Kot družina smo bili vedno aktivni, kjer koli je bilo potrebno, do danes.

Franc Kolman se še posebej rad spominja športnih dejavnosti in kegljaških uspehov v društvu Drava Augsburg, množično obiskanih prireditve:

Naše dvorane so bile takrat vedno premajhne, kjer koli smo bili, je bilo vse premajhno. Poleg Slovencev smo imeli tudi druge narodnosti; v našem statutu je napisano, da imajo vsi državljani Jugoslavije pravico biti člani društva Drava, veliko Bošnjakov in Hrvatov je bilo pri nas. Tisti, ki so želeli biti in ki sta jim naša glasba ter delovanje ugajala. Brez veselja ne gre in na ta način smo tudi pridobili člane. Organizirali smo tudi vinsko trgatve. Do pet let nazaj smo se sami financirali, v današnjem času pa brez finančne pomoči ne moreš. Se ne da. Slovenska vlada [Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu] nas podpira, in to je edina možnost, da se mi še družimo, ker sam ne moraš plačati. Plačati je treba dvorano, glasbo ... in mi smo stari, ne porabimo več toliko na pijači, kot smo včasih. Lepo je bilo, ne bi bilo tako, kot je bilo, če ne bi bilo Leopolda Strelca in njegove družine. Strelec starejši je bil športnik, nogometaš in je organiziral športno sekcijo, ki se je delila na kegljaško in šahovsko skupino. Vodja šahovske skupine je bil en Hrvat; z njegovim kolegom Srbom sta že tekmovala v nemških klubih in čez približno dva ali tri leta smo imeli skupino, ki je tekmovala z drugimi nemškimi klubi. V kegljaški skupini je bilo približno 40–45 ljudi: dve moški ekipi, ženska ekipa pa še mladinska, samo mladinska ni bila registrirana. Moram pa reči, da je bilo društvo Drava edino tuje društvo, ki je samostojno nastopalo v nemški kegljaški ligi.

Napotene učiteljice, učitelji iz Jugoslavije in vztrajanje staršev, da so otroci obiskovali sobotno šolo, je (pri nekaterih) obrodilo sadove: »Če se danes oziram nazaj, čutim veliko hvaležnost. Moji starši so se preselili v tujino. Z leti so se integrirali v nemško družbo, si ustvarili družino in nas skrbno vzgajali. Največja dota, ki sem jo od njih prejela, je moj materin [!] jezik. Vem, kako je težavno in naporno, da svojim otrokom v tujini posreduješ ne samo jezika, ampak tudi ljubezen do domovine in njene kulture« (Melita Bolčina v Bečan 2004: 35). Res pa je, da niso vsi starši pošiljali svojih otrok k dopolnilnemu pouku slovenščine niti niso vsi govorili doma slovensko (prim. Slavec 1982; Štumberger 2006).

Društvo Drava Augsburg je praznovalo 40-letnico delovanja leta 2019, program pa so povezali s 33. Folklorijado v Nemčiji delujočih slovenskih folklornih skupin. Jana Kolman si želi, da bi se vključilo več mladih, ki se na novo priseljujejo v Nemčijo. Razume, da potrebujejo najprej nekaj časa po preselitvi zase, tako kot je bilo pri njihovi generaciji, ki je prihajala v sedemdesetih letih 20. stoletja. Razmišlja o razlogih, zakaj ni v društvu dejavnih več njihovih otrok (prim. Vižintin 2017; Žitnik Serafin, Kalc, Mlekuž, Vižintin 2018: 19–33), obenem pa se Jana Kolman zaveda potrebe po prilagajanju obstoječih društvenih dejavnosti, da bi jih približali mlajši generaciji:

Mlade družine živijo drugače, imajo še zahtevnejše službe, kot smo jih imeli mi, imajo malo prostega časa. Tudi pri otrocih, ki so rojeni tukaj, ni več tolikšnega zanimanja, kot ga je bilo pri nas. Mi smo bili željni domače glasbe, harmonike, naši otroci pa manj, ker so vključeni v nemško družbo. Imajo drugačne službe, drugačno življenje živijo. In tudi mlade družine, novi priseljenci, ki prihajajo v Nemčijo, njihova primarna skrb je služba, drugo je stanovanje, tretje je vključitev v nemško družbo, Slovenija jim v tistem času ni pomembna. Šli so iz Slovenije, da si najdejo novo službo, boljšo službo, in se morajo najprej integrirati. Nemški jezik mogoče ni največja težava, vendar ga moraš obvladati v kateri koli službi. Mlajše generacije se tako redkokdaj vključijo v naše društvo. Društva se morajo pomladiti, ampak delovanje društev pri mladih bo drugačno.

Pričevanje Jane in Franca Kolmana ohranja spomin na trud posameznic in posameznikov za ohranjanje slovenskega maternega jezika in slovenske kulture, ne le o gradnji hiše, nakupu avtomobila, izboljšanju ekonomskega položaja. Pripoveduje o tem, da navkljub podpori iz domovine ne bi bilo niti slovenskih društev niti dopolnilnega pouka slovenščine niti pobratenih mest niti številnih kulturnih izmenjav, če ne bi bilo ljudi, ki so premagovali birokratske ovire ter velik del svojega prostega časa namenili ohranjanju slovenskega maternega jezika in slovenske kulture v državi, v katero so se prvotno izselili za nekaj let (Vižintin 2021). Za nekaterimi, ki so tam ostali za več desetletij ali za celo življenje, ostaja bogata dediščina: slovenska društva, dopolnilni pouk slovenščine in tesne vezi med obema domovinama. Med njimi in njihovimi otroki, (pra)vnukinjami in (pra)vnuki sta tudi Jana in Franc Kolman.

Jana Kolman piše iz Sevnice Franciju Kolmanu v Augsburg, 1970: »Ljubi Franci! Najlepša hvala za sprejeto kartico. Upam da bom kmalu dobila tudi pismo kako sedaj kaj živiš. Meni je zelo dolg čas. Sedaj bom končala mi prejmi lepe pozdrave in vroče poljube od tvoje Jane./Piši mi!«
© Jana in Franc Kolman, objavljeno z dovoljenjem.

Družina Jane Kolman v Sevnici: Janin oče Ivan Varlec, polbrat Drago Perc (s psom), mama Karolina Varlec, brat Milan Varlec. Sevnica, Žurkov Dol, okoli leta 1973. © Jana in Franc Kolman, objavljeno z dovoljenjem.

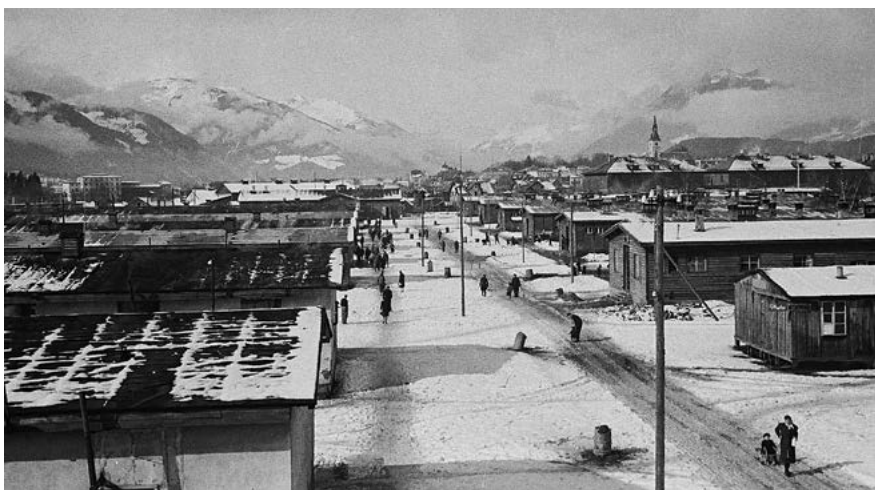
Od leve: Franci Kolman ml., Aleksandra Kolman, Franc Kolman (stojijo), Jana Kolman, Ingrid Kolman (sedita). Jana Kolman drži v rokah priznanje Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu »za dolgoletni trud in uspešno delo«. © Marijanca Ajša Vižintin, Augsburg, Nemčija, 2019.

Družina Kolman, poroka najstarejše hčere Ingrid Kolman z Wernerjem Kolmanom, rojenim Guggemos. Franc st. (četrti odrasli z leve), Jana Kolman (tretja odrasla z desne). © Ingrid in Werner Kolman, Augsburg, Nemčija, 2019, objavljeno z dovoljenjem.

ALBUM SLOVENSKE BEGUNKE IN SLOVENSKI BEGUNCI V AVSTRIJI

Fotografije so bile posnete v taboriščih Špital in Peggetz. Avtor večine fotografij je Marjan Hočevar, nekatere pa je posnel France Šetina. © Rafaelova družba.

Špital

Špital

Špital

Špital

Peggetz

Špital

Špital

Špital

Špital

Špital

Peggetz

Špital

Špital

Špital

Špital

Peggetz

Špital

Slovo na kolodvoru.

Slovo na kolodvoru.

LITERATURA

- Adams, Walter (ur.) (1968). *The Brain drain*. New York: Macmillan & Co.
- Ajlec, Kornelija (2013). UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53/2, 79–99.
- Anon. (1938). *Lo spopolamento montano in Italia. Le Alpi Venete*. Roma: Comitato per la geografia del Consiglio nazionale delle ricerche, Istituto nazionale di economia agraria.
- Anon. (1986). *Fotoalbum izseljencev iz Benečije: S študijami o posameznih migracijskih obdobjih / Fotoalbum degli emigranti della Benecia: Con saggi sui periodi del fenomeno migratorio*. Trst: ZTT.
- Arlt, Elisabeth, Lorber, Verena (2015). *Lebenswege: Slowenische »Gastarbeiterinnen in der Steiermark« / Življenjske poti: slovenske »zdomske delavke« na avstrijskem Štajerskem*. Laafeld: Pavlova hiša.
- Bade, Klaus J. (2005). *Evropa v gibanju: Migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Bajc, Gorazd (2010). Vloga in delovanje politične emigracije iz osrednje Slovenije v povojnem Trstu. *Migracije in slovenski prostor* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 376–394.
- Batič, Ksenija (2003). »Domovina je tu in domovina je tam«. Raziskava med primorskimi izseljenci o njihovi vrnitvi v Slovenijo. *Dve domovini / Two Homelands* 18, 181–201.
- Bearzatto, Francesca (2012). *Soppravvissuto a Buchenwald e al Vajont*. Portogruaro: Nuova dimensione.
- Bečan, Marjan idr. (ur.) (2004). *Slovenska sobotna šola v Münchnu: 30 let*. Ljubljana: Izseljensko društvo Slovenija v svetu, Slovenska župnija v Münchnu.
- Beijbom, Ulf (2003). *Images of Swedish-America*. Växjö: Emigrant Institute Friendship Society.
- Besednjak, Mirella (2001). *Roža med trni: Moje življenje po koncu druge svetovne vojne*. Miren: Oko.

- Bevc, Milena (1993). Emigracije, remigracije, beg možganov – primer Slovenije. *Teorija in praksa* 7–8, 686–669.
- Bevc, Milena, Prevolnik Rupel, Milena (2000). Meddržavne selitve prebivalcev Slovenije ter obseg emigrantov in tujcev v Sloveniji – devetdeseta leta. *Dve domovini / Two Homelands* 11–12, 147–174.
- Bevc, Milena, Zupančič, Jernej, Lukšič Hacin, Marina (2004). *Migracijska politika in problem bega možganov*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
- Bitenc, Teja (2009). Slovenska izseljenska društva in ohranjanje slovenstva v Kanadi in na Švedskem. Magistrsko delo. Nova Gorica: Fakulteta za podiplomski študij.
- Bjelovitić, Miloš (1980). Sarajevsko-zenička industrijska regija u socialističkoj industrializaciji. *Geographica Slovenica* 10, 285–288.
- Blašković, Vladimir (1970). *Ekonomska geografija Jugoslavije*. Zagreb: Informator.
- Boccagni, Paolo, Baldassar, Loretta (2015). Emotions on the Move: Mapping the emergent field of emotion and migration. *Emotion, Space and Society* 16, 73–80.
- Bofulin, Martina (2016). *Daleč doma: Migracije iz Ljudske republike Kitajske v Slovenijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Bogovič, Alenka, Cajnko, Borut (1983). *Slovenci v Franciji*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Božič, Maja (2010). Na poti v svet: prebežniki severne meje 1945–1961. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 413–429.
- Božič, Maja (2013). *Prebežniki v Avstrijo 1945–1961*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Bratun, Urša (2005). Pogled na imigracijo z vidika delovne terapije: Slovenci na Švedskem. *Dve domovini / Two homelands* 7, 91–104.
- Breznik, Dušan (1988). *Demografija – analiza, metodi i modeli*. Beograd: Naučna knjiga.
- Brgoč, Milena (1996). *Opisna bibliografija slovenskega tiska v Avstraliji*. Melbourne: Samozaložba.
- Brulc, Tone (1995). Nekaj podrobnosti o drugem uredniku Duhovnega življenja msgr. Janezu Hladniku. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak, Irene Mislej). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Slovenska izseljenska matica.
- Brunnbauer, Ulf (2009). Labour Emigration from the Yugoslav Region from the late 19th Century until the End of Socialism: Continues and Changes. *Transnational societies, transterritorial politics: Migrations in the (Post-) Yugoslav region: 19th–21st century* (ur. Ulf Brunnbauer). München: R. Oldenbourg, 17–49.

Budja, Avgušтина (1996). Slovenes in Sweden. *Dve domovini / Two Homelands* 7, 219–240.

Budja, Avgušтина (1999). Švedska. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Rokus, 230–253.

Budja, Avgušтина (2001). Slovenci na Švedskem: krajša statistična obravnava. *Dve domovini / Two Homelands* 13, 165–184.

Budja, Avgušтина (ur.) (2005). *Slovenci na Švedskem: okvirno zgodovinski pregled: monografija / Sloveners i Sverige: I ett globalhistoriskt perspektiv: monografi*. Landskrona: Samozaložba.

Bufon, Milan (2004a). Političnogeografske podlage razvoja Slovenije. *Usklajeno in sonaravno* 11, 38–41.

Bufon, Milan (2004b). Slovenia as a European contact area. *Slovenia – geographical overview* (ur. Milan Orožen Adamič). Ljubljana: ZGDS, Založba ZRC, ZRC SAZU, 21–26.

Castles, Stephen, Miller, Mark J. (1998) *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. London: MacMillan.

Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (1973a). *Bilten 1*. Ljubljana.

Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (1973b). *Bilten 4*. Ljubljana.

Cevc, Franc (2001). Slovenci v AP Vojvodini (ZR Jugoslaviji). *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 313–318.

Clavara, Ferruccio, Mattelig, Renzo, Ruttar, Riccardo (1988). *L'Unione Emigranti Sloveni al servizio della propria comunità / Zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije - Julijske krajine*. Čedad: Unione Emigranti Sloveni del Friuli – Venezia Giulia.

Clavara, Ferruccio, Ruttar, Riccardo (1990). *La comunità senza nome. La Slavia alle soglie del 2000*. Premariacco: Zveza slovenskih izseljencev Furlanije - Julijske krajine.

Corsellis, John (1997). The Slovene Political Emigration 1945–50. *Dve domovini / Two Homelands* 8, 131–159.

Cresciani, Gianfranco (1999). Storia e caratteristiche dell'emigrazione giuliana, istriana, fiumana e dalmata in Australia. *Giuliano dalmati in Australia. Contributi e testimonianze per una storia* (ur. Gianfranco Cresciani). Trieste: Associazione Giuliani nel mondo, 61–84.

Cresciani, Gianfranco (2011). *Trieste goes to Australia*. Lindfield: Padana Press.

Čebzon Lipovec, Neža (2019). Post-War Urbanism along the Contested Border: Some Observations on Koper/Capodistria and Trieste/Trst. *Dve domovini / Two Homelands* 49, 199–220.

Čebulj Sajko, Breda (1992). *Med srečo in svobodo: avstralski Slovenci o sebi*. Ljubljana: Samozaložba.

Čebulj Sajko, Breda (2000). *Razpotja izseljencev. Razdvojena identiteta avstralskih Slovencev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Čelik, Pavle (2013). *Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)*. Ljubljana: Modrijan.

Čepič, Zdenko (1993). Naseljevanje kolonistov iz Slovenije v Vojvodini (Krajevni in socialno poklicni izvor kolonistov). *Prispevki za novejšo zgodovino* 33, 177–192.

Čepič, Zdenko (2010). Zdomstvo. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 395–412.

de Haas, Hein (2010). Migration and Development: A Theoretical Perspective. *The International Migration Review* 44/1, 227–264.

Delbello, Anja, Josipovič, Damir in Vesel, Aljaž (2021). Cooperative centres in numbers / Zadružni domovi v številkah. *The common in community: seventy years of cooperative centres as social infrastructure / Skupno v skupnosti: sedemdeset let zadružnih domov kot družbene infrastrukture* (Blaž Babnik Romaniuk idr.). Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 164–184.

Detela, Lev (1999). Povojna slovenska zdomska književnost. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Rokus, 117–190, 219–229.

Deželak Barič, Vida (1996). *Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1995*. Ljubljana: Nova revija.

Dežman, Jože, Kokalj Kočevar, Monika (2010). *Slovenija, duhovna domovina. Zgodbe političnih emigrantov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Dolenc, Danilo (2003). Migracije iz območja nekdanje Jugoslavije v Slovenijo in njih socio-geografski učinki. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.

Dolenc, Danilo (2007). Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni. *Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo* (ur. Miran Komac). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 69–102.

Dolgan Valenčič, Cecilia (1990). *Slovene National Directory*. Cleveland: United Slovenian Society.

Dolinšek Divčič, Marija (2001). Slovenci v Bosni in Hercegovini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 301–306.

Drnovšek, Marjan (2001). Vzroki za izseljevanje Slovencev v zadnjih dveh stoletjih, http://www2.arnes.si/~krsrd1/conference/Speeches/Drnovsek_slo.htm (22. 2. 2020).

Drnovšek, Marjan (2002). Slovenski izseljenci in katoliška Cerkev. *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju* (ur. Metod Benedik, Janez Juhant, Bogdan Kolar). Ljubljana: Družina, 127–146.

Drnovšek, Marjan (2009). Fragments from Slovenian migration history, 19th and 20th centuries. *Transnational societies, transterritorial politics: Migrations in the (Post-) Yugoslav region: 19th–21st century* (ur. Ulf Brunnbauer). München: R. Oldenbourg, 51–72.

Drnovšek, Marjan (2010). *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: Od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija.

Drnovšek, Marjan (2012). *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Drobnič, Sonja (1986). Zaposlitev in delovni pogoji jugoslovanskih zdomcev na Švedskem. *Družboslovne razprave* 3/4, 121–134.

Društvo Slovencev Republike Srbske Triglav Banja Luka (b. l.). Bilteni (2011–2019), <http://www.udruzenjetriglav.com/sl/bilteni> (2. 3. 2020).

Državni statistički ured DFJ (1945). *Demografska statistika – Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i materinskom jeziku po popisu 31. marta 1931, serija II, sv. 3*. Beograd.

Eick, Simone (2017). *Deutsches Auswanderer Haus: Das Buch zum Museum der Aus- und Einwanderung / German Emigration Center: The museum for emigration and immigration book*. Bremerhaven: Dah.

EUR-Lex (b. l.). Schengenski sporazum in konvencija, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/ALL/?uri=LEGISSUM:schengen_agreement (20. 3. 2020).

Evropski parlament (b. l. a). Pogodba o združitvi, <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/sl/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/merger-treaty> (20. 3. 2020).

Evropski parlament (b. l. b). Prve pogodbe, https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/sl/FTU_1.1.1.pdf (20. 3. 2020).

Fait, Francesco (1999). *L'emigrazione giuliana in Australia (1954–1961)*. Udine: ERMI.

Ferenc, Mitja (2010). Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 528–549.

Ferenc, Tone (1968). *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja.

Friganović, Mladen (1978). *Demogeografija – stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga.

Friganović, Mladen (1987). Stanovništvo Jugoslavije. Veliki geografski atlas Jugoslavije (ur. Ivan Bertić). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 36–51.

Frisch, Max (1965). Vorwort. *Siamo Italiani - Die Italiener: Gespräche mit italienischen Arbeitern in der Schweiz* (Alexander J. Seiler). Zürich: EVZ-Verl, 7–10.

Gatrell, Peter (2019). *The Unsettling of Europe: The Great Migration, 1945 to the Present*. London: Allen Lane, an imprint of Penguin Books.

Genorio, Rado (1989). Slovenci v Kanadi. *Geographica Slovenica* 17, 97–103.

Gombač, Jure (2005). *Esuli ali optanti?: Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Gombač, Jure (2006). Repatriacija v Slovenijo po koncu druge svetovne vojne. *Spet doma? Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 13–33.

Gosar, Anton (1978). Obseg, vzročnost in karakteristike slovenskega izseljevanja v tujino. *Izseljenišvo naroda i narodnosti Jugoslavije*. Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 144–159.

Gosar, Anton (1993). Narodnosti Slovenije – spreminjanje etnične podobe v srednji Evropi. *Geographica Slovenica* 24, 33–50.

Grafenauer, Danijel (2010). Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 474–486.

Grečić, Vladimir (1975). *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Harvey, David (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Heršak, Emil (1985). Posljeratna migracijska perspektiva Evrope. *Migracijske teme* 1, 5.

Historical Archives of the European Union (b. l.). Organisation for European Economic Co-operation, <https://archives.eui.eu/en/isaar/39> (23. 3. 2020).

- Hladnik, Janez (2018). *Od Triglava do Andov: v službi Cerkve in naroda: spomini*. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva.
- Horvat, Martin (1995). *Iz spomina v spomin: Ob 25-letnici slovenske župnije v Berlinu: 1969–1994*. Berlin: Slovenska katoliška misija.
- Hrastar, Mateja A. (2019). Alojz Macuh, predsednik slovenskega društva Simon Gregorčič v Köpingu: Švedsko govorijo le, kadar dobijo švedske obiske. *Dnevnik*, 10. 3. 2020, 9.
- Jaklitsch, Helena (2018). *Slovenski begunci v taboriščih v Italiji 1945-1949*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Jaklitsch, Helena, Janežič, Helena, Rihar, Lenart (2017). *Rojstvo novih domovin. Bogata ustvarjalnost slovenskih beguncev v Italiji in Avstriji*. Ljubljana: Družina.
- Jakovina, Tvrtko (2011). Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti. *Čisti računi željezne lady* (Milka Planinc). Zagreb: Profil Books, 7–74.
- Janezic, Josephine (1989). *Pepca's Struggle*. New York: Vantage Press.
- Japelj Carone, Liza (ur.) (2016). Mi, ki smo odšli: pričevanja pariških Slovencev povojne generacije. *Korenine*, februar 2016, 10–49.
- Jerman, Gregor, Fideršek, Franc, Pšeničnik, Boris, Holzer, Rudolf (2003). *Prisilna mobilizacija na Štajerskem*. Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941/45.
- Jevnikar, Martin, Mislej, Irene (1999). Slovenci v Južni Ameriki. *Slovenska izseljenska književnost 3: Južna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Rokus, 9–22.
- Josipovič, Damir (2006). *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Josipovič, Damir (2012). Instrumentalizacija etničnosti znotraj večnacionalnih držav: Primer kolonizacije Slovencev v Avstro-Ogrskem delu nekdanje Jugoslavije. *Dve domovini / Two Homelands* 35, 135–148.
- Josipovič, Damir (2013). Pseudoprostovoljne migracije: Primer sistema notranjih migracij v nekdanji Jugoslaviji. *Ars & Humanitas* 7/2, 71–85.
- Josipovič, Damir (2014a). Avtohtonost, etničnost, narodnost in definicija narodne manjšine. *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (ur. Vera Kržišnik Bukić, Damir Josipovič). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 9–34.
- Josipovič, Damir (2014b). Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880–2012. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 67–89.

Jugoslovansko kulturno društvo sv. Barbara (Eisden) (1979). *Proslava 50-letnice Jugoslovanskega kulturnega društva sv. Barbara, Eisden / Jugoslavische Kultureele Vereeniging St. Barbara: 1929–1979: 25. in 26. 5. 1979, Kultureel Centrum, Eisden-Maasmechelen*. Eisden: Jugoslovansko kulturno društvo sv. Barbara.

Jurak, Mirko (1999). Literarno ustvarjanje Slovencev v Kanadi. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Rokus.

Jurak, Mirko (2001). Družbenokulturno ustvarjanje slovenskih izseljencev v Kanadi. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 193–210.

Kalc, Aleksej (2000). Prispevki za zgodovino izseljevanja iz Beneške Slovenije: Primer občine Sovodnje/Savogna. *Dve domovini / Two Homelands* 11–12, 175–200.

Kalc, Aleksej (2001). Iz Trsta v Avstralijo. *Izseljenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Monika Kokalj Kočever idr.). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 113–116.

Kalc, Aleksej (2002). *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Trst: Narodna in študijska knjižnica.

Kalc, Aleksej (2004). Pisma in magnetofonski trakovi kot komunikacijska sredstva in viri za preučevanje izseljenstva: primer tržaške družine v Avstraliji. *Dve domovini / Two Homelands* 20, 153–174.

Kalc, Aleksej (2007). »Semo stadi sai contenti de sentir le vostre vosi«. Emigrazione e comunicazione: il caso di una famiglia triestina emigrata in Australia. *Qualestoria* 1, 13–35.

Kalc, Aleksej (2019). The Other Side of the »Istrian Exodus«: Immigration and Social Restoration in Slovenian Coastal Towns in the 1950s. *Dve domovini / Two Homelands* 49, 145–162.

Kalc, Aleksej, Kodrič, Majda (1992). Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije. *Zgodovinski časopis* 2, 197–209.

Kalc, Aleksej, Milharčič Hladnik, Mirjam, Žitnik Serafin, Janja (2020). *Doba velikih migracij na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kalc, Aleksej, Pahor, Milan (1993). *Relazione sulla ricerca sperimentale del progetto di studio »Gli sloveni di Trieste e l'esperienza australiana«*. Trst: Narodna in študijska knjižnica – Odsek za zgodovino in etnografijo, tipkopis.

Kalčevič, Brane (ur.) (2017). *Slovensko društvo v Stockholmu: 45 let: [1972–2017]*. Stockholm: Slovensko društvo v Stockholmu.

Kavrečič, Petra, Koderman, Miha (2021). Slovenski izseljenci in turistični obisk nekdanje Jugoslavije s poudarkom na poročanju revije Rodna gruda. *Nadzor migracij na Slovenskem od liberalizma do socializma* (ur. Aleksej Kalc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kermauner, Taras (1992). *Slovenski čudež v Argentini*. Buenos Aires - Ljubljana: SKA.

Klavora, Marko (2012). Ko izbire ni: pričevalci in evakuacija Slovencev iz Sarajeva novembra 1992. *Dve domovini / Two Homelands* 36, 143–155.

Klemenčič, Marijan M. (1989). Družbenogospodarski prehod v Sloveniji. *Dela* 6, 230–246.

Klemenčič, Matjaž, Šeruga, Tadej (2019). *Pregled zgodovine slovenske skupnosti v Elyju, Minnesota*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.

Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Obzorja.

Klinar, Peter (1985). *Mednarodne migracije v kriznih razmerah*. Maribor: Založba Obzorja.

Klinar, Peter (1989a). Ali nas bo beg možganov zdramil? *Naši razgledi* 38/3, 66–68.

Klinar, Peter (1989b). Razsežja zamisli o tretji slovenski univerzi. *Teorija in praksa* 8–9, 1063–1067.

Klinar, Peter (1990). Zamisli o sodelovanju med Slovenci in njihovimi potomci v matici in v tujini. *Dve domovini / Two Homelands* 1–2, 319–341.

Klinar, Peter (1993). Liberalizem in nacionalizem v migracijski politiki. *Teorija in praksa* 7–8, 663–664.

Koblar, Stanislav (ur.) (2008). Četrta stran trikotnika: Slovenci v Bosni in Hercegovini: 1878–2000. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Koderman, Miha (2015). »Nazaj v domači kraj«. *Prostorske in turistične razsežnosti obiskovanja Slovenije s strani slovenskih izseljencev in njihovih potomcev iz Avstralije*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

Kokalj Kočever, Monika (2014). Prisilna mobilizacija Slovencev v nemško vojsko 1941–1945. *Prekomorci: ob 70-letnici prihoda prvih slovenskih prekomorskih pripadnikov NOVJ na jugoslovansko bojišče* (ur. Irena Uršič). Koper: Pokrajinski arhiv, Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 31–36.

Kokalj Kočever, Monika (2016). Vračanje prisilno mobiliziranih v nemško vojsko. *Studia Historica Slovenica* 16/2, 467–498, 533.

Kolar, Bogdan (2001). Mesto Cerkve med Slovenci po svetu in njen prispevek za ohranjanje narodnosti. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 125–147.

- Komac, Miran (1991). Migracijski procesi v Furlaniji - Julijski krajini s posebnim ozirom na Beneško Slovenijo. *Zgodovinski časopis* 4, 639–649.
- Komac, Miran (2007). *Priseljenci: Študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*. Ljubljana: Inštitut za narodna vprašanja.
- Koprivec, Daša (2013). *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kosmos (2020). O nama, <https://kosmos.ba/o-nama/> (2. 3. 2020).
- Kovács, Attila (2017). Madžarsko begunsko vprašanje v Sloveniji 1956 in 1957. *Migracije: Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov* (ur. Tomaž Mikelj). Ljubljana: Zveza prijateljev mladine, 51–58.
- Kozorog, Miha (2012). Marginalizacija kot kontekst za interpretacijo delovanja subkulturnega festivala na lokalno skupnost. *Dve domovini / Two Homelands* 35, 177–187.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika (1932). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* Sarajevo.
- Kraljevina Jugoslavija: Opšta Državna Statistika (1938). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti*. Beograd.
- Kržišnik Bukić, Vera (1997). Slovenci južno od Kolpe: Portret. *Večer*, 18. 10. 1997, 35.
- Kržišnik Bukić, Vera (2003). Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 32/2, 117–135.
- Kržišnik Bukić, Vera (2004). Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 546.
- Kržišnik Bukić, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe: 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Lajh, Emil (1992). Nameni in posledice nacistične prisilne mobilizacije Slovencev v Celju in okolici med drugo svetovno vojno. *Celjski zbornik* 27, 191–199.
- Lamberger Khatib, Maja (2009a). Migracijski procesi iz arabskih držav. *Zgodovinski kontekst na primeru Združenih držav Amerike, Evrope in Slovenije*. *Glasnik SED* 49/3–4, 28–37.
- Lamberger Khatib, Maja (2009b). Social networks among Arabs in Slovenia. *Razprave in gradivo* 58, 140–158.
- Lavrenčič, Leo (2012). Demografska slika italijanske manjšine v Kopru po poteku roka za izselitev leta 1956. *Acta Histriae* 3, 505–532.

Le Normand, Brigitte (2019). Yugoslavia. *East Central European Migration during the Cold War* (ur. Anna Mazurkiewicz). Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 368–395.

Leggewie, Claus (2010). Germany as an Immigrant Country. *Leaving Home: Migration Yesterday and Today* (ur. Diethelm Knauf, Barry Moreno). Bremen: ETB, 241–247.

Lenhart Reza, Franc (2011). *IN - IN: življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 103–113.

Levitt, Glick Schiller, Nina (2004). Conceptualizing Simultaneity. *International Migration Review* 38/3, 1002–1039.

Lukić, Dijana (2017). »Drugega skoraj ne ostaja, ko zapustiti milo domovino in si druge domovja iskati« ali kratek pregled migracijskih tokov Slovencev v Vojvodino. *Slovenika* 3, 35–57.

Lukšič Hacin, Marina (1995). *Ko tujina postane dom: resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lukšič Hacin, Marina (1999a). *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Lukšič Hacin, Marina (1999b). Procesi resocializacije in etnična identiteta: primer Slovencev na Švedskem. *Teorija in praksa* 36/2, 274–289.

Lukšič Hacin, Marina (1999c). Razseljevanje ljudi iz slovenskega etničnega prostora s poudarkom na življenju Slovencev na Švedskem. *Teorija in praksa* 36/1, 19–41.

Lukšič Hacin, Marina (2001a). *Zgodbe in pričevanja: Slovenci na Švedskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Lukšič Hacin, Marina (2001b). Pomen kulturno-umetniške dejavnosti med slovenskimi izseljenci – Zahodna Evropa. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 53–65.

Lukšič Hacin, Marina (2002). Povratniki kot del migracijskega kroga. *Dve domovini / Two Homelands* 15, 179–193.

Lukšič Hacin, Marina (2004). Opredelitev pojma selitev in beg možganov. *Migracijska politika in problem bega možganov* (Milena Bevc, Jernej Zupančič, Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 3–4.

Lukšič Hacin, Marina (2005). Migracijska situacija v Evropi po drugi svetovni vojni in postopna (politična) usklajevanja med članicami EGS (EU). *Dve domovini / Two Homelands* 22, 129–148.

Lukšič Hacin, Marina (2006a). »Ekonomske« migracijske politike in vračanje. *Spet doma? Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 35–60.

Lukšič Hacin, Marina (2006b). Tematizacija pojmov povratnik in povratništvo. *Spet doma? Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 133–144.

Lukšič Hacin, Marina (2007). Normativni vidiki in delovne razmere za migrante v Zvezni republiki Nemčiji. *Dve domovini / Two Homelands* 25, 187–208.

Lukšič Hacin, Marina (2016a). Izseljevanje Slovencev od devetnajstega stoletja do osamosvojitve Slovenije. *Geografija v šoli* 24/2–3, 32–43.

Lukšič Hacin, Marina (2016b). Theorizing the concept of multiculturalism through Taylor's »politics of recognition«. *Dve domovini / Two homelands* 44, 79–91.

Lukšič Hacin, Marina (2018). Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi. *Dve domovini / Two Homelands* 48, 55–72.

Lukšič Hacin, Marina (2019). Političnost migracij po drugi svetovni vojni: Od politike revanšizma do amnestije. *Dve domovini / Two Homelands* 5, 183–198.

Lukšič Hacin, Marina (2020). Beg možganov od konca petdesetih do začetka devetdesetih let dvajsetega stoletja s poudarkom na Sloveniji. *Dve domovini / Two Homelands* 52, 113–129.

Lukšič Hacin, Marina (2022). Načrti o »Tretji slovenski univerzi« kot del odgovorov na izzive bega možganov sedemdesetih in osemdesetih let dvajsetega stoletja. *Dve domovini / Two Homelands* 56, 207–223.

Lukšič Hacin, Marina, Milharčič Hladnik, Mirjam, Josipovič, Damir, Kalc, Aleksej, Vižintin, Marijanca Ajša (2020). *Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva 1945–1991*, 356–419, https://isim.zrc-sazu.si/sites/default/files/porocilo_final_2_0.pdf.

Makarovič, Marija (ur.) (1999). *Moje Babno Polje*. Cerknica: Zveza kulturnih organizacij.

Makuc, Dorica (1954). *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

Malačič, Janez (1993). Nekatera aktualna vprašanja demografskega in ekonomskega vidika raziskovanja slovenskega izseljenstva. *Dve domovini / Two Homelands* 4, 149–158.

Malačič, Janez (2000). *Demografija – teorija, analiza, metode in modeli*. Ljubljana: EF.

Malačič, Janez (2008). Imigracije in trg dela v Sloveniji: od priseljevanja sodržavljanov do zaposlovanja tujcev. *Naše gospodarstvo: revija za aktualna ekonomska in poslovna vprašanja* 1–2, 45–53.

Mali, Franc (1990). *Tretja slovenska univerza in prenos znanja*. Ljubljana: FDV, Center za preučevanje znanosti.

Mali, Franc (1993). Remigracija znanstvenikov. *Teorija in praksa* 7–8, 656–659.

- Mali, Franc, Sorčan, Stojan (1990). *Beg možganov na Slovenskem*. Ljubljana: FDV, Center za preučevanje znanosti.
- Marić, Đuro (1987). *Geografija zavičaja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Marić, Đuro (1991). *Industrijalizacija Bosne i Hercegovine – geografska studija savremenog razvoja*. Sarajevo: Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Prirodno-matematički fakultet.
- Marty, Maša (2015). Glasba gre na pot – pomen in vloga glasbe v izseljenstvu. *Dve domovini / Two Homelands* 41, 89–99.
- Maver, Igor (1999). Slovenci v Avstraliji. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Rokus, 261–265.
- Melik, Anton (1958). *Jugoslavija: Geografski pregled*. Ljubljana: DZS.
- Mesić, Milan (1988). Evropska migracijska situacija i perspektiva. *Migracijske teme* 4, 371–394.
- Mesić, Milan (1993). Strategije razvitih družb. *Teorija in praksa* 7–8, 671–675.
- Mesić, Milan, Heršak, Emil (1989). Evropa, integracija i (jugoslovenska) migracija. *Migracijske teme* 1, 5–20.
- Mežnarić, Silva (1986). »Bosanci«. *A kuda idu Slovenci nedeljom?* Ljubljana: KRT.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2014). Pomen biografske metode za re-kreacijo spomina na ženske delovne migracije iz Goriške. *Dve domovini / Two Homelands* 40, 23–33.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2015). *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's trans-Mediterranean domestic workers' migration and national imagination*. Göttingen: V&R Unipress.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2020a). Kolektivna izkušnja prebežništva in drugih oblik izseljevanja mladih po drugi svetovni vojni v pisnih, ustnih in drugih avto/biografskih virih. *Dve domovini / Two Homelands* 51, 151–166.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2020b). Življenske zgodbe. *Doba velikih migracij na Slovenskem* (Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik, Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 365–452.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (ur.) (2011). *IN-IN: življenske zgodbe o sestavljenih identitetah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Milharčič Hladnik, Mirjam, Lukšič Hacin, Marina (2011). Identitete, pripadnosti, identifikacije. *Medkulturni odnosi kot aktivno državljanstvo* (ur. Marina Lukšič Hacin, Mirjam Milharčič Hladnik, Mitja Sardoč). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 31–39.

Milojević, Aleksa (1992). *Nacionalni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine. Nation and state / International scientific conference »Minorities for Europe of tomorrow«* [prispevek na konferenci]. Konferenca Nation and state: small nations and ethnic minorities in the emerging Europe, Maribor.

Mislej, Irene (1995). Kulturna zgodovina Slovencev v Južni Ameriki. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak idr.). Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Mlekuž, Jernej (2000). Slovenci v Mendozi: poskus ovrednotenja »izvornega« prostora kot komponente etnične, narodne in nacionalne identitete. *Geografski vestnik* 72/1, 9–19.

Mlekuž, Jernej (2001). Prispevek za drugačno geografijo moči: migracija, moč in identiteta v odnosu ena do druge. *Dve domovini / Two Homelands* 13, 25–50.

Mlekuž, Jernej (2004). Zbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba. *Dve domovini / Two Homelands* 19, 141–164.

Mlekuž, Jernej (2011). *ABC migracij*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Mlekuž, Jernej (2019). Nadzor nad nenadzorovanimi migracijami: Kako je slovensko časopisje pisalo o prebegih iz Jugoslavije v letih 1945–1965. *Dve domovini / Two Homelands* 50, 163–182.

Molek, Nadia (2019). *Biti Slovenec v Argentini: Kompleksnost identitetnih procesov argentinskih Slovencev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Mortan, Kenan, Sarfati, Monelle (2012). *Heimatliche Fremde: Türkische Migration nach Deutschland*. Berlin: J & D Dağyeli.

Mulders, Milena (2010). *S trebuhom za kruhom: moja slovenska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.

Nečak, Dušan (1985). *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976)*. Ljubljana: Založba Borec.

Nečak, Dušan (2010). »Nemci« na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje ali pregon? *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 576–599.

Nelli, Adriana (1988). Triestine Clubs in Australia. *The Passeggiata of Exile: The Italian Story in Australia* (ur. Robert Pascoe, Jarlath Ronayne). Melbourne: Victoria University of Technology.

Nelli, Adriana (1999). L'esperienza migratoria triestina. L'identità culturale e i suoi cambiamenti. *Giuliano dalmati in Australia. Contributi e testimonianze per una storia* (ur. Gianfranco Cresciani). Trieste: Associazione Giuliani nel mondo, 85–96.

Nodari, Pio (1986). I rientri degli emigrati dall'Australia nel periodo 1972–1977, con particolare riguardo al Comune di Trieste. *Quaderni del centro Studi Economico – Politici Ezio Vanoni di Trieste* 4.

Nodari, Pio (1991). La comunità giuliana di alcune città australiane: Sydney, Adelaide, Melbourne. *Quaderni del centro Studi Economico – Politici Ezio Vanoni di Trieste* 16.

Novak, Mojca (1991). Nekatere značilnosti kvalitete življenja migrantov v Jugoslaviji. *Družboslovne razprave* 8/12, 139–155.

Obleščak, Andrej (2015). *Spomini Andreja Andrejcovega*. Rokopisno gradivo, Arhiv Tolminskega muzeja.

Oitzl, Valentin - Vali (2010). *Polet v svobodo. Beg, sanje in ljubi kruhek*. Štanjel: Nassa Desella.

Okretič, Emil (2022). *Moje življenjske poti*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.

Olaj, Jože (ur.) (1976). *5. srečanje slovenskih društev Zahodne Evrope, Triglav - München, 1976*. München: Slovensko kulturno in športno društvo »Triglav«.

Olaj, Jože, Rupnik, Anton (ur.) (1975). *4. srečanje slovenskih društev Zapadne Evrope, Bled - Essen, 1975*. Essen: Kulturno-prosvetno in športno društvo »Bled«.

Ong, Paul M., Cheng, Lucie, Evans, Leslie (1992). Migration of Highly Educated Asians in Global Dynamics. *Asian and Pacific Migration Journal* 1/3–4, 543–567.

Oommen, Tharailath Koshy (1989). India: »Brain Drain« or the Migration of Talent? *International Migration* 37/3, 411–425.

Organisation for Economic Co-operation and Development (b. l.). 75th anniversary of the creation of the OEEC, <https://www.oecd.org/general/organisationforeuropeaneconomicco-operation.htm> (23. 3. 2020).

Pak, Mirko (1963). Kolonizacija Slovencev v Banatu. *Geografski zbornik* 8, 395–428.

Panjek, Aleksander (2006). *Ricostruire Trieste. Politiche e pratiche migratorie nel secondo dopoguerra*. Trieste: EUT.

Papež Adamič, Vera (2009). *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki 1923–2008 / Od predaka do potomaka: Slovenci u Slatini i Banjaluci 1923–2008*. Banjaluka: Društvo Slovencev Republike Srbske Triglav.

Pelikan, Egon (2010). Izseljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 366–374.

Petrović, Ruža (1987). *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Pirher, Sonja (1985). *Sodobne mednarodne migracije in beg možganov*. Raziskovalno poročilo, Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.

Pirjevec, Jože (1995). *Jugoslavija [1918–1992] – nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa.

Pislar Fernandez, Marie (2004). *Slovinci v železni Loreni (1919–1939) skozi družinske pripovedi / Slovènes en Lorraine du fer (1919–1939) à travers des récits de familles*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Pislar, Toni idr. (ur.) (1986). *Slovensko delavsko društvo Aumetz: ATSO: 1926–1986*. Aumetz: Slovensko delavsko društvo, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.

Podvinski, Zvone (2001). Folklorno življenje med Slovenci na Švedskem. *Dve domovini / Two homelands* 14, 151–168.

Pogačnik, Marko idr. (1978). 6. srečanje slov. društev zah. Evrope 1978: *Velika kulturna in športna manifestacija slovenskih društev zahodne Evrope* 10. 6. 1978 v svetovno znani dvorani Jahrhunderthalle. Frankfurt na Majni: Slovensko kulturno prosvetno društvo Sava.

Pogačnik, Milan (1984). Društva slovenskih delavcev v zahodnoevropskih državah. *Slovenski izseljenski koledar '85*, 114–118.

Prebilič, Vladimir (2000). Geografski vplivi na konverzijo vojaških baz – primer območja Kočevska Reka / Conversion of military bases – Gotenica's case. *Vojaška geografija v Sloveniji: posvet, Ljubljana, maj 8. – 9. 2000 / Military geography in the Slovenia: conference, Ljubljana, May, 8. – 9. 2000* (ur. Zvonimir Bratun). Ljubljana: Generalštab Slovenske vojske, Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, 183–192.

Prešeren, Jože (1990a). Izseljenci v Avstraliji. *Enciklopedija Slovenije* 4, 221.

Prešeren, Jože (1990b). Po poteh Slovencev v svetu. *Slovenski izseljenski koledar '91*, 197–204.

Prešeren, Jože (2001). Slovenske sledi v svetu. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 115–124.

Purini, Piero (2010). *Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975*. Udine: KappaVu.

Ramšak, Jure (2015). Poskus drugačne globalizacije: Slovensko gospodarstvo in dežele v razvoju 1970–1990. *Acta Histriae* 23/4, 765–782.

Rant, Jože (ur.) (1998). *Zbornik dela v zvestobi in ljubezni – Zedinjena Slovenija 1948–1998*. Buenos Aires: Društvo Zedinjena Slovenija.

Ravbar, Marjan (1995). *Zasnova poselitve v Sloveniji*. Ljubljana: IG.

Ravbar, Marjan (2004). Regional development in the regional division of Slovenia / Regionalni razvoj v pokrajinski členitvi Slovenije. *Acta geographica Slovenica* 44/1, 7–24.

- Repe, Božo (2010). Izgon (usoda slovenskih izgnancev med leti 1941–1945). *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 245–256.
- Repič, Jaka (2006). »Po sledovih korenin«. *Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Repolusk, Peter (1999). Ethnically undefined population in Slovenia population census 1991. *Multicultural regions and cities* (ur. Marek Koter, Karl Heffner). Łódź-Opole: University of Łódź, Department of political geography and regional studies, 99–107.
- Režek, Mateja (2005). Nov koncept pravosodja in kazenske zakonodaje. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 2. (ur. Jasna Fischer). Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 947–950.
- Riman, Barbara, Riman, Kristina (2012). *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo Bazovica: (1947–2007)*. Reka: Slovenski dom Kulturno-prosvetno društvo Bazovica.
- Rogelj, Ajda, Pižent Suhadolc, Ženja (2011). Gostovanja slovenskih kulturnih skupin. *Rodna gruda: zbornik ob 60-letnici* (ur. Janez Rogelj). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 51–72.
- Rogelj, Janez (2001). Petdeset let Slovenske izseljenske matice. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 15–52.
- Rogelj, Janez (ur.) (2011). *Rodna gruda: zbornik ob 60-letnici* (2011). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Rosenwein, H. Barbara (2010). Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context I: Journal of the History and Philosophy of the Emotions* 1, 1–32.
- Rupnik, Anton (1972). Sindikati ščitijo gostujoče delavce. *Slovenski izseljenski koledar '73*, 36–39.
- Ruppert, Karl, Schaffer, Franz, Maier, Jörg, Paesler, Reinhard (1981). *Socijalna geografija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Savezni zavod za statistiku (več l.). *Statistički godišnjak Jugoslavije*. Beograd.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ (1948). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 15. marta 1948*.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ (1953). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. marta 1953*.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ (1961). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. marta 1961*.
- Savezni zavod za statistiku SFRJ (1971a). Lica na privremenom radu u inostranstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971. *Statistički bilten* 679. Beograd.

Savezni zavod za statistiku SFRJ (1971b). *Popis stanovništva, domačinstava i stanova 31. marta 1971.*

Savezni zavod za statistiku SFRJ (1981). *Popis stanovništva, domačinstava i stanova 31. marta 1981.*

Scheffer, Paul (2011). *Immigrant Nations*. Cambridge, Malden: Polity Press.

Sedmak, Mateja (2011). Kultura mešanosti. Družbeno in politično prepoznavanje socialne kategorije mešanih ljudi. *Annales, Series Historia et Sociologia* 21/2, 261–274.

Sentić, Milica (1963). Šema stalnih rejona za demografska istraživanja. *Stanovništvo* 3/63, 165–178.

Simeunović, Vladimir (1964). Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961. godine – Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura. *Studije, analize i prikazi, sveska 22*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Simoniti, Iztok, Končar, Polonca (1993). Mednarodna organizacija dela. *Enciklopedija Slovenije* 7 (ur. Marjan Javornik idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 42.

SKUD Triglav Stuttgart (2000). *SKUD Triglav Stuttgart e. V.: 30 let / [30] Jahre: 1970–2000*. Stuttgart: Slovensko kulturno-umetniško društvo.

Slavec Gradišnik, Ingrid (1982). *Slovenci v Mannheimu*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Slovenska izseljenska matica (b. l.). Seznam društev, <https://www.zdruzenje-sim.si/seznam-drustev> (10. 3. 2020).

Sorčan, Stojan (1989). Na poti k tretji slovenski univerzi. *Delo*, 9. 4. 1989, 5.

Stare, Franci (1970). Slovenci na tujem. *Slovenski izseljenski koledar* '71, 50–54.

Stare, Franci (1971). Zaposlovanje v tujini. *Slovenski izseljenski koledar* '72, 56–60.

Stare, Franci (1973). Zaposlovanje v tujini. *Slovenski izseljenski koledar* '74, 212–215.

Stare, Franci (1974). Zaposlovanje in vračanje iz tujine. *Slovenski izseljenski koledar* '75, 83–86.

Stare, Franci (1976). Vračanje iz tujine. *Slovenski izseljenski koledar* '77, 60–63.

Stare, Franci (1977). *Organiziranje zunanje migracije Slovencev*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Raziskovalni inštitut.

Statistični urad Republike Slovenije (1991). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1991*.

Statistični urad Republike Slovenije (2002). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 2002*.

Statistični urad Republike Slovenije (več l.). *Rezultati raziskovanj – naravno gibanje prebivalstva Republike Slovenije*, različne številke. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.

Statistični urad Slovenije (1948). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1948*.

Stranj, Pavel (1982a). *Poskus ocenitve števila tržaških Slovencev, ki so se izselili v Avstralijo*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut (hrani OZE NŠK Trst).

Stranj, Pavel (1982b). Demografsko gibanje v Furlaniji - Julijski krajini. *Jadranski koledar 1983*, 30–40.

Stranj, Pavel (1991). Ladijska sirena je piskala vsem nam. *Primorski dnevnik*, 21. 4. 1991, 8.

Stranj, Pavel (1992). *La comunità sommersa: gli Sloveni in Italia dalla A alla Ž*. Trst: Editoriale stampa triestina.

Strle, Urška (2009a). Slovenci v Kanadi: izseljevanje skozi prizmo življenjskih zgodb. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Strle, Urška (2009b). Bila je preprosto sreča, da sem prišla v Kanado: O razlogih za selitve skozi Stankino življenjsko zgodbo. *Krila migracij, Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 89–120.

Strle, Urška (2009c). »Pustili so vse in čez noč odšli.« Prispevek k ilegalnemu izseljevanju iz Posočja v Italijo po drugi svetovni vojni v luči ustnih pričevanj. *Zgodovina za vse* 1, 113–128.

Suša, Barbara (1999). Literarno ustvarjanje Slovencev v Avstraliji v slovenskem jeziku. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Rokus, 267–300.

Svetek, Lev (1968). Aktivnost Jugoslavije na področju mednarodnih sporazumov o socialni varnosti. *Slovenski izseljenski koledar '69*, 39–43.

Svetek, Lev (1969). Novi mednarodni sporazumi Jugoslavije na socialno-političnem področju. *Slovenski izseljenski koledar '70*, 74–80.

Svetek, Lev (1971). Socialna varnost jugoslovanskih delavcev v tujini. *Slovenski izseljenski koledar '72*, 48–55.

Svetek, Lev (1973). Nova pokojninska zakonodaja v Sloveniji. *Slovenski izseljenski koledar '74*, 216–219.

Svetek, Lev (1974). Podaljšano zavarovanje in dokup let dela v tujini. *Slovenski izseljenski koledar '75*.

Svetek, Lev (1975). Novo na področju varnosti jugoslovanskih delavcev v tujini. *Slovenski izseljenski koledar '76*, 196–199.

Svetek, Lev (1977). Delovna doba v tujini in sporazumi o socialni varnosti. *Slovenski izseljenski koledar '78*.

Svetek, Lev (1985). *Pravice in dolžnosti: socialna in ekonomska varnost naših delavcev na tujem*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Šabjan, Jože (ur.) (1984). *9. srečanje slovenskih društev zahodne Evrope: Moravske Toplice ,84: bilten*. Organizacijski odbor 9. srečanja, 1984.

Šetinc, Franc (1968). Jugoslovani na delu v tujini. *Slovenski izseljenski koledar '69*, 32–35.

Šircelj, Milivoja, Tršinar, Irena (ur.) (1996). Prebivalstvo Slovenije: predlog nove definicije prebivalstva Slovenije. *Razvojna vprašanja statistike* 8. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.

Škerlavaj, Andrej (1974). Ni ločnice med delavci v tujini in domovino. *Slovenski izseljenski koledar '75*, 76–78.

Škrli, Katja (2009). Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinka: Demitizacija aleksandrink. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 143–189.

Šter, Jože (1974). Odtekanje slovenske pameti. *Teorija in praksa* 11–12, 1074–1090.

Štih, Peter, Balkovec, Bojan (ur.) (2010). *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Štrubelj, Zvone (2012). *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva v Nemčiji: socialna delavka Doroteja Oblak v pogovoru z dr. Zvonetom Štrubljem*. Stuttgart: Slovenska župnija sv. Cirila in Metoda.

Štumberger, Saška (2004). Slovenščina pri dvojezičnih Slovencih v Nemčiji. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Štumberger, Saška (2007). *Slovenščina pri Slovencih v Nemčiji*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.

Švent, Rozina (1991). Slovenski tisk v zdomstvu po letu 1945. *Slovenski izseljenski koledar '92*, 154–176.

Švent, Rozina (1992). Tiski slovenskih beguncev v taboriščih v Avstriji in Italiji. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 67–101.

Švent, Rozina (2007). *Slovenski begunci v Avstriji: 1945–1950*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Tensundern, Božidar (1973). *Vestfalski Slovenci: spomini dušnega pastirja za Slovence Božidarja Tensunderna*. Celovec: Družba sv. Mohorja.

Tonel, Claudio (1999). *Arriva la madre, i figli partono. L'emigrazione in Australia di 20.000 triestini*. Trieste: Associazione Culturale Regionale Enrico Berlinguer.

Toplak, Kristina (2005). Umetniška ustvarjalnost migrantov: Primer Slovencev v Nemčiji. *Dve domovini / Two Homelands* 22, 115–127.

Toplak, Kristina (2008). »Buenas artes«: Ustvarjalnost Slovencev in njihovih potomcev v Buenos Airesu. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Torekull, Bertil (2012). *The Ikea story: Ingvar Kamprad*. Litopad: Ikea family.

Toš, Marjan (2010). Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 634–649.

Toš, Niko (ur.) (2014). *Vrednote v prehodu IX.: Iz zakladnice socioloških raziskav: Migracije Slovencev (1973–1987) in socialne strukture jugoslovanske družbe (1983–1987)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK; Dunaj: Echoraum.

Trebše Štolfa, Milica (2001). Slovenci in njihove organizacije v Kanadi. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 211–222.

Trebše Štolfa, Milica, Klemenčič, Matjaž (ur.) (2001). *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.

Troha, Nevenka (1999). *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan.

Troha, Nevenka (2000). Preselitve v julijski krajini po drugi svetovni vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40/1, 255–268.

Troha, Nevenka (2010). Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno ljudski republiki Sloveniji. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 432–446.

Tschinkel, John (2010). *Zvonovi so umolknili*. Ljubljana: Modrijan.

Uduč, Alenka (2011). *Vseeno kdaj, vseeno kje – vedno smo Slovenci / Bilo kad, bilo gdje – uvijek smo Slovenci*. Prijedor, Laktaši: Grafomark.

Uduč, Alenka (2014). *Vseeno kdaj, vseeno kje – vedno smo Slovenci / Bilo kad, bilo gdje – uvijek smo Slovenci 2*. Prijedor, Laktaši: Grafomark.

Uduč, Alenka (2016). *Vseeno kdaj, vseeno kje – vedno smo Slovenci. 3, Zavedno skriti od pozabe / Bilo kad, bilo gdje – uvijek smo Slovenci. 3, Zauvijek sakriveni od zaborava*. Prijedor, Laktaši: Grafomark.

Valenčič, Joseph (2001). Slovenski narodni domovi v ZDA. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 187–192.

Valentinčič, Dejan (2016). Slovenci na Švedskem: tudi Slovenci so soustvarjali švedski multikulturni mozaik / Slowenen in Schweden: auch Slowenen haben

das multikulturelle Mosaik Schwedens mitgestaltet. *Signal: das Magazin der Sloweninnen und Slowenen in der Steiermark: Jahresschrift des Pavel-Hauses, 2016/2017 / Znak: revija Slovenk in Slovencev na avstrijskem Štajerskem: letni zbornik Pavlove hiše 2016/2017*, 191–197.

Verlič Christensen, Barbara (2000). Migracijska politika Evropske skupnosti in Slovenija. *Teorija in praksa* 6, 1117–1131.

Verlič Christensen, Barbara (2002). *Evropa v precepu med svobodo in omejitvami migracij*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Vidmar, Jernej (2015). Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63, 119–136.

Vidmar, Jernej (2016). *Nadzor in represija v prvem desetletju jugoslovanske oblasti na severnem Primorskem (1945–1955): primer okrajev Gorica in Tolmin*. Koper: Univerza na Primorskem.

Vižintin, Marijanca Ajša (2015a). Otroci in dopolnilni pouk slovenščine v Bosni in Hercegovini: od jezika prednikov do jezika prihodnosti. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 157–173.

Vižintin, Marijanca Ajša (2015b). Prepoznavanje kulturne mešanosti in sestavljene identitete znotraj državnih meja. *Annales, Series Historia et Sociologia* 25/1, 211–222.

Vižintin, Marijanca Ajša (2016). Slovenski izseljenci in njihovi potomci v Nemčiji: Dvajset let povezovanja slovenskih organizacij na posvetih. *Dve domovini / Two Homelands* 43, 157–170.

Vižintin, Marijanca Ajša (2017). Povezovanje Slovencev v Nemčiji na prehodu stoletij in generacij. *Raziskovanje slovenskega izseljenstva: vidiki, pristopi, vsebine* (ur. Janja Žitnik Serafin, Aleksej Kalc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 153–169.

Vižintin, Marijanca Ajša (2021). Začetki dopolnilnega pouka slovenskega jezika in kulture v Nemčiji v 20. stoletju. *Dve domovini / Two Homelands* 54, 189–204.

Vodopivec, Peter (2006). *Zgodovina Slovencev od Pohlinove slovnice do osamosvojitve*. Ljubljana: Modrijan.

Volk, Sandi (1998). Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954. *Zgodovinski časopis* 1, 87–109.

Volk, Sandi (2000). Zakonodaja Zavezniške vojaške uprave o istrskih beguncih (1945–1947–1954). *Prispevki za novejšo zgodovino* 60/1, 269–283.

Volk, Sandi (2003). *Istra v Trstu. Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Vrišer, Igor (1988). Industrializacija 1953–1981 v SR Sloveniji. *Urejanje prostora* 1, 49–53.

Wallraff, Günter (1986). *Čisto na dnu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Werner, Erich Wilhelm (1985). *Slovenci v Porurju*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.

Wörsdörfer, Rolf (2017). *Vom »Westfälischen Slowenen« zum »Gastarbeiter«: slowenische Deutschland-Migrationen im 19. und 20. Jahrhundert*. Paderborn: F. Schöningh.

Zavod RS za šolstvo (b. l.). Stičišče – slovenščina za Slovence po svetu. Dopolnilni pouk. Države, <https://www.zrss.si/sticisce/dopolnilni-pouk/drzave/> (10. 3. 2020).

Zavod SR Slovenije za statistiko (1961). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1961*.

Zavod SR Slovenije za statistiko (1964). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1964*.

Zavod SR Slovenije za statistiko (1971). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1971*.

Zavod SR Slovenije za statistiko (1981). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1981*.

Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije (1953). *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1953*.

Zavod za statistiko SR Slovenije (1964). *Statistični letopis SR Slovenije 1964*. Ljubljana.

Zuanella, Natalino (1998). *Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Zupančič, Jernej (2001). Slovensko izseljenstvo v Evropi po drugi svetovni vojni. *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 291–299.

Žajdela, Ivo (2007). Gotenica – država v državi. *Družina*, 3. 6. 2007, 2–3.

Žigon, Zvone (1998). *Otroci dveh domovin: Slovenstvo v Južni Ameriki*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Žigon, Zvone (2001a). *Iz spomina v prihodnost. Slovenska politična emigracija v Argentini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- Žigon, Zvone (2001b). Slovenska politična emigracija v Argentini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 249–258.
- Žitnik Serafin, Janja (2007). Begunska izkušnja slovenskih zdomskih književnikov. *Slovenski begunci v Avstriji 1945–1950* (Rozina Švent). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 329–342.
- Žitnik Serafin, Janja (2013). Organiziranost, delovanje in prihodnji izzivi slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije. *Dve domovini / Two Homelands* 37, 41–52.
- Žitnik Serafin, Janja (2014). Prerez zgodovine slovenskih kulturnih društev v jugoslovanskem prostoru. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 137–179.
- Žitnik Serafin, Janja (2015a). Recipročnost ali simetrija? Primerjava kulturnih interesov in možnosti dveh manjšin. *Dve domovini / Two Homelands* 42, 113–126.
- Žitnik Serafin, Janja (ur.) (2015b). *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje*. Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Žitnik Serafin, Janja, Kalc, Aleksej, Mlekuž, Jernej, Vižintin, Marijanca Ajša (2018). *Sodobne strategije slovenskih izseljencev za ohranjanje etnične identitete: zaključno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, https://isim.zrc-sazu.si/sites/default/files/zakljucno_porocilo_4.pdf (2. 3. 2020).
- Žitnik, Janja (2001). Književnost slovenskih izseljencev. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa, Matjaž Klemenčič). Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 77–88.
- Žitnik, Janja (2007). Begunska izkušnja slovenskih zdomskih književnikov. *Slovenski begunci v Avstriji 1945–1950* (ur. Rozina Švent). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 329–342.
- Žitnik, Janja, Glušič, Helga (1999). *Slovenska izseljenska književnost 1–3*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Rokus.
- Župan, Anton (1974). Zaposlovanje in vračanje iz tujine. *Slovenski izseljenski koledar '75*.

O NASLOVNI FOTOGRAFIJI, STROJU ZA AKTIVIRANJE NOSTALGIJE IN STVÀRI, KI NAS VOZI V DALJAVE

Kantavtor Tomaž Domicelj v otožni »gastarbajterski« pesmi »Vlak na jug« iz leta 1979 opisuje vrnitev v domovino, »na jug«, kjer, če si lahko dovolim ščepec kantavtorskega navdiha, »kolesa in pragovi pojejo isto pesem že mnogo let«. V vagonu, kjer mu družbo dela »petnajst revnih duš« in po katerem »pridrsa star sprevodnik, ki se mu nikamor ne mudi«, uzremo naslednji prizor:

V kotu par je slabih kvartopircev,
zanje se ne zmeni več nihče,
slivovka in kajmak in čebula,
in stara slanina smrdi iz bisag.

Ker ne gre te spokojne pesmi končati s smradom po stari slanini, postrežimo še besedilo, ki sledi smrdeči slanini iz popotnih torb in je v veliki meri tudi refren:

Izmučeni obrazi in obdelane roke, tistih, ki odšli so v samski svet,
mati pa iz prsi, ki so že zdavnaj uvele, doji otroka, ki bo nekoč dejal:
Zdravo, Jugoslavija, kako si?
Zakaj se delaš, da me ne poznaš?
Saj sem vendarle rasel v tvojih lepih nedrih,
a jutri zagotovo spet bom šel.⁸⁰

Ne vem zakaj, toda vlak je stroj, ki zna v meni zagnati največjo mero nostalgije. Je za to kriva otožna pesem slovenskega kantavtorja, relativna odsotnost tega stroja za aktiviranje nostalgije v mojem življenju (mladost sem preživel v Bovcu, kamor sem se vračal in se še vedno vračam brez pomoči tega stroja za premikanje umnih ljudi *par excellence*) ali pregovorna počasnost slovenskih vlakov, ki nas zelo ležerno vozijo v daljave in so, vsaj v mojih možganih, bolj asociirani s preteklim ali celo predpreteklim stoletjem kot pa z drvečo sedanostjo? Pojma nimam.

Vlak – ta stroj za premikanje *homo sapiensov*, ki je bržkone prepeljal največ duš, nastopajočih v tej knjigi – je očitno *evokativna* stvar, reč, ki izzove, hm, no, ja, notranji odmev, spodbuja razmišljanje, obuja podobe, spomine in čustva, sproža nove ideje. In verjeli ali ne, prav ta fotografija z naslovnice mi je dala navdih za novo knjigo. Seveda še noben navdih ni sam napisal knjige. A tudi nobena knjiga se ni sama spisala brez navdiha. Naj tokrat z navdihom

80 Tomaž Domicelj, »Vlak na jug«, 48, RTV Ljubljana, 1979.

zaključim to besedilo (in knjigo)? Ne, sklenimo raje stvarneje, bolj na tleh, ali, če želite, na tirih – z vlakom, ki nas preprosto »vozi v daljave, daleč tja v širni svet«. Hm, no, ja, zakaj pa ne – »tja zdaj želi si moje srce«. ⁸¹

Jernej Mlekuž,
mož, ki je knjigo slikovno opremil,
urednik zbirke *Migracije*

⁸¹ Gre za besedilo pesmi »Vozi me vlak v daljave«, ki sta jo na Opatijskem festivalu leta 1958 v alternaciji odpeli Beti Jurkovič in Marjana Deržaj (priredbi je naredil Ferdo Pomykalo, glasbo Jože Privšek, besedilo pa Aleksander Skale).

IMENSKO IN KRAJEVNO KAZALO

- Aalen 157, 158
Adamič, Louis 170
Adelaida 173
Afrika 80
Ajlovščina 189, 197, 199, 200
Ajlec, Marjan 195
Aleksandrija 203, 240
Älmhult 210, 211, 212, 213, 214, 218, 219, 220
Ameriška domovina 168, 169
Anglo-ameriška zavezniška vojaška uprava (ZVU) 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83
Anglija 154, 155, 163, 203
Argentina 20, 24, 32, 56, 72, 86, 150, 153, 156, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199
Argentinski spisi 197
Arih, Bogdana 162
Associazione Trieste 90
Augsburg 112, 159, 233, 235, 236, 239, 241, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254
Avstralija 20, 24, 32, 35, 41, 44, 53, 57, 58, 80, 81, 82, 83, 86, 89, 90, 91, 150, 151, 156, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 183, 192, 210, 211, 212, 244
Avstralski Slovenec 174
Avstrija 15, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 29, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 49, 58, 71, 101, 103, 117, 134, 138, 150, 152, 153, 154, 155, 164, 176, 178, 181, 183, 192, 216, 237, 238, 244, 245, 247
Babno Polje 176, 184, 185, 186
Baden-Württemberg 38, 111, 150, 159, 223, 225, 229, 244
Bajuk, Božidar 194
Bajuk, Marko 148
Baloh, Miha 153
Banjaluka 128, 132, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209
Baragova dvorana 173
Baragov dom Cleveland 168
Bariloche 166, 193
Barišič Hojnik, Mihaela 162
Barkovlje 76
Batuje na Vipavskem 193
Bavarska 111, 112, 150, 243, 248
Bela krajina 26, 106, 108, 163
Belgija 23, 24, 33, 34, 35, 39, 41, 49, 58, 86, 134, 150, 152, 154, 155, 179, 180, 237, 242
Benečija 86, 88, 163
Beneška Slovenija 84, 85, 86, 87, 88, 89
Beograd 36, 102, 125, 127, 129, 132, 136, 183, 202, 204
Berlin 112, 158, 159, 242, 245, 247
Besede in zvoki iz logov domačih 152
Besednjak, Mirella 176, 182
Bešlagić, Majda 249
BiH gl. Bosna in Hercegovina
Blatnik, John 170

- Bodensko jezero 222, 223, 224
 Bosna in Hercegovina (BiH) 17, 26, 104,
 105, 116, 125, 127, 128, 129, 131, 132,
 133, 136, 147, 154, 155, 156, 202, 203,
 205, 207, 233
 Boštanj 233, 234, 235, 236
 Bovec 179, 180
 Božič, Anton 9, 160, 210, 211, 212, 213, 214,
 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221
 Božič, Eva Britt 210, 212, 213, 214, 216, 217,
 218, 219, 220, 221
 Božič, Marcel 157
 Brazilija 24, 32, 79, 80, 86
 Brda 178
 Bremen 158, 184
 Bremerhaven 244
 Brežice 233, 235, 244
 Brisbane 173
 Brulc, Tone 165, 166
 Brumen, Vinko 165, 197
 Bucik, Jože 158, 248
 Budja, Avgust 162
 Budja, Avguštna 150, 160, 161, 162, 163,
 214, 218, 219
 Budja, Olga 162
 Buenos Aires 166, 173, 193, 194, 195, 198
 Bükvič, Frank 170

 Canberra 173
 Carillo, Ramon 193
 Celje 106, 107, 159, 235, 236, 239, 247
 Chicago 171
 Cimerman, Jože 159
 Cleveland 168, 169, 170
 Commonwealth 41, 82, 83
 cona A Julijske krajine 73, 74, 77, 79, 102
 cona A STO 22, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 90,
 105, 106
 cona B Julijske krajine 73, 74, 79, 102
 cona B STO 22, 73, 74, 76, 80, 102, 105, 106,
 107, 121
 Cordoba 193
 Cukale, Jože 150

 Čebron, Vida 193
 Čedad 89

 Dalmacija 72, 80, 90, 136
 Danska 33, 35, 39, 42, 49, 150, 152, 237
 Debeljak, Desimirka 205, 206, 208
 Debeljak, Tine 150, 165, 194, 195
 Debeljak, Viktor 9, 202, 203, 204, 205, 206,
 207, 208, 209
 Delavec Touhami, Mira 230
Demokracija 79
 Demšar, Janez 159
 Derling, Alojzij 202
 Deržaj, Marjana 153
 Deuter 242
 Devin 76
Dobro jutro, dragi rojaki na tujem 152
 Dolanc, Romana 159
 Dolenc, Ivan 171
 Dolgan, Cecilia 169
 Dolga vas 204
 Dolinar, France 150
Domovina v taborišču 148, 150
 Draga 78
 Društvo beneških emigrantov 88
 Društvo Ivan Cankar 168
 Društvo Ivan Cankar Halmstad 160
 Društvo protikomunističnih borcev Tabor
 169
 Društvo Slovencev 165, 193, 195, 207
 Društvo Slovencev Republike Srbske Triglav
 Banjaluka 207
 Društvo slovenskih protikomunističnih
 borcev 171
 Društvo Slovenski klub Melbourne 173
 Državni zavod za priseljence (Statens
 Invandrarverk, SIV), Švedska 160
Duhovno življenje 165, 166, 190, 191, 192

 Edinost 171
 Edinost, društvo 78

- Egipt 203, 204, 208
Enakopravnost 168
 Endrezze, Anita 170
 Eskilstuna 160
 Essen-Altenessen 158
 Esslingen 159
 Evropa 16, 17, 20, 25, 29, 30, 32, 33, 35, 36,
 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 54,
 56, 58, 80, 87, 89, 103, 111, 114, 117, 133,
 153, 154, 155, 156, 159, 168, 171, 173,
 195, 199, 206, 217, 233, 243

 Felc, Franc 159
 Finska 49, 154, 234
 Folklorijada 252
 Francija 23, 24, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39,
 40, 41, 42, 44, 48, 49, 51, 58, 86, 101, 134,
 150, 154, 155, 160, 176, 179, 180, 184,
 185, 186, 190, 234, 237
 Frankfurt 112, 152, 153, 155, 158, 159, 247
 Freiburg 224, 225, 229, 230
 Furlanija 84, 86, 87
 Furlanija - Julijska krajina 89

 gibanje neuvrščenih 12, 15, 202, 203
 Giuliani nel Mondo 90, 91
Glas naroda 168
Glas zaveznikov 78
 Golčman, Adi 162
 Gorica 22, 27, 73, 87, 88, 178, 222, 225
 Goriška 23, 27, 72, 73, 74, 75, 77, 80, 87, 88,
 148, 178
 Göteborg 160, 161, 162, 213, 217, 221
 Gotenica 204
 Gottlieb 223, 224
 Gozd – Martuljek 183
 Grm, Feliks 159
 Grom, Bogdan 170, 195
 Gruden, Pavla 174

 Halmstad 160, 162
 Hamilton 171

 Hanuš, Barbara 206, 209
 Harig, Jože 157
 Helsingborg 160, 162
 Herbolzheim 224, 225, 226, 228, 229, 230,
 232
 Hladnik, Janez 166, 192, 193
 Hliš, Danijela 174
 Hočevar, Janez – Rifle 153
 Hriberšek, Marija 162
 Hrvaška 17, 26, 102, 104, 105, 116, 125, 126,
 127, 128, 129, 136, 154, 155, 156, 184,
 202, 212, 233
 Hudolin, Pavla 217, 218
 Hvalica, Cvetka 222
 Hvalica, Jože 222
 Hvalica, Lidija 222

 ICEM (Intergovernmental Committee for
 European Migrations) gl. Medvladni
 odbor za evropske migracije
 Ifko, Ivan 158
 Ikea 213, 214, 218
 Ilirska Bistrica 211, 217
 Ingolstadt 43, 112, 159, 248, 249
 Intergovernmental Committee for European
 Migrations (ICEM) gl. Medvladni odbor
 za evropske migracije
 International Refugee Organization (IRO) gl.
 Mednarodna organizacija za begunce
 Irak 58, 203, 204
 Iran 58, 247
 IRO (International Refugee Organization) gl.
 Mednarodna organizacija za begunce
 Istra 22, 23, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 90,
 102, 105, 107
 Italija 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 27, 33,
 34, 35, 38, 40, 42, 49, 58, 71, 72, 73, 74,
 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
 87, 89, 90, 91, 101, 102, 103, 107, 117,
 134, 148, 149, 153, 164, 176, 177, 178,
 179, 181, 190, 192, 198, 210, 211, 212,
 223, 228, 237

- Jager, Ivan (John) 195
 Jahorina 205
 Jakopič, Marjan 170
 Jakša, Tone 161, 162
 Janežič, Josephine (Jožica) 176
 Janežič, Stanko 150
 Javornik, Mirko 150, 170
Jedinstvo 162
 Jelinčič, Zdravko 171
 Jereb, Mirko 158
 JLA gl. Jugoslovanska ljudska armada
 Jönköping 160, 162
 Jontez, Ivan 170
 Jugg Molek, Mary 170
 Jugoslavija 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 25,
 26, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 40, 41, 43,
 46, 53, 54, 56, 58, 59, 71, 72, 73, 74, 75,
 76, 77, 78, 79, 82, 85, 87, 101, 102, 103,
 104, 105, 109, 110, 114, 116, 117, 120,
 123, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 134,
 136, 148, 150, 151, 154, 156, 158, 160,
 170, 176, 177, 178, 181, 182, 198, 202,
 203, 204, 205, 207, 210, 211, 212, 216,
 219, 223, 224, 226, 233, 234, 236, 237,
 242, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251
 Jugoslovanska ljudska armada (JLA) 25, 205
 Jugoslovanska zveza 160, 163
Jugoslovanski list 162
Jugoslovanski vestnik 150
 Jugoslovansko kulturno društvo sv. Barbara
 150
 Julijska krajina 20, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 79,
 89, 90, 91, 102
 Jurčec, Ruda 165
 Južna Amerika 32, 89, 150, 156

 Kambreško 178, 222, 228
 Kanada 20, 24, 53, 57, 58, 79, 80, 86, 148,
 150, 151, 156, 171, 172, 176, 184, 192
 Kanal ob Soči 222
 Kastelic, Jože 166, 190
 Katoliška akcija 148
 katoliške misije 12, 147, 155, 158, 159, 233,
 250
Katoliški glas 79
 Kellerberg 148
 Kerčmar, Olga 248
 Klub Jugoslovanov 247, 248
 Kociper, Stanko 150
 Kocjančič, Cvetka 171
 Kočevarji 17, 18, 177
 Kočevje 183, 202, 204, 205, 206, 217
Koledar celovške Mohorjeve družbe 157
 Kolman, Franc 9, 219, 223, 233, 235, 236,
 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244,
 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254
 Kolman, Franci 233, 234, 235, 236, 238, 239,
 240, 243, 246, 247, 251, 253, 254
 Kolman, Ingrid 233, 239, 240, 241, 246, 247,
 250, 251, 254
 Kolman, Jana 9, 219, 223, 233, 234, 235,
 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243,
 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252,
 253, 254
 Köln 112, 152, 158
 Komunistična partija 179
 Konc, Jakob 176, 184, 185, 186
 Konc, Marija 176, 184, 185, 186
 Konstanca 222, 223, 224, 225, 231
 Koordinacijski odbor slovenskih društev,
 Švedska 161, 163
 Koper 102, 105, 106, 107, 180, 211, 228
 Köping 160, 162, 163, 215
 Kopitarna 235, 236
Korenine 176, 179
 Koroška 16, 103, 106, 108, 148, 149, 164,
 180, 233
 Kosmos 203, 205
 Kostanjevica na Krasu 198
 Kos, Vladimir 150
 Košak, Peter 174
 Kozina 217, 218
 Koželj, Božidar 203
 Kraljevina Italija 71, 177
 Kramolc, Ted 171, 195

- Kranj 152, 178, 249
 Kranjsko-slovenska katoliška jednota (KSKJ) 167
 Kremžar, Marko 196
 Krivec, Jože 150
 KSKJ gl. Kranjsko-slovenska katoliška jednota
 Kulenović, Metka 203
 Kulturno-prosvetno društvo Bazovica 156
 Kunčič, Mirko 150
 Kupljenik, Viktor 205
 Kuraj, Jelka 157
 Kuralt, Charles 170
 Kurent, Marija 159
- Landskrona 160, 161, 162, 216
 Lanus 192
 La Paternal 164, 190, 191, 192
 Latena 210
 Lesjak, Peggy 162
 Libija 59, 203, 204
 Liechtenstein pri Judenburgu 148
 Lienz 148, 183
 Lipovec, Vinko 168
 Ljubljana 56, 102, 106, 107, 152, 153, 157, 159, 161, 162, 178, 183, 185, 189, 196, 198, 199, 205, 218, 236, 248
 Ljudski oder 163, 164, 190, 191, 198
 Lozice 199
 Ložar, Tom 171
 Luksemburg 23, 33, 34, 35, 41, 49, 86, 154, 237
- Macuh, Alojz 215
 Madžarska 15, 16, 19, 28, 29, 71, 103, 237
 Malmö 160, 162, 211
 MAN 237, 238, 239, 242
 Mannheim 159, 223, 229, 238, 240
 Maribor 106, 107, 108, 135, 152, 159, 178, 219, 239, 247
 Markovič, Metka 203
 Marolt, Justi 239, 240, 241
- Marolt, Justina 233, 234, 235, 236
 Marolt, Marijan 194
 Mauser, Karel 150, 170
Meddobje 165
 Mednarodna organizacija za begunce (International Refugee Organization, IRO) 30, 80
 Medvladni odbor za evropske migracije (Intergovernmental Committee for European Migrations, ICEM) 31, 32, 80, 82
 Melbourne 83, 173, 174
 Mendoza 166, 193, 194
 Milano 199
 Miramar 166
 Mislej, Irene 9, 164, 165, 167, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201
Misli leta 173
 Mlakar, Albert 240
 Modic, Janez 229, 230
 Molek, Nadia 164, 189, 193, 198
 Montreal 171
Most 157
 München 112, 152, 157, 158, 159, 243, 247, 248, 249
 Murska Sobota 178
 Muršak, Violeta 216
 Mussolini 190
- Nadiške doline 84, 85, 87
 Napredne Slovenke Amerike (Progressive Slovene Women of America, PSWA) 167
Naša luč 153, 162, 163
Naša Slovenija 162
 Naš dom 164, 198
Naš glas 161, 162, 163
Našim rojakom po svetu 152
Naši na tujem 152
 Neapelj 210, 211

- Nemčija 16, 17, 18, 24, 32, 33, 34, 35, 37, 38,
39, 44, 46, 48, 49, 51, 86, 101, 111, 112,
113, 114, 118, 134, 138, 147, 150, 152,
154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163,
214, 217, 222, 223, 224, 225, 226, 228,
229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236,
237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244,
245, 246, 247, 248, 250, 251, 252
- Nemški muzej izseljevanja Bremerhaven
243
- Nigerija 58, 203, 204
- Nizozemska 32, 33, 34, 35, 39, 41, 42, 44,
49, 86, 134, 150, 154, 155, 237
- Norveška 33, 49, 150, 213, 218, 221, 233,
237
- Novačan, Anton 150
- Nova Gorica 27, 182, 222, 228, 247
- Novo mesto 236, 237
- Nunčič, Dragica 159
- Oberhausen-Sterkrade 158
- Oberstar, James 170
- Oblak, Doroteja 154, 245
- Oblesčak, Andrej 176, 180, 181, 182
- Öfors, Alja 162
- Öfors, Sten 162
- Ogrska 184
- Oitzl, Valentin – Vali 176, 183, 184
- Okretič, Emil 198
- Olofström 160, 162, 219
- Omot, Rado 162
- Orbe 88
- Orel in korenine* 170
- Organizacija združenih narodov (OZN) 30,
80, 114, 133, 134
- Osvobodilna fronta (OF) 78
- Oznanila* 165
- Palestina 79
- Papež, France 165
- Pariz 19, 155, 185
- Peggez 148
- Pepčín boj* 182
- Perkovič, Frank 169
- Peron 164, 191, 192, 193
- Perth 173
- Petkovšek, Tony 169
- Pilonova galerija 197, 200
- Piran 228, 249
- Pirc, Štefka 157
- Pistivšek, Branimir 157
- Plesni orkester RTV Ljubljana 153
- PNOO gl. Pokrajinski narodno-osvobodilni
odbor
- Podvinski, Zvone 160, 162, 163
- Pokrajinski narodno-osvobodilni odbor
(PNOO) 77, 78
- Polet v svobodo* 183
- Poljska 233, 237
- Porurje 245
- Posočje 176, 222, 228
- Postojna 182, 183
- Potokar, Ludve 171
- Potokar, Majda 153
- Povest* 171
- Praček, Ana – Krasna 170
- Prekmurje 16, 26, 138, 150, 163
- Prekmurski dom 164
- Pribac, Bert 174
- Pričevalci* 175
- Primorska 20, 22, 71, 73, 74, 78, 102, 105,
106, 108, 163, 182, 192
- Primorski slovenski socialni klub Jadran
173
- Privšek, Jože 153
- Progressive Slovene Women of America
(PSWA) gl. Napredne Slovenke Amerike
- Proletarec* 168
- Prosen, Rose Mary 170
- Ptuj 152, 239, 240, 250, 251
- Pukl, Milica 159
- Radio Slovenija 79
- Ravensburg 159, 248
- Reichenau 222, 223, 224

- Reka 74, 156
 Remec, Bara 194, 195
 Remec, Bogomil 194
 Retelj, Marjan 157
 Reutlingen 157, 158, 159, 247
 Rezija 84, 86, 87, 88
 Rode, Vinko 165
Rodna gruda 151, 155, 162, 191
 Rogelj, Janko N. 170
 Rot, Ludvik 158, 163
 Rozman, Branko 159
Roža med trni 182
- SALUK gl. Slovensko-avstralski literarno-umetniški krožek
 Sarajevo 27, 156, 202, 203, 205, 206
 Sardoč, Anton 212
 Sava 177, 233, 236
 Sava Frankfurt 152, 158, 159, 247
 SBS gl. Special Broadcasting Service
 Schmidt, Cvetka 9, 178, 219, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232
 Schmidt, Josef 222, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232
 Schwäbisch Gmünd 159, 233, 234, 235
 Sedmak, Franc 159
Sejalec 149
 Senčar, Tončka 249
 Sepe, Mojmir 153
 Severna Amerika 32, 89, 150
 Sevnica 222, 228, 232, 233, 234, 235, 238, 242, 244, 245, 246, 247, 253
 SIAU gl. Slovensko-italijanska antifašistična unija
 Simčič, Zorko 150, 165, 197
 Sindelfingen 112, 157, 158, 247
 SIV (Statens Invandrarverk) gl. Državni zavod za priseljence, Švedska
 Skrt, Milena 159
 Slabanja, Janez 216, 217
 Slatina 207
 Slomškova šola 174
Slovene Studies 170
- Slovenian National Directory 170
 Slovenian Women's Union of America (SWUA) gl. Slovenska ženska zveza Amerike
Slovenija 157
Slovenija, duhovna domovina 176
Slovenska beseda 150, 159
 Slovenska dobrodelfna zveza 168
Slovenska država 171
 Slovenska hiša, Buenos Aires 165, 193, 195
 Slovenska izseljenska matica 151, 157, 189, 191, 199
 slovenska katoliška Cerkev 153
 Slovenska katoliška misija 155
 Slovenska katoliška skupnost Berlin 158, 247
 Slovenska kulturna akcija 165, 167, 194, 195
 Slovenska narodna podporna jednota (SNPJ) 167, 171
 Slovenska narodna zveza 171
 slovenska politična emigracija (SPE) 77, 79, 164, 166, 168, 192, 193
 Slovenska Pristava 169
 Slovenska šola pri Mariji Vnebovzeti, Cleveland 168
 Slovenska vas 192
 Slovenska zveza na Švedskem 163, 215
 Slovenska ženska zveza Amerike (Slovenian Women's Union of America, SWUA) 167
 Slovenski dom 161, 171, 173
 Slovenski emigrantski Oder 149
Slovenski izseljenski koledar 151, 162
 Slovenski klub 165, 173
 Slovenski ljudski dom 164, 191
Slovenski Tednik 191
 Slovensko-avstralski literarno-umetniški krožek (SALUK) 174
 Slovensko društvo Planica 173
 Slovensko društvo Simon Gregorčič Köping 160, 215
 Slovensko društvo Stockholm 160, 161, 162
Slovensko glasilo/Slovenska bladet 163
 Slovensko gledališče Toronto 172

- Slovensko-italijanska antifašistična unija (SIAU) 79
- Slovensko kulturno društvo Cankar, Sarajevo 156
- Slovensko kulturno in umetniško društvo Triglav Stuttgart 152, 157, 158, 159, 247
- Slovensko kulturno-športno društvo Drava Augsburg 159, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252
- Slovensko podporno društvo Triglav 164
- Slovensko prosvetno društvo 163, 190
- Slovensko versko središče svetih bratov Cirila in Metoda 174
- SNPJ gl. Slovenska narodna podporna jednota
- Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL) 152
- Sodja, Franc 165
- Sodja, Janez 159
- Sodobna Slovenija* 194
- Sotla 177
- Souček, Marija - Majda 203
- Sovjetska zveza 28, 29, 74, 82
- SPE gl. slovenska politična emigracija
- Special Broadcasting Service (SBS) 174
- Spittal na Dravi 148
- Sporazum o zaposlovanju in varstvu delavcev med Nemčijo in Jugoslavijo 223
- Srbija 17, 26, 104, 105, 116, 125, 129, 131, 132, 136, 154, 155, 233
- Srečanje slovenskih društev zahodne Evrope 153, 155
- Statens Invandrarverk (SIV) gl. Državni zavod za priseljence, Švedska
- Stermecki, Marija 159
- Stockholm 160, 161, 162, 163, 213
- STO gl. Svobodno tržaško ozemlje
- Strelec, Leopold 251
- Stuttgart 112, 152, 157, 158, 159, 229, 240, 245, 247
- Sulčić, Viktor 194, 195
- Svet in dom* 149
- Svet kanadskih južnih Slovanov 171
- Svetovni slovenski kongres 172, 197
- Svobodna Slovenija* 157, 165
- Svobodni razgovori* 174
- Svobodno tržaško ozemlje (STO) 22, 33, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 90, 91, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 121
- SWUA (Slovenian Women's Union of America) gl. Slovenska ženska zveza Amerike
- Sydney 83, 90, 173, 174
- SZDL gl. Socialistična zveza delovnega ljudstva
- Šentjunc, Igor 157
- Škulj, Edo 159
- Šoba 242, 243, 244
- Šoukal, Marija 170
- Šoukal, Milena 170
- Šprager, Venčeslav 157
- Štiri pota in razpotja* 162
- Štokar, Alejandro 195
- Štrubelj, Zvone 154, 159, 229, 245
- Št. Vid ob Glini 148
- Šumi, Nace 194, 199, 201
- Švedska 33, 35, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 51, 86, 134, 147, 150, 152, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 163, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 237
- Švedsko-slovensko prijateljsko društvo 161
- Švica 23, 33, 38, 40, 42, 44, 58, 86, 88, 89, 117, 134, 150, 152, 154, 155, 156, 237, 244
- Tensundern, Božidar 150, 158, 159
- Terske doline 84, 87
- The National Cleveland Style Polka Hall of Fame and Museum 169
- The New Canadian Slovene Diary* 171
- The Slovenian Studies Foundation Trust 174
- Tolmin 180, 222
- Tolminsko 178, 181
- Toronto 171, 172
- Triglav 152, 157, 158, 159, 160, 164, 191, 194, 195, 207, 247

- Triglav Landskrona 160
 Triglav München 158, 159
 Trofenik, Rudolf 157
 Trst 22, 23, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 90, 91, 179, 180, 182, 183, 190, 198, 210, 211, 240
 Trubar, Primož 206
 Tržaška 23, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 87, 88, 89, 148
 Tržič 73, 74
 Turel, Mario 195
 Turk, Ciril 159

 Udir, Pavel 162
 Ulm 112, 159
 Unetič, Karolina 233, 234
 United Slovenian Society 169
 Urad za delo 82
 Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu 251, 254
 Uršič, Pavel 158
 Urugvaj 86, 199

 Varlec, Ivan 233, 234, 235, 253
 Varlec, Ivana 235
 Varlec, Karolina 233, 234, 235, 253
 Vaud 88
Večer 152
Večerja v beli hiši 170
 Velika Britanija 38, 58, 76, 79, 81, 86, 134, 150, 154, 237
 Venezuela 58, 79, 80, 86
 Vereš, Štefan 158
Vestnik 171, 173
 Videmska pokrajina 89
 Videmski sporazum 177, 181
 Viktorija 173
 Villa Devoto 164, 198
 Vitanc, Tomo 162
 Vizjak, Martina 159, 248
 Vojska, Marjan 157
 Vombergar, Jože 150
 Vombergar, Jure 195

 Vrbovo pri Ilirski Bistrici 210, 211, 217
 Vrečar, Tine 159
 Vrhunc, Meta 157
 VUJA gl. Vojna uprava Jugoslovanske armade jugoslovanske cone STO
 Vojna uprava Jugoslovanske armade jugoslovanske cone STO (VUJA) 22, 73
 Vzajemna podporna zveza Bled 171
 Vzhodna Nemčija 17, 242

 Weigel, Bruce 170
 Winnipeg 171
 Wollongong 173

 Yankovič, Frank 169

 Zadar 72
 Zagreb 136, 139, 218, 234, 236
 Zaic, Anton 157
 Zarja 164, 198
Za slovenske izseljence 152
 ZDA gl. Združene države Amerike
 Zdešar, Janez 157, 159
 Združene države Amerike (ZDA) 20, 24, 45, 51, 52, 53, 57, 58, 76, 79, 80, 82, 148, 150, 151, 153, 156, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 182, 184, 195, 203, 211, 217, 244
Zedinjena Slovenija 149, 150, 166, 193
 Zenica 202, 203
 ZRN gl. Zvezna republika Nemčija
 Zveza društev slovenskih protikomunističnih borcev Tabor 171
 Zveza komunistične mladine 182
 Zveza slovenskih izseljencev iz Beneške Slovenije 89
 Zveza slovenskih izseljenskih duhovnikov 153
 Zvezna republika Nemčija (ZRN) 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 53, 58, 111, 114, 154, 156, 157, 237
 ZVU gl. Anglo-ameriška zavezniška vojaška uprava

Žagar, Cilka 174
Žagar, Franc 179, 180, 182, 184
Žica 157
Žitnik, Vinko 150
Žižek, Melita 248
Žohar, Jože 174
Žurkov Dol 233, 235, 238, 253

MIGRACIJE 32

urednik zbirke

Jernej Mlekuž

SLOVENSKE SELITVE V SOCIALIZMU

uredila

Marina Lukšič Hacin

recenzenti

Žarko Lazarevič in Matjaž Klemenčič

jezikovni pregled

Nina Štampohar

grafična zasnova

Samira Kentrić

tehnična ureditev

Deja Gliha in Jernej Mlekuž

prelom

Nina Semolič

izdajatelj

Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU

Za izdajatelja Marina Lukšič Hacin

založila

Založba ZRC SAZU

za založnika

Oto Luthar

glavni urednik

Aleš Pogačnik

tisk

Cicero Begunje, d. o. o.

naklada

700 izvodov

prva izdaja, prvi natis / prva e-izdaja

Ljubljana 2024

slika na ovitku

Zdomci na ljubljanski postaji, Ljubljana, februar 1974, foto Svetožar Busić, hrani MNZS

tiskano s podporo

Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS

Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu

Knjiga je rezultat raziskovalnega programa P5-0700 in raziskovalnega projekta J5-8246, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS.

Totalnost druge svetovne vojne, nerešena vprašanja in neuresničene politične ambicije, povezane z nerešenimi vprašanji prve svetovne vojne, so ustvarjali nove politične pritiske, zlasti vojskujočih se držav. Ti so vplivali tudi na razumevanje in družbeni položaj manjšinskih etničnih skupin, ki so bile pogosto prisiljene bežati ali bile celo podvržene nasilnemu preseljevanju. Še dolgo po drugi svetovni vojni so evropska migracijska razmerja krojili zapleteni in globoko konfliktni mednarodni odnosi, njihovo intenzivnost pa sta stopnjevala politična dinamika in revanšizem. Po drugi strani pa so selitve del širših družbenih procesov in zato v takšni ali drugačni obliki sestavni del tako kolektivnih navad kot individualnih izbir, ki krojijo usode posameznikov in narodov na globalni in lokalni ravni.

Slovenija je bila »nosilka« zahodne, severne in severovzhodne jugoslovanske meje, ki ni bila le meja s sosednjimi državami z različno dinamiko odnosov skozi čas, temveč je – med hladno vojno – tudi mejila na oba politična bloka. Do otoplitve odnosov je prišlo že po poldrugem desetletju od konca vojne, kar se je v odnosu do migracij izkazovalo v relativni liberalizaciji nadzora, s čimer je Jugoslavija, in z njo republika Slovenija, postopno postala ena najbolj odprtih držav na svetu. Knjiga *Slovenske selitve v socializmu* nadaljuje obravnavo selitvene dinamike od polovice devetnajstega stoletja do druge svetovne vojne, objavljene v knjigi *Doba velikih migracij na Slovenskem* (2020). Selitve v obdobju od konca druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije osvetljuje z različnih pogledov – političnega, demografskega in z vidika življenjskih zgodb posameznikov.

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

27 €